

RAD

HRVATSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI

KNJIGA 270

RAZREDA HISTORIČKO-FILOLOGIČKOGA I
FILOZOFIČKO-JURIDIČKOGA

122

U ZAGREBU 1941

NARODNA TISKARA, KAPTOL 27

Sadržaj

	Strana
<i>Dr. Stjepan Zimmermann:</i> Spoznaja istine	1
<i>Dr. Antun Dabinović:</i> Državopravni odnos Hrvata prema istočnom carstvu	49
<i>Dr. Tomo Matić:</i> Josip Keresturi i njegovi pogledi na poli- tičke prilike poslije smrti Josipa II.	149
<i>Dr. Ivan Maurović:</i> Naše opće privatno pravo i nastojanja oko njegove reforme	189

Spoznaja istine

Napisao red. pravi član

Dr. Stjepan Zimmermann

*Primljeno u sjednici filozofičko-juridičkog razreda Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti 19. prosinca 1939.*

1. Dijalog između skeptika (S) i dogmatika (D)*

I.

S. Ja unosim najsudbonosniji prevrat u ljudski život, napose u sve znanosti. U njima se podižu sistemi mnogih tvrdnja, kojima se karakter *istine* odrazuje u riječima: »tako jest, nužno je tako.« Ova kratka formula nije nipošto bezazlena: njome se hoće definitivno isključiti ono, što je tvrdnji protuslovno i što glasi »nije tako«. Ovo se protuslovno uzima kao neistinito. »Istinitom« nazivamo tvrdnju, u kojoj je razlog, da moramo isključiti, što je njoj protuslovno. Kao takav razlog navode ljudi okolnost, da im je posve jasno, što tvrde, ili da su sigurni zato, jer je tvrdnja *očevidno* istinita. Taj razlog privlači naš pristanak uz tvrdnju, a isključuje pristanak uz protuslovno; utoliko smo o tvrdnji *sigurni*. Kad između obojega kolebamo, ne pristajemo, nalazimo se u stanju *sumnje* (skepe). Znanosti nastoje da svoje istinite tvrdnje dokažu; a dokazivanje se osniva na najopćenitijim tvrdnjama (principima), kojih ne treba dokazivati, jer su neposredno ili same po sebi istinite. Na tima se osnovima podiže i filozofijska znanost. Pa ne samo znanosti, i sav je naš život ispunjen tvrdnjama, s dokazivanjem i bez njega; tako će na pr. svak smatrati istinom, da je »ovaj stol četverouglast, cijelo je veće nego njegov dio, $2 \times 2 = 4$ «. Mi ne bismo mogli ništa isključiti kao neistinito, kad bi tako bilo, da »nešto može ujedno biti i ne biti«; za bilo koju tvrdnju znademo, da je njoj protuslovno isključeno kao neistinito jedino utoliko, što

* Ovaj je odsjek određen za »Hrvatsku filozofijsku enciklopediju«.

je istina, da »nešto ne može ujedno biti i ne biti«. To je najopćenitija tvrdnja: *princip protuslovlja*. Bilo koja tvrdnja, kod koje smo sigurni ili za koju znademo da je istinita, daje nam pravo reći, da smo *sposobni za istinu*, zapravo da smo sposobni za spoznaju istine ili za sigurnost, kojom pristajemo uz ono, što tvrdimo, znajući, da je u tome razlog za isključenje protuslovnoga.

U vezi s ovim objašnjenjem izjavljujem: ima jedna činjenica, koja obara sposobnost za istinu. Dalekosežnost ove izjave posve je jasna: njome tvrdimo, da *nema nikog suda, za koji bismo znali da je istinit ili kod koga bismo smjeli biti sigurni*. Ljudi su, dašto, o mnogočem sigurni, i to na temelju očevidnosti, ali dotična će činjenica tu sigurnost oboriti; u toj će činjenici biti *razlog*, da napustimo sve naravne ili spontane sigurnosti i da ostanemo u skepsi. Evo te činjenice: u znanostima i u životu, ljudi se često puta prevariše, tj. smatrali su nešto očitom istinom, a naknadno se ispostavilo, da je to bila neistina; bili su u *zabludi*. Ta činjenica nameće pitanje: Nijesmo li mi vazda u zabludi? Možda nema nikoje tvrdnje, za koju bi se smjelo reći da je njoj protuslovno zauvijek isključeno kao neistinito. S obzirom na zablude, ja držim, da se to i ne smije reći. A to znači, mi ne smijemo ništa tvrditi, ne smijemo uz jedno definitivno pristati isključujući pri tome, što je protuslovno: *ne smijemo biti sigurni*. Moramo u svima našim sudovima uskratiti sigurnost, moramo ostati u *univerzalnoj skepsi*. Naravnom pristanku svih ljudi ja suprotstavljam zablude kao razlog nepristajanja, zbiljskog (realnog) sumnjanja. Ova realna i univerzalna skepsa, koju ja definitivno zastupam s navedenim razlogom (pozitivno), čini tezu *apsolutnog* skepticizma. Njime sam u suprotnosti s Vama *dogmaticima*, koji zastupate stajalište, da možemo nešto tvrditi kao istinito *zato*, jer nam se istina *očituje* i utoliko znamo, da je protuslovno isključeno kao neistinito. Suprotno tome držim, da za nikoji sud ne znamo, da li je istinit, ukoliko bi definitivno isključivao protuslovni sud kao neistinit; prema tome, mi ne znamo, da li smo uopće sposobni za spoznaju istine. Ne možemo nikad reći: »Evo, nadosmo istinu, o kojoj se ne može sumnjati; tu se nešto očituje na taj način, da je protuslovno tome nesumnjivo neistina.« Moje geslo jest: trajna sumnja o svemu!

D. Prva riječ, koju ste izustili, bijaše riječ »ja«, a »sumnja« bijaše posljednja Vaša riječ: na prvoj će ove posljednje nestati. Ova jedina riječ »ja« učinit će Vaš prevrat iluzornim. Doista je

prevrat, kad se proglašuje potreba sumnjanja o svemu, što znamo, te se time osporava sposobnost za istinu. Ali, Vi ćete odmah vidjeti, kako Vaša vlastita sumnja uključuje jednu nesumnjivu tvrdnju. Prema tome, iako imade nekih zabluda, nije to razlogom, da kod svih sudova zabacimo očevidnost kao temelj sigurnosti.

S. Paradokсна je Vaša izjava, da moram biti o nečemu siguran zato, što o svemu sumnjam. Vaša bi zadaća bila, da se nikojom tvrdnjom ne udaljujete od moje sumnje, tj. Vi morate u vezi s njom izreći jedan sud, za koji znam, da je nemoguće (i to zbog same sumnje) ne isključiti protuslovno kao neistinito. Gdje Vam je takav sud?

D. Ovu zadaću ja prihvaćam, premda mogu i na drugi način oboriti univerzalnu skepsu. Obara je život i — ona sama sebe obara. Jer prvo: kakav bi život bio, ako doista nikad ne znamo, da li je nešto istina! Drugo: Vi tvrdite, da ne smijemo ništa tvrditi — i stoga ni Vi ne smijete ništa tvrditi. Vidite, kako je Vaš doktrinarni skepticizam neodrživ u životu i sam u sebi! A sad ćete razabrati, kako ste i Vi dogmatik; jer dok zabacujete sigurnost i ograničujete se na skepsu, Vi eo ipso morate zabaciti univerzalnu skepsu, *morate priznati neke sigurnosti*. Zar se Vi ne pozivate na zablude? A zar time ne isključujete, da ne bi razlike bilo između istine i neistine? Zar Vi ne isključujete kao neistinu, da bi sigurnost i sumnja bile isto? Vaš vlastiti rječnik obara univerzalnu skepsu. A sad se vratimo na Vašu prvu riječ: »ja«. Zar Vi ne isključujete kao nemoguće, da ne biste egzistirali, dočim egzistira vlastito Vaše sumnjanje? Možete li ne pristati na to, da priznajući činjenicu »ja sumnjam« ujedno priznajete »ja egzistiram«? Ako reflektirate na Vašu sumnju, Vi ćete reći: »sumnja je moja, egzistira u meni, u mojem ja« — a zar možete ujedno reći, da ne pristajete uz istinu suda »ja egzistiram«? Možete li na očigled toga ne pristati uz sud »nešto ne može ujedno biti i ne biti«? Zar niste, prema tome, sposobni razlikovati istinu od neistine? Nije li sve ovo uključeno u Vašem priznavanju vlastite sumnje? Napose Vas upozorujem, da ste o načelu protuslovlja sigurni već time, što izjavljujete, da imate sumnju o tome, da li nisu oba protuslovna suda istinita. Jer čim biste rekli, da nismo sigurni, da li »nešto (biti)« nije ujedno »ništa (ne biti)«, niste kadar tvrditi, da sumnja nije isto, što ne-sumnja, da egzistencija nije ne-egzistencija, a Vi da niste možda ne-Vi; ne biste kadri bili ništa razlikovati.

S. Vi obrazlažete propast univerzalne skepse time, što ja ne mogu ne pristati uz sud »ja egzistiram«. Obrazložite mi taj pristanak! Zašto ja moram pristati, te ne mogu ne pristati? Zato pristajem, jer znam, da je to istina: *po čemu to znadem?*

D. Vi ste već izustili onu sudbonosnu riječ, od koje zavisi naša spoznaja istine; rekoste naime, da ne možemo nikad znati, da li se nešto *očituje* na taj način, da je protuslovno tome nesumnjivo neistina. Šta bijaše Vama tako očito, da ste to uzeli svojim geslom? Vaše sumnjanje, egzistencija Vašeg sumnjanja. Zabacili ste sigurnost i time sumnjanju dadoste jedino pravo na opstanak: u Vama je preostala samo sumnja kao Vaše doživljajno stanje. Kad ste od toga stanja razlikovali sumnjajući ili doživljujući »ja«, postalo Vam je očito, da ne bi ni sumnja egzistirala, kad ne bi egzistirao sumnjajući »ja«. Kao što ste u sumnji — predmetu Vašeg priznanja — uvidali egzistenciju, jednako to uvidate u novom predmetu: sumnjajućemu »ja«. Vaša je sigurnost obrazložena *uviđanjem u predmet suda, ukoliko Vam se on očituje.*

S. Vi ste se ograničili na sud, koji je u vezi s priznavanjem sumnje; a možete li i za druge sudove *obrazložiti isključenje protuslovnih sudova?*

D. Mogu, i to kod svih sudova, gdje se daje obrazložiti, zašto moram pristati, da su istiniti. Ako, naime, uviđam, *na osnovu čega su istiniti*, eo ipso znadem, *zašto sam siguran*: što je mjerilo, raspoznavalo, kriterij istine, ujedno je razlog čvrstog pristanka.

S. Po čemu ćete znati, da ste našli mjerilo za razlikovanje istine od neistine?

D. Uzmite na pr. sud »ovaj stol jest četverouglast«. Obazrimo se pažljivo na sastav (strukturu) toga suda! Šta je u njemu sadržano? Prvo: shvaćanje (apprehensio) ove stvari; drugo: shvaćanje četverouglastog oblika. Prvo je ono, o čemu sudim: predmet ili *objekt* suda; drugo je ono, čime taj objekt određujem, njegovo određenje. Kako određujem? Tako, da to određenje objektu pri-mišljam, stavljam ga s objektom u odnošaj; to je treće. Odnosaj objekta (neke stvari) s određenjem, nazovimo *stvarnost* (Sach-verhalt). Nju možemo izricati na dva načina: jasno ili niječno, s veznikom »jest« ili »nije«; u prvom slučaju spajam (sastavljam, svczujem), u drugom odvajam (rastavljam, razvezujem). *Od čega zavisi spoj odnosno odvoj?* Čime je određen (determiniran) izbor između »jest« odnosno »nije«? Stvarnost, u sudu sadržana, jest

izreciva (enuntiabile) na jedan ili na drugi način: od čega zavisi moj izriječak (sud) u jednom, a ne u drugom načinu? Zašto izrekнем jedno, a drugo isključim? Zašto kažem »jest« četverouglast, a ne kažem, upravo isključujem tome protuslovno: »nije« četverouglast? Ako na to pitanje odgovorim, eo ipso znadem, *zašto sam siguran*: znadem li razlog na osnovu koga spajam, a ne odvajam, eo ipso znadem, da mi valja pristati uz spoj, a isključiti odvoj. Koji je taj razlog? — *Stvarnost pronalazim neposredno u objektu, stvarnost i objekt pokazuju se ili očituju ujedno* — i na osnovu toga, što njihovu ujednost uviđam, ja spajam jedno i drugo, izričem, da je objekt ovom stvarnošću određen. Time, što shvaćam objekt suda, shvaćam, da je ujedno s njime stvarnost, i zato znadem, da je odvoj isključen ili da oduzima objektu njegovu stvarnost. Neposredni nalaz stvarnosti u objektu nazovimo *uviđaj*, kome se objekt ujedno sa svojom stvarnošću očituje; a to očitovanje nazovimo očitost ili *očevidnost* (evidencija). Ona je jamstvo, da je protuslovni sud isključen kao neistinit, ukoliko ne mogu uz takav sud pristati, a *moram pristati uz očevidni sud*, tj. ne mogu o njemu sumnjati. Pokazao sam dakle na ovom primjeru, da imade nesumnjivih sudova, — a time je likvidirano Vaše stajalište univerzalne skepse i za takove sudove, koji nisu u vezi s Vašom sumnjom. Ustanovio sam (analizom suda) očevidnost ili očitovanje stvarnosti u objektu, kao temelj istine. Već taj jedan sud uključuje i tu sigurnost, da jesmo sposobni spoznati istinu, razlikovati istinu od neistine; jer, čim de facto imademo jedan sigurni sud, sposobni smo dakako za sigurnost ili za spoznaju istine.

S. Ima li više takovih sudova?

D. Vrlo mnogo; svi neposredno očevidni sudovi; jer kod njih *ne možemo zabaciti očitovanje ujednosti između objekta i njegove stvarnosti*, i eo ipso ne možemo uskratiti čvrsti pristanak. — Shvaćeni objekt može da bude nešto osjetilno opaženo (senzitivno percipirano), na pr. ovaj stol; ili nešto neposredno opaženo (introspektivno percipirano), na pr. sadašnji moj doživljaj gledanja; a može također biti nešto pojmljivo ili urazumljivo (intelligibile), kad neperceptivno shvaćamo, što je stvar (quidditas) bilo po onome, što je toj stvari pojavno zajedničko s drugim pojedinkama, bilo po njezinoj biti. Sudove opaženih objekata zovemo opažajni ili *iskustveni* sudovi (osjetilnog ili vanjskog i nutarnjeg iskustva ili svijesti), a sudove s pojmovima, koji predstavljaju, što je bitno,

zovemo *idealni* sudovi, na pr. cijelo je veće nego njegov dio, nešto ne može ujedno biti i ne biti. Ovi sudovi izriču bezuvjetnu nužnost; a kad obuhvataju najopćenitije objekte (kao navedeni posljednji sud), zovemo ih načela ili principi. Na području svih spomenutih sudova možemo naći *neposrednu očevidnost kao temelj sigurnosti*.

S. Jeste li Vi sada pretpostavili naravne sigurnosti (koje ljudi imaju bez izričite refleksije na razlog sigurnosti) ili ste ih stavili u sumnju?

D. Na naravne se sigurnosti ne pozivam, apstrahiram od njih, jer sam izričito reflektirao na razlog sigurnosti. Ali se ja time veoma razlikujem od Vas, jer ja ne zabacujem naravno sigurne sudove, kao što ste Vi činili. Vama su zablude bile *razlogom*, da ih zabacite, i to zabacite, ukoliko im je sigurnost obrazložena; sa sigurnošću ste ujedno zabacili njezin razlog, očevidnost. Na osnovu zabluda Vi ste opravdavali potrebu realne univerzalne skepse, i utoliko ste tu skepsu nazvali *pozitivnom*, obrazloženom. Pokazao sam, da je realna univerzalna skepsa nemoguća, tj. da ima sudova, kod kojih je isključena mogućnost nepristajanja ili uz koje moramo pristati. To se ispostavilo *refleksijom* na Vašu sumnju i analizom nekih sudova; tako je naravna sigurnost postala refleksna, kod koje smo napose uočili razlog sigurnosti. Kad za te sudove kažem da ne mogu ne pristati, ne mogu sumnjati, nego moram biti siguran, ipak ja mogu kraj te sigurnosti *fingirati* sumnju, kao da ne pristajem, i to u cilju ili s namjerom (= metodički) da pronađem sud, koji morate i Vi priznati istinitim u isti mah, dok priznajete svoju sumnju; a zatim s namjerom da izričito uočim razlog i drugih sigurnih sudova. Fiktivna je, dakle, sumnja moguća, a *realna* je nemoguća.

S. Nakon Vašeg objašnjavanja nije mi jasno, zašto Vas neki moji i Vaši protivnici zovu nekritičnim.

D. Oni govore o »apsolutnom« skeptiku, koji je imaginaran, a dogmatičara smatraju protivnikom toga imaginarnog skeptika. Takav bi, naime, bio skeptik, koji baš ništa ne priznaje: ni to, da su ljudi naravno sigurni, ni to, da je svijestan vlastite sumnje, ni to, da možemo refleksijom na sudove raspravljati o njihovoj sigurnosti. Vi ste sve to priznali. Kao što su Vas pretvorili u imaginarnog skeptika, i mene su zamijenili nekim imaginarnim dogmatičarom, koji tvrdi, da ne treba opravdavati naravnu sigurnost, i koji čak tvrdi, da je ne možemo opravdavati. Dakako, za

pobijanje takvog »dogmatizma« ne treba naročite kritike. Ali Vi ste mi svjedok, da na Vašu prvu izjavu nisam odgovorio: »morate prije svega priznati, da su naravno sigurni sudovi tako obrazloženi, da ne možemo sumnjati o neistini njima protuslovnih sudova«; jer da sam to od Vas tražio ispred daljeg razgovora, to znači, da bi Vam naprosto oduzeo riječ kao skeptiku. Kako vidite, nije kritički, kad mene nazivaju nekritičkim zato, što da od Vas zahtijevam bez ikoje kritike priznati sposobnost za istinu.

S. Sada priznajem, da »biti dogmatik« nije isto što »biti nekritičan«, tj. neke sigurnosti naprosto prihvatiti ili pretpostaviti. Držao sam, da Vi bez ikojeg obrazloženja proglašujete sposobnost za sigurnost ili za spoznaju istine; Vi ste, međutim, tu sposobnost utvrdili *na osnovu svih onih sudova, gdje neposredna očevidnost jamči za njihovu istinu i sigurnost*. Zato Vi ne biste ni kadri bili moju skepsu obarati pozivom na to, da je razum (sposobnost suđenja) po svojoj naravi udešen za istinu. Takva tvrdnja nije neposredno očevidna; sposobnost za istinu se daje izvesti samo na osnovu činjenice, da postoje istiniti sudovi. Krivo biste počeli, da ste pokušali analizom razuma uvjeravati me, kako je on po svojoj naravi udešen za istinu, i da moram najprije to uvidjeti, ako hoću da priznam bilo koji sud istinitim. Trebalo je dakle analizirati sudove. — Ali, jedno moram prigovoriti: Vi ste u navedenom primjeru za »ovaj stol« pretpostavili, da egzistira izvan nas ili neovisno od nas, a ta je pretpostavka neobrazložena, nekritična.

D. Ne, na izvansvjesnu egzistenciju percipiranih stvari nisam mislio. Rekao sam »ovaj stol« samo ukoliko je percipiran, sadržan u svijesti, doživljen, nutarnjem ili neposrednom opažanju dan, pronađen u samom činu gledanja, kojim percipiram (osjetilno) ovaj stol. Navedeni je sud, prema tome, bio sud svijesti o doživljenom objektu.

II.

S. Pokazali ste, da je očevidnost takav razlog sigurnosti, koji isključuje protuslovni sud kao neistiniti. Time sam primoran napustiti univerzalnu skepsu. Ali samo na dosadašnjem »prvom stepenu« raspravljanja, a odmah ću je obnoviti na »drugom stepenu«. Dosad sam bio apsolutni skeptik, koji ne priznaje, da se refleksno daje ustanoviti razlog sigurnosti. Uvjerili ste me o protivnom: pomoću refleksije na sud ustanovili ste, da se *u objektu i stvarnosti neposredno očituje njihova ujednost* — i zato izričemo sud sa sigur-

nošću, da je istinit. Ipak, ja i dalje ostajem univerzalni skeptik, i to *relativni*, jer držim, da se ta ujednost očituje nama ukoliko sudimo, tj. da je *ovisna o sudećem objektu*, i prema tome je sud istinit samo s obzirom na (relate ad) subjekt. Možemo, doduše, reći, da je istina »objektivna«, ukoliko se doista s objektom ujedno očituje stvarnost, ali ta je objektivnost ipak relativna ili subjektivna, ovisna o subjektu, a nije *apsolutna ili neovisna o subjektu*. Glede apsolutne istine ostajem i dalje skeptik.

D. Ako imade objekata, koji su neovisni od suđenja (primišljanja), trebat će da razlikujemo dvostruku stvarnost: jednu u sudu sadržanu (misaonu, intencionalnu, idealnu) i za nju ćemo reći, da je »shvaćena stvar sa primišljenim određenjem«, drugu neovisnu od suđenja, a to je »stvar po sebi, sa svojim određenjem ujedno«. *Da li ja u neovisnoj stvarnosti pronalazim razlog za primišljanje* (spojidbeno odnosno odvojbeno), ili je — prema Vašem subjektivizmu — način primišljanja ovisan o subjektu? Ako se prvo ispostavi, bit će u očitovanju neovisne stvarnosti razlog za sigurnost. Moramo stoga najprije znati, da li je koji objekt suda neovisan od suđenja. Da jest, to znademo po tome, što možemo shvatiti (bilo opažajno, bilo misaono) neki objekt, na pr. ovaj stol, *bez ikojeg primišljanja*, dakle od njega neovisno. A možemo li za primišljenu stvarnost ustanoviti, da postoji u neovisnom objektu? To je samo na taj način moguće, da u objektu, koliko je neovisan, pronalazimo istu stvarnost, koju izričemo, tj. *da uporedbom izrečene i neovisne stvarnosti znademo*, da jedna drugoj odgovara ili da se s njome slaže, podudara. U tome slaganju ili skladu (conformitas, adaequatio) shvaćane i neovisne stvarnosti bit će onda *istina* suda; utoliko ujedno *apsolutno* objektivna, jer izricanje stvarnosti nije određeno po subjektu. Kako ćemo to ustanoviti kod navedenog suda o tome stolu? Tako, da za opaženi stol (koliko je vidno opažan) znademo, da je četverouglast; ako znademo, da je on već kao opažan upravo istim oblikom određen, koji o njemu izričemo. A to doista znademo: jer sud izričemo o tome konkretnom objektu, koji je opažan zajedno sa svojim pojedinačnim obilježjima (određenjima). Tu je, dakle, *opažajno stečena očevидnost objekta* razlog primišljanja, pa je prema tome ta očevидnost mjerodavna za istinu ili podudaranje suda s njome i ujedno je ona uporište sigurnosti. Jedno isto mi je svjestito bez refleksije i sa refleksijom: prvo je u neposrednom opažanju ili u izravnoj svijesti moga doživljaja (koliko gledam ovaj stol), a

drugo je u osvrtu na taj doživljaj, koliko je viđeni stol izreciv s obzirom na četverouglasti oblik, pa uz tu izrecivu stvarnost (ennuntiabile), kao sadržaj suda, pristanem bez ikoje bojazni da ova stvarnost ne bi postojala. Budući da je percipirani stol neovisan od suđenja (*»transcendentan«* s obzirom na sud), zato sam ja svojim sudom usmjeren prema percipiranom stolu (intendiram realno viđeni ili svijesno doživljeni stol); tj. ne samo da mislim na neki četverouglasti stol, nego upravo na ovaj sada viđeni, perceptivno realni, tako da misaona stvarnost odgovara realnoj stvarnosti. *Obje mi se stvarnosti očituju* — realna i intencionalna — i po tome znadem, da intencionalna stvarnost *odgovara* realnoj ili da je izrečena stvarnost istinita. Time, što to znadem, tj. *zato* jer uviđam, da je sud istinit, ja sam *siguran*, ne sumnjam, ne bojim se, da to ne bi istina bila. U očividnoj stvarnosti jest obrazložena moja sigurnost. Ta mi se stvarnost očituje, rekosmo, dvojako: ukoliko perceptivno doživljujem (vidim četverouglasti stol) i ukoliko na taj doživljaj — koji je, nota bene, od suđenja neovisan — reflektiram, kada o njemu sudim. *Neposredno* je opažanje, dakle, jedan izvor sigurnosti sudova (sudova svijesti). Drugi je izvor *poredbeno* opažanje (analiza) pojmova, koji su također neovisni od suđenja. Kod ovih se (idealnih) sudova na osnovu analize obaju pojmova u sudu očituje njihova stvarnost. Ta analiza pretpostavlja, da su pojmovni objekti *neovisni od suđenja*; a to su oni zato, što ih možemo shvatiti i bez ikojeg primišljanja, na pr. misao o *»cijelome«* mogu imati bez određivanja kvantitetne relacije prema njegovu dijelu. Kako su najopćenitiji idealni sudovi ili načela temelj znanstvene (općenite i nužne) spoznaje, to je njihov analitički karakter jamstvo za objektivnu istinu znanstvenih sudova, koji se osnivaju na time načelima. Takovo je ponajprije načelo protuslovlja. O spoznaji istine toga načela možemo govoriti u dvojakom smislu; u početku razgovora naveli smo sigurnost toga načela na prvom mjestu utoliko, što već samo priznanje sumnjanja isključuje, da *»nešto jest i ujedno nije«*; a sada je u pitanju *objektivna* istina toga načela, tj. sada dolazi u obzir to, da je pojmovni objekt (*»nešto«*) *neovisan od suđenja*. S obrazlaganjem te neovisnosti može se otpočeti u raspravi proti subjektivizmu (koji već priznaje sigurne sudove), ali takvom obrazlaganju nije bilo mjesta u početnoj fazi našeg razgovora.

S. Ja ipak držim, da mogu svoj stav univerzalne skepse i dalje zadržati. *Kantova* je nauka, da nužni uvjeti (*»forme«*) sintetiziranja

u neovisnom (apriornom) subjektu pretpostavljaju samo *osjete*, a od njih ne možete dobiti pojmovne objekte. Objektivistički ste nazor zastupali na osnovu toga, što objekt nije samo spoznajno nešto, nego je nešto od subjekta neovisno ili nešto samo po sebi; tako je logička relacija između subjekta i objekta postala ontološka, tj. ne samo da objekt nije istovetan sa subjektom, nego je o njemu neovisan ili nešto i bez relacije sa subjektom. Po Kantovu je nazoru tako, da spoznavalac određuje objekt na osnovu raznih odnošenja, koja su u spoznavao (opažajnom i misaonom subjektu) neovisno od osjetnih elemenata. U tom je slučaju istina objektivna samo s obzirom na spoznavao, tj. ona izriče nužnost na osnovu raznih odnošenja, a ne na osnovu neovisne nužnosti.

D. Ovo subjektivističko stajalište pretpostavlja (1), da opaženi objekti nisu neovisni od odnošenja ili subjektivne formacije (nego da su neovisni samo osjeti, elementi opaženih objekata); ali suprotno je činjenica: opaženi je objekt zajedno sa svojim stvarnostima neovisan od suda. Nadalje (2), kako subjektivizam za percipirane objekte drži, da su formacija subjekta, tako on isto drži za pojmljene objekte, koji su nešto općenito (univerzalno). Taj nazor zovemo *konceptualizam*. Suprotno njemu dokazuje realizam, da se pojmovi objekt (intelligibile) nalazi u opažajnom sadržaju (in perceptibili), koji je neovisan od poimanja te je svjesno ili doživljajno realan; stoga je takav poimovni objekt neovisan od poimanja i, prema tome, možemo analizom pojmova uočiti njihovu nužnost ili neposredno očitu stvarnost. Istina je takvih sudova apsolutno objektivna, osnovana u neovisnim objektima, a ne relativno objektivna ili subjektivna.

III.

S. Priznajem i ovu drugu Vašu objektivističku poziciju. Ali je najvažnije to, da univerzalnu skepsu mogu obrazložiti s obzirom na zablude *realizma*. Time prelazimo na »treći« stepen. Prema Vašem objektivističkom nazoru koncipirani objekti imaju nešto zajedničko sa percipiranima, a za ove opet smatraju ljudi, da predstavljaju *izvansvjesno* realne stvari. Međutim, i u tom pogledu imaju mnogo zablude: možda je izvansvjesna stvarnost iluzija (pričin, privid, varka, obmana). Zar mislite, da opaženi objekt nije samo nešto doživljeno? Da li držite, da drukčije egzistiraju doživljaji, a drukčije ovaj stol i druga tjelesa?

D. Jest, doživljaji su *imanentno* realni, tj. ostaju u svijesti, dočim je ovaj stol nešto transcendentno realno, tj. egzistira neovisno od svijesti ili *izvansvijesno*, *nedoživljeno*, *s obzirom na svijest transcendentno*.

S. Držite li, da se navedeni sud o tome stolu odnosi na transcendentno realnu, od percipiranja neovisnu ili nedoživljenu stvar? Držite li, da ovaj stol ne samo realno egzistira, nego da je također realno četverouglast, tj. da o tome imadete *realnu* istinu? Navedena je stvarnost evidentna putem osjetilnog opažanja: *opažani* se stol očituje kao četverouglast, pa zato je dopušteno reći, da je sud istinit o tome objektu samo, ukoliko je opažajno doživljen, immanentno realan, a ne transcendentno. Ako je objekt samo nešto percipirano, onda je realna očevidnost ili očitovanje izvansvijesne realnosti zapravo iluzija. Dopuštam, izvansvijesno realna stvar podražuje vidni organ i determinira naše osjete (ovu boju, tvrdoću, težinu...), ali možda oni ulaze u opažajnu našu formaciju, kojoj pridolazi misaona formacija objekta; u tom je slučaju stvarnost ovisna o doživljujućem subjektu, a ne obratno. Ne znamo li, da postoji realna očevidnost, onda nema na njoj osnovane istine ni sigurnosti: pristanak je bez temelja, nema ga, treba sumnjati. Dakle, za obrazloženu sigurnost nismo sposobni, treba definitivno ostati u sumnji, da li posjedujemo ikoju istinu na temelju očitovanja neovisne stvarnosti. Mogao bih sada reći za sebe, da sam *partikularni* skeptik, koliko ne priznajem samo one sigurnosti, koje se osnivaju na realnoj očevidnosti; ali to mi nepriznavanje služi osnovicom, da i opet zastupam univerzalnu skepsu.

D. Ja se od Vas razilazim, ukoliko tvrdim, da su misaoni sadržaji *ovisni o perceptivnim sadržajima*; u ovima su fundirani i otuda su apstraktivnom formacijom dobiveni. Zato kažemo, da su ovi misaoni (pojmovni) objekti neovisni od poimanja. Razilazim se i u tome, što tvrdim, da su osjetilno opažajni sadržaji ovisni od izvansvijesnih stvari. Ali, mi se na raspravu o tima pitanjima ne ćemo osvrutati. Naš će postupak biti ovaj: ostanimo kod *neposrednih sudova svijesti*, tj. kod sudova o egzistenciji naših doživljaja. Otuda ćemo izvesti siguran sud o jednom izvansvijesnom objektu; to ne će biti objekt osjetilnog opažanja, nego neposrednoga, kojim su nam i svi doživljaji svjestiti. Vi ćete odmah priznati, da je jedna jedina doživljajna stvarnost — egzistencija Vašeg sumnjanja — u vezi s izvansvijesnim, nedoživljajnim objektom.

S. Ne ću, jer samo za svoje doživljaje znam, da egzistiraju.

D. A doživljujući »ja«? Zar je on isto, što Vaše pojedino doživljavanje? Nije li to onaj, koji doživljuje, doživljujući subjekt, dakle nešto nedoživljajno ili transcendentno realno? Sud »ja egzistiram« siguran je na osnovu *realne evidencije putem istoga neposrednog opažanja*, kojim sam siguran, da egzistiraju moji doživljaji. Karakter doživljajućeg »subjekta« jamči nam za različnost između doživljavanja i doživljujućeg »ja«. A kako su doživljaji neovisni od suđenja, jednako je tako neovisan i doživljajući ja. Iz obiju premisa izvodimo činjenicu izvandoživljajnog objekta, koji se svojom egzistencijom — od suđenja neovisnom stvarnošću — očituje, i tako omogućuje refleksnu sigurnost o slaganju suda sa nedoživljajnom stvarnošću. Stupili smo time na tlo nedoživljajne realnosti jednim istinitim sudom. Imamo, prema tome, *spособnost* za istinu o iskustveno (opažajno) realnim objektima, bilo da su imanentno realni, bilo transcendentno s obzirom na svijest. Otprije već znamo, da je princip protuslovlja istinit. Imamo, dakle, dva temelja istine osigurana: neposredno opažanje za iskustvene, i analizu za idealne sudove (principe). I jedna i druga činjenica istinitih sudova jamči, da smo sposobni za istinu. Taj sud o sposobnosti, kao i sud o vlastitoj egzistenciji i princip protuslovlja, jest prvo što proti Vama iznosim na pristupu sustavnog noetičkog istraživanja. To je *dogmatizam triju istina*.

S. Vi ste sposobnost za istinu opravdali time, što postoje neki istiniti sudovi: posve ispravan postupak. *Po čemu* ste ustanovili istinu tih sudova? Po evidenciji; to je bilo mjerilo (kriterij) za istinu. Pitam Vas: po čemu znadete, da ste ustanovili evidenciju kao kriterij istine? Vi morate već pretpostaviti jedan kriterij, da uzmognete ustanoviti evidenciju kao kriterij: morate imati ono, što tek tražite, tj. jedno s drugim utvrđujete (diallelus).

D. Kao odgovor, uzmimo neka poznata psihološka objašnjenja, i to na našem sudu »ovaj stol je četverouglast«. Taj stol ja shvaćam (aprehendiram) tako, da ga osjetilno opažam (senzitivno percipiram). Kad o njemu izričem sud ili kad mu pridajem, da je četverouglast, tako da o njemu to tvrdim i pri tom sigurno znam, da tvrdim istinu, ja ovom svojom tvrdnjom kao da izlazim iz same tvrdnje i prilazim k »stolu« kao objektu, tj. k nečemu *različitom* od moje tvrdnje: intendiram taj objekt, imam o njemu jedan direktan sud, ukoliko nešto znam direktno o tom objektu. Osim

toga, ja u tom istom sudu znamem još nešto: *znam, da tvrdim*, i *znam*, da istinito tvrdim, znam, da sam siguran o tome, da imam istinu; — a kako to znamem? »Izišavši« najprije k objektu, sad se »vraćam« k sebi, k svojoj tvrdnji, obazirem se na nju, *reflektiram*. To će reći, kad pridajem stolu, da je četverouglast, ja znam, da mu pridajem ono, što o njemu shvaćam: moj sud je složeni akt, sastojajući se od shvaćanja i pridavanja ili izricanja. U samom aktu izricanja, ja znam za svoje shvaćanje na taj način, da se neposredno na nj obazrem ili osvrnem i tako osvrtno (refleksno) percipiram svoj akt suđenja. U tome refleksno-perceptivnom shvaćanju svoga suda ujedno znamem za *njegovu relaciju s objektom*, shvaćam ga, ukoliko je nosilac te relacije, tj. ukoliko njime izričem o shvaćenom objektu stvarnost i ukoliko sam siguran, da je to izricanje istinito. Toj refleksiji »unutar« moga direktnog suda *očituje* se stvarnost objekta, a u tome očitovanju imadem iskaznicu (legitimaciju) za istinu i sigurnost. Takva se refleksija zove *potpuna* (autorefleksija, sebeznalost): kada sudim, znamem za samoga sebe, ukoliko sudim. Time, što smo sposobni da znademo za sebe, ukoliko sudimo — a to znademo pomoću refleksnog percipiranja tvrdnje u njezinoj relaciji s objektom —, sposobni smo eo ipso znati, da imamo istinu, sposobni smo za sigurnost. Očevidnost, kao razlog te sigurnosti i jamstvo istine, uključena je u sudu i onda, kad na nju izričito ne reflektiramo. Potpunom refleksijom u svakom istinitom sudu *uključno* (implicite) znademo za razlog sigurnosti, i takva je sigurnost *izravna* ili naravna; a kad upravo na taj razlog pažljivo reflektiramo ili kad za nj *izričito* (explicite) znademo, imamo *refleksnu sigurnost*. Temelj sigurnosti jest njezin razlog (očevidnost), a kad za sigurnost znademo upravo s obzirom na njezin razlog, u odnosu sa razlogom, to znademo refleksijom, ukoliko odnošajno opažamo sigurnost suda s izričitim obzirom na temelj sigurnosti. Jedino je ovim putem (metodom) omogućeno ustanoviti refleksne sigurnosti kod neposredno očevidnih sudova — i ovim je putem polazio dogmatizam. Prvi nam je takav sud bio »ja egzistiram«. Do toga smo suda došli na taj način, da ste reflektirali na Vaš doživljaj sumnjanja: pažljivo ste se osvrnuli na svijesni akt sumnjanja, aktom refleksije percipirali ste akt sumnjanja, — s jednim aktom drugi akt. To je nepotpuna refleksija (dočim kod potpune refleksije u aktu suđenja reflektiramo na isti taj akt). Nepotpunom refleksijom možemo pažljivo opažati (promatrati) kojigod naš svi-

jesni ili doživljajni akt, bilo da pri tom pazimo na sam akt kao jastveni događaj (= psihološka refleksija), bilo na njegov objekt (= ontološka refleksija). I bez ove refleksije, kadgod nešto doživljujemo, mi smo pri tom u svijesnom stanju, tj. znamo, da doživljujemo, a to znademo neposrednim opažanjem. Njime znademo i za svoj doživljujući ja, premda ga od samih doživljaja napose ne razlikujemo. To znanje zovemo *direktna* (izravna) svijest; a kad refleksnim aktom opažamo doživljaje i njihov ja, to je *refleksna* svijest. Njome shvaćamo pojedine doživljaje i njihove relacije, pa o tome izričemo sudove, koje zovemo »sudovi refleksne svijesti«. Takav je i sud »ja egzistiram«: dobivamo ga na taj način, da nepotpuna refleksija odnošajno shvaća razliku između jednog doživljaja (sumnjanja) i doživljujućeg »ja«, te pri tom shvaća njihovu zajedničku stvarnost (egzistenciju), koju o njima izričemo. Kad to činimo, potpunom refleksijom znademo za sigurnost izricanja, ukoliko izričito reflektiramo na njegov razlog. To je bila metodička dinamika našeg dogmatizma već na prvom stepenu, a podalje smo objašnjavali, da su objekti (= ono, što je od suđenja različito) neovisni od mišljenja i čak neovisni od svijesti.

IV.

S. Kad smo već napustili *definitivnu* skepsu, zar ne bi univerzalna skepsa morala služiti barem kao polazište u traženju sigurnosti? Barem treba zastupati *metodički* skepticizam: stajalište, da možemo opstanak sigurnosti tražiti polazeći od univerzalne skepse tako, da je ona samo pristupna i prolazna stanica u cilju utvrđenja, da postoji neka sigurnost. Nije li tako postupao *Descartes*, pa je došao do sigurnosti »ja egzistiram«?

D. Da, postupao je tako, ali nije došao do sigurnosti, koja bi bila obrazložena u objektivnoj očevidnosti, jer je on tu očevidnost zabacio, obrazlažući to kao i Vi: zabludama i nepriznavanjem neovisnih objekata. *Descartes* je sumnjao o našoj sposobnosti za objektivnu istinu, jer joj je oduzeo temelj: neposrednu očevidnost stvarnosti u neovisnom objektu. Njemu je egzistencija »mislećeg ja« bila nesumnjiva istina, ukoliko je »ja« kao misleći subjekt neposredno svjesti; ali *Descartes* nije taj subjekt uzeo kao objekt refleksije i refleksnog suda, kome se stvarnost objekta očituje kao nezavisna od suđenja. *Descartes* je zabacio neovisnu očevidnost kao kriterij istine, i zato nije bio kadar da prizna ikoji objekt, gdje bi

neovisna očevidnost jamčila za istinu. Bio je prisiljen tražiti kriterij izvan svih objekata, o kojima sudimo, — u Bogu. Suprotno tome, ja sam analizom odnošaja između suda i neovisnog objekta ustanovio, da se u tome odnošaju neposredno očituje, da li izričemo odgovarajuću stvarnost o objektu, da li istinito sudimo. Descartes je sve očevidno sigurne sudove zabacio: ne definitivno, kao Vi na početku našeg razgovora, nego metodički; ali je napokon bio prisiljen tražiti uporište sigurnosti u Bogu. Međutim, budući da je univerzalna skepsa nemoguća (kako smo vidjeli odmah na početku razgovora), ne može ona služiti ni polaznom točkom u traženju sigurnosti. Kako ćete tražiti jedan sigurni sud, nakon što ste s obrazlaganjem izjavili, da nijedan nije siguran!

S. Neki dogmatičari (Mercier...) zastupaju metodički univerzalnu, i to realnu sumnju. Ne priznaju fiktivno univerzalne sumnje; ona je kombinirana sa sigurnošću, koja ima svoj razlog, a sumnja je pri tom namjerno postavljena samo gledom na neki drugi razlog, dočim univerzalno sumnjati znači ne imati nikojeg razloga za sigurnost.

D. Ovi dogmatičari imaju pred očima poglavito spor između realizma i konceptualizma, tj. pitanje o tome, da li su *objekti pojmova neovisni od poimanja*? Ova neovisnost, naime, nije uključena u samom objektu, nije neposredno očevidno, da li koji objekt postoji neovisno od pojmovnog shvaćanja. Tu nemamo razloga da budemo sigurni o našoj sposobnosti za objektivnu i realnu istinu tako dugo, dok ga ne pronađemo; dakle *realno* sumnjamo. Ali pri tom moram upozoriti, da to nije sumnja, koju bi određivao neki *razlog* tako, te bi tim razlogom bila isključena mogućnost pristanka, tj. kod te sumnje nemamo razloga zabaciti pristanak. Takvu ste sumnju Vi zastupali u početku našeg razgovora i nazvali ste ju »pozitivna«. U tome smislu nije ova sumnja (o postojanju neovisne očevidnosti) pozitivna, nego je neobrazložena i utoliko »negativna«: nema razloga, kojim bismo zabacili mogućnost pristanka. Od ove se terminologije razilazi uobičajena, ukoliko sumnju dijelimo u negativnu i pozitivnu prema tome, da li ne postoji nikoji razlog za pristanak ili postoji. Kad ne pristajem uz nijedan od oba protuslovna suda, jer *nema* baš nikojeg razloga, da bih pristao, kažemo, da sumnjam *negativno*; a *pozitivno* sumnjam, kad ne pristajem, jer oba protuslovna suda *imadu* razloge za pristanak, ali su razlozi jednaki pa se međusobno ukidaju. U oba slučaja, negativne i poziti-

tivne sumnje, nema razloga za pristanak, a u tome se upravo sastoji razlog za nepristanak (sumnju). Ta sumnja ne isključuje mogućnost pristanka (sigurnosti), čim bi se našao razlog za pristanak. To je uobičajena terminologija, a Vaša je bila ova: kad *sumnja imade svoj razlog* tako, da je tim razlogom *isključena mogućnost pristanka*, takva je sumnja *pozitivna*, a gdje ne bi bilo obrazložene sumnje, ona je *negativna*. Ovom se terminologijom služe dotični dogmatičari, i to u pitanju, kako se ima pristupiti istraživanju, da li postoji objektivna i realna očevidnost. Ne smijemo, kažu, sumnjati pozitivno, koliko bismo iz nekog razloga bacili mogućnost sigurnosti, koja se temelji na neovisnoj očevidnosti; takvog razloga nema i utoliko nam je sumnjati *negativno*, tj. tako dugo ne pristajemo na to, da postoji navedena sigurnost, dok ne obrazložimo opstanak neovisne očevidnosti. Dakako, takva sumnja, koja se ne oslanja na pristanak, nije fiktivna, nego realna.

S. Kako biste prikazali ukupni Vaš postupak u opravdavanju naše sposobnosti za sigurnu spoznaju?

D. Kad na 1. stepenu kažemo, da je nemoguća univerzalna realna sumnja, hoćemo time reći, da imade nekih sudova, gdje možemo refleksno ustanoviti njihovu neposrednu očevidnost kao razlog nesumnjanja. Na 2. i 3. stepenu tražimo razlog, da bismo ustanovili, da li je očevidnost objektivna i realna. Ishodištem Vašeg razgovora bijahu dakako sigurni sudovi, pa ste svima htjeli oduzeti sigurnost time, što ste oduzeli (pozivajući se na zablude) očevidnost kao uporište sigurnosti. Na to ja uzvratih: ne možete baciti svaku očevidnost, a prema tome ni sigurnost; ne možete to ni kad reflektirate na Vašu sumnju, ni kad uzmete u obzir empiričke sudove, gdje se u opaženom objektu neposredno očituje stvarnost, odnosno idealne sudove, gdje pojmovna analiza pokazuje stvarnu očitost. Mi smo u početku stajali ispred naravno sigurnih sudova i kao da su nam izjavili: »tu smo, mi postojimo, a to znači, da naša sigurnost ima neki razlog«. Suprot ove izjave Vi nemate pravo reći, da ne postoji nikakav razlog, — osim ako ste kadri da to ustanovite refleksijom na sudove. Niste kadri, rekoh Vam, tj. ne možete baciti svaku sigurnost, *ne možete univerzalno realno sumnjati*: jer Vam refleksija u naravno sigurnim sudovima izričito otkriva *očevidnost* kao razlog sigurnosti. Najprije sam, na 1. stepenu, od navedene »izjave« naravnih sigurnosti posve apstrahirao; nisam od Vas zahtijevao, da se zadovoljite time, što postoje naravno sigurni

sudovi. Ali ni Vi ne možete zahtijevati od svih ljudi, da ne budu sigurni, kad to moraju biti, a moraju zato, što im je očevidno. Smijete samo reći: da vidimo, je li taj razlog pristajanja doista u očevidnosti. Vi ste utvrdili, da nije, i zato da treba na mjesto naravnih sigurnosti nastupiti sumnja. A ja sam u vezi s Vašom sumnjom potražio sud, koji očito isključuje protuslovni kao neistinit, — i u tome sam traženju uzeo, *kao da* u naravnim sigurnostima ne postoji očevidnost. Kad bih je najprije zabacio iz nekog razloga (kako ste Vi činili), nemam više što tražiti. Vi zabaciste svaku očevidnost zbog nekih zabluda, a refleksijom na neke sudove ispostavilo se, da oni isključuju zabludu baš na osnovu očevidnosti. Na 2. i 3. stepenu — gdje se pitalo, da li smo sigurni tako, da istinu uviđamo na osnovu očitovanja *neovisnih* predmeta (i to od suđenja i od svijesti neovisnih) — trebalo je da upoznamo *narav* očevidnosti, tj. nismo više pitali, da li ona postoji (jer je nismo ni zabacili u naravno sigurnim sudovima, a refleksijom na Vašu sumnju mi smo tu opstojnost i utvrdili), ali smo se pitali, da li je opravdano priznavati objektivnu i realnu očevidnost. Niti nam je nekritično uvjerenje svih ljudi mjerodavno, da to priznamo, niti su zablude dovoljan razlog, da ne priznamo: između obojega obustavljamo priznanje, ne odgovaramo, dok eventualno ne ustanovimo, da postoji objektivna i realna očevidnost kao razlog sigurnosti. U samoj činjenici, da postoje očevidno sigurni sudovi, koji isključuju mogućnost pristanka uz protuslovne im sudove (kako se ispostavilo na prvom stepenu), mi još nemamo razloga priznati *neovisnu* očevidnost, nismo o njoj sigurni, moramo *realno* sumnjati — u cilju, da postanemo sigurni, dakle metodički sumnjati. Ali ne pozitivno, koliko bismo zablude smatrali razlogom, koji uništava naravnu sigurnost o neovisnoj očevidnosti, nego *negativno*: nemamo nikog razloga priznati odnosno ne priznati neovisnu očevidnost, pa tek tražiti razlog, koji bi opravdavao naše priznanje, da ona postoji. Budući da nemamo razloga priznati neovisnu očevidnost, mi smo tako dugo, dok taj razlog ne pronađemo, u realnoj, ne u fiktivnoj sumnji; jer fiktivno ne pristajemo samo onda, kad već imamo neki razlog za pristanak. Tako su rezonirali i dotični dogmatici.

S. Oni su protivnici »pretjeranog« dogmatizma triju istina.

D. Jesu, ali nemaju pravo (isp. moju »Opću noetiku« 1918 i 1926). — Time je skepticizam likvidiran na osnovnu cjelokupne

noetičke metodike (isp. moje »Temelje filozofije« Zagreb, 1934, 219—229). Obrazložili smo, kako sigurnost dobiva na osnovu očevidnosti pravo na opstanak, a time se apsolutni i pozitivno metodički skepticizam ispostavio kao posve neopravdan; nasuprot je tome opravdan dogmatizam kao polazno stajalište noetike. Vidjeli smo, kako taj (kritički ili noetički) dogmatizam obrazlaže proti skepticizmu, da smo na osnovu očevidnosti sposobni za spoznaju istine.

2. Možemo li spoznati istinu tako, da to obrazložimo očitovanjem stvarnosti, koja je neovisna od naših doživljaja?

Pobudu za to pitanje dala je činjenica, da su se ljudi prevarili u očevidnosti, bili su u zabludi. U opaženom su objektu, doduše, pronašli stvarnost, koju sudom izrekoše o dotičnom objektu, ali se poslije ustanovilo, da ta stvarnost ne pripada objektu *neovisno od opažanja*, premda su ljudi bili uvjereni, da se stvarnost tako neovisno očituje. Predleži, dakle, samoobmana, neko *priviđanje stvarnosti*; u tom je slučaju »očitovanje« *ovisno o našem doživljavanju*, stvarnost se očituje, ukoliko je doživljena, a prividno se očituje kao neovisna od doživljavanja. Nije li tako u svima našim sudovima? Možemo li ikada, ma samo u jednom sudu ustanoviti, da se očituje nedoživljajna stvarnost? Ogleđajmo razne odgovore!

a) *Apsolutni (univerzalni, pozitivni, definitivni) skeptik*: Nema nijednog suda, gdje bismo znali, da se očituje stvarnost objekta, koji nije samo nešto doživljeno. *Takovu neovisnost ne možemo ustanoviti*. Realna je očevidnost, osim toga, u praksi kompromitirana: ljudi se razilaze u svojim sudovima, a svak je o svome sudu siguran na osnovu realne očevidnosti; očevidnost ne isključuje zablude, pa zato i nije to prava očevidnost, nego priviđanje. Na očevidnosti pak visi čvrsti pristanak: nema li nje, nema ni njega. A očevidnost moramo baciti, za to imademo dosta razloga: dakle treba s razlogom baciti svaku sigurnost, treba s razlogom ili *pozitivno sumnjati* o svima sudovima, *univerzalno*, i u toj sumnji (skepsi) treba ostati *definitivno*. Prema tome, mi *nismo sposobni spoznati istinu*, naime u tom smislu nismo sposobni za istinu, što ne možemo refleksno ustanoviti realnu očevidnost, a time otpada refleksna sigurnost i spoznaja istine kao podudaranje s realnom stvarnošću.

Skeptik obrazlaže svoje nepovjerenje u realno objektivnu očevidnost ovako: 1) Ljudi su čestokrat mislili, da na osnovu očevidnosti istinito sude, a naknadno se ispostavilo, da to nije bila istina, ljudi bijahu u *zabludi*. 2) Ovaj stol možda i nije četverouglast neovisno o našem opažanju, jer nas osjetilno opažanje zavarava, i prema tome mi sudimo o predmetu, koliko je opažajno *doživljen* ili pojava. 3) Iz osjetilnog opažanja *nastaju* misaoni objekti, pa stoga i za sve njih treba reći, da o njima sudimo samo ukoliko su *doživljeni*. 4) Tko hoće biti siguran, da li je očevidnost razlog sigurnosti i temelj istine, tj. da li smo sposobni za istinu, prije nego će to sigurno tvrditi, mora pretpostaviti sposobnost za istinu i očevidnost kao uporište svoje tvrdnje, a to je *petitio principii* (kao da hoće vidom vidjeti, da li je sposoban vidjeti, da li ima vid). To znači: naše uvjerenje o sposobnosti za realno objektivnu istinu može da bude samo jedna nekritična pretpostavka, a nikojim se kritičkim postupkom (metodom) ne da utvrditi, tj. ne možemo je obrazložiti; a time je postalo nemoguće naučno istraživanje o toj sposobnosti (noetika). — Prema tome, kad reflektiramo na vezu sudova s objektima, treba reći, da ne znamo, da li postoji ikoji objekt, koji ne bi bio samo nešto *doživljeno*, i stoga ne smijemo tvrditi, da nam se očituje ikoji *nedoživljeni* objekt. To znači, objektivno očitovanje ili očevidnost nije razlog sigurnosti; a po tom nismo ni sposobni za objektivnu istinu ili za sudove, koji se na osnovu očevidnosti slažu s *nedoživljajnom stvarnošću*. Kad oduzmemo ili uklonimo očevidnost, nestalo je time razloga za pristanak, jer njegov je temelj u očevidnosti. Nije doduše nestalo baš svakog razloga, samo je otpao razlog, da budemo sigurni o objektivnoj istini, ali je preostalo *doživljavanje* i ovisnost našeg pristanka o samom *doživljavanju*. Sigurnost je motivirana *subjektivno*; mi moramo za neke sudove biti sigurni, ali to je moranje samo subjektivna nužnost, a ne proizlazi iz slaganja s nečim, što nije *doživljena stvarnost*. Ta *objektivistička* definicija istine otpada, treba istinu tumačiti *subjektivistički*. To neka čine subjektivisti, a ja — tako se deklarira skeptik — ostajem definitivno kod sumnje o svima sudovima, dakle univerzalno, da bi se ikoji odnosio na neki očevidni objekt, koji je nešto drugo osim *doživljavanja*; takvi su nam objekti zauvijek prekriti, »nevidljivi«. Za ovu sam svoju sumnju naveo razloge i stoga pozitivno sumnjam; moja zbiljska (realna) sumnja o tome, da smo sposobni za objektivnu istinu, ima svoje razloge. Ja sam *apsolutni skeptik*.

b) *Univerzalni, pozitivni, metodički skeptik: Descartes*. On usvaja neke razloge apsolutnog skeptika, a ipak ne bi želio ostati definitivno u sumnji glede sposobnosti za istinu. Kao univerzalni i pozitivni, on je ipak *metodički* skeptik, ukoliko putem takve sumnje želi doći do sigurnosti o tome, da jesmo sposobni za istinu. I on drži, da *nema nijednoga suda, za koji bismo znali da je objektivno očevidan*. Čak nije to ni sud »ja egzistiram«, koji je jasno uključen u samom sumnjanju tako, da uz taj sud moramo čvrsto pristati, — ali još uvijek ne znamo, da li to »moranje« nije rezultat subjektivnoga našeg sastava (organizacije, strukture) i njegova

usilja ili čak nekog zloduha, koji nas obmanjuje, da priviđanje smatramo kao objektivnu očevidnost. Ta je obmana isključena tek na osnovu Božje istinoljubivosti, kojom nas je odredio za istinu. I Descartes je, dakle, na stajalištu apsolutnog skeptika, da nam je nemoguće na osnovu objektivne očevidnosti bilo kojeg suda pristati na to, da smo sposobni za istinu; samo što je Descartes kušao taj pristanak obrazložiti pozivajući se na Boga.

c) *Dogmatik*. On ima pred sobom skeptikovu izjavu: »Ne možemo znati, da li je realna očevidnost temelj istine i sigurnosti ikojega suda, pa zato ne znamo, da li smo sposobni za istinu.« Otklon očevidnosti uključuje univerzalnu sumnju, a otuda se izvodi nepriznavanje sposobnosti za istinu. Suprotno toj negaciji kaže dogmatik: »Možemo znati, da postoje očevidno istiniti sudovi (dogme).« *Nekritički* dogmatik drži, da ne treba ni sumnjati o tome, da li smo sposobni za istinu, ne treba se tim pitanjem ni baviti, jer svi ljudi znadu, da jesmo sposobni. Svi su ljudi utoliko nekritični dogmatici, što bez naročitog razmišljanja naprosto pretpostavljaju, da je očevidnost pouzdani oslon sigurnosti i istine. *Kritički* dogmatik kaže, da potpunom refleksijom možemo ustanoviti jedno i drugo: 1) da kod nekih sudova postoji očevidnost i stoga da je nemoguće ostati u univerzalnoj skepsi; 2) da jesmo sposobni za istinu. Ti se dogmatici međusobno u koječem razilaze.

Osvrnimo se, najprije, na skeptikove razloge! K 1. Ne stoji, da su ljudi ikad bili u zabludi pri *neposredno* evidentnim sudovima; bilo da su to sudovi vanjskog ili osjetilnog opažanja (iskustva) — na pr. ovaj viđeni stol je četverouglast, ovo crno i bijelo jest različno —, bilo sudovi unutarnjeg iskustva ili svijesti — na pr. ja sada doživljujem to, da gledam — bilo idealni sudovi, na pr. $2 \times 2 = 4$, nešto ne može ujedno biti i ne biti (načelo protivrječja, princip kontradikcije). O tim sudovima ne možemo sumnjati zato, jer *s namjernom (potpunom) refleksijom na razlog njihove sigurnosti* konstatiramo, da taj razlog nije drugo nego očevidnost; a gdje je očevidnost, tu ne može biti nepristajanja. Ova, dakle, izrična refleksija na razlog sigurnosti kod navedenih sudova postaje razlogom, da zabacimo skeptikovu realnu sumnju o svima sudovima (univerzalno). To znači: nismo skeptici, nego *dogmatici*, i to kritički, jer navodimo razlog za nesumnjivost nekih sudova; onih, gdje refleksijom konstatiramo neposrednu očevidnost. Ne pozivamo se na naravno sigurne sudove — što bi bio nekritički dogmatizam —, nego na izričnu (potpunu) refleksiju, kojom se najpažljivije osvrćemo na razlog sigurnosti kod navedenih sudova. — K 2. Transcendentna realnost ovog stola, i drugih tjelesa, može da bude upitna, i na nju se ne obaziremo. Ako, naime, i pretpostavimo, da objekt suda nije drugo nego ovaj stol samo ukoliko je opažajno doživljen, ipak je i kao takav o našem suđenju neovisan; jer kolikoput sam taj stol gledao, da o njemu nisam izrekao

»jest četverouglast« znajući, da je to istina! — K 3. Ako i nastaju misaoni objekti iz osjetilnog opažanja, nas ovdje ne zanima pitanje postanka, nego veza objekata sa sudovima. — K 4. Kad hoćemo ustanoviti, da li smo sposobni za objektivnu istinu, moramo pronaći bar jedan objektivno istiniti sud, tj. takav sud, kome se razlog sigurnosti i mjerilo istine nalazi u objektivnoj očevidnosti. Moramo, dakle, naznačiti ili pokazati takav objekt, u kome se neposredno očituje stvarnost; a to treba pokazati pomoću refleksije, kojom se i skeptik služi: jer i on refleksno priznaje svoj doživljaj sumnjaja. Da je u očevidnosti — ako je ima! — uporište za sigurnost i mjerilo istine, to pretpostavlja i skeptik, pa zato možemo sposobnost za istinu utvrditi tako, da pomoću refleksije ustanovimo očevidnost. U pitanju o sposobnosti za istinu pretpostavlja se sposobnost znati za razloge, kad raspravljamo i nešto tvrdimo o toj sposobnosti; a neke razloge navodi i skeptik u potvrdu svoje skepse o toj sposobnosti. On kaže, da »o sposobnosti za istinu moramo sumnjati zato, jer je sumnjiva očevidnost«, a suprotno je tome: »ne možemo sumnjati o toj sposobnosti zato, jer očevidnost nije sumnjiva«. Da ustanovimo sposobnost za istinu, ne pretpostavljamo tu sposobnost kao dokazno sredstvo, nego ispitujemo očevidnost, i to pomoću refleksije, koju priznaje i skeptik. Svi, dakle, skeptikovi navedeni razlozi protiv očevidnosti otpadaju.

a) Budući da ne uvažavamo skeptikove razloge za njegovu izjavu, da su *svi objekti samo doživljajni* i da ne postoji očevidnost nekog nedoživljajnog objekta, pa budući da tu izjavu ne usvajamo kao razlog definitivnog sumnjaja o sposobnosti za realno objektivnu istinu, mi možemo u sporu sa skeptikom sumnjati o toj sposobnosti samo tako dugo, dok se ne pronađe takav (nedoživljajni) objekt, kojim je isključen skeptikov razlog sumnjaja o sposobnosti za realnu istinu. Da li skeptik nema pravo, to možemo znati samo onda, kad bi se ispostavilo, da postoji neka stvarnost, koja nije samo doživljeno nešto, tj. da nekim sudom izričemo takav objekt, koji je nešto drugo, a ne doživljaj. Postoji li taj objekt ili ne postoji? — to je pitanje. Dok ne pronađemo takav objekt i takvu stvarnost, ne tvrdimo ništa o tome, da li smo na osnovu objektivne očevidnosti ustanovili sposobnost za istinu. Kako, gdje ćemo tražiti taj objekt za jedan očevidno sigurni sud? Skeptik tvrdi, da je za naše suđenje »prekrio« sve nedoživljajne objekte tako, da su sami po sebi »nevidljivi« ili da se očituju samo utoliko, što nam se doživljajno *prividaju*, pa je stoga protiv skeptika zadaća kritike, da »otkrije« bar jedan objekt, koji nije samo nešto doživljeno. Kako ćemo tu zadaću riješiti? Ovako:

Skeptik, kao i svi mi drugi ljudi, *znade*, kada nešto doživljuje, na pr. kada gleda, sjeća se, raduje se, misli, sumnja... Sve su to doživljajni čini (akti), kojih je svaki sebi svijestan, tj. doživljujući

ujedno znade za njih; dakle neposredno znade, usebnim ili doživljajnim opažanjem. Takvo doživljajno znanje zovemo izravna, *direktna* svijest. Osim ove svijesti imademo svi također *refleksnu* svijest. Šta to znači? Koliko put sam nešto gledao, a nikada nisam pri tom izričito *mislio na to*, da gledam! Nisam nikad izrekao sud: »ja sada gledam, egzistira moj doživljaj gledanja«. Taj sud mogu izreći samo na taj način, da *na svoj doživljaj gledanja* izričito pazim, da ga pažljivo opažam ili promatram, tj. da se napose obazrem, osvrnem, *reflektiram* na sebe, ukoliko doživljujem to, da sada gledam. Taj refleksijom ili usebnim (introspektivnim) promatranjem stečeni sud zovemo *refleksna svijest ili neposredni sud svijesti*. Jednim aktom, suđenjem, shvaćam drugi doživljajni akt, gledanje, i kad ovim aktom suđenja refleksno znadem za isti taj akt suđenja po njegovu odnosu sa doživljajem gledanja, to je potpuna refleksija. — Sve ovo znade vrlo dobro i skeptik, jer priznaje, da ima sumnju, tj. izriče jedan istiniti sud »egzistira moja sumnja«; dakle reflektira na vlastiti doživljaj sumnjanja i na svoj sud o tome doživljaju, dočim znade, da je taj sud istinit. Možemo li — to se sada pita — imati neposredni sud svijesti *o nečemu, što nije tek doživljaj*? Gdje nam je refleksno stečeni sud o objektu, čija stvarnost nije samo nešto doživljeno? Ima li takav jedan sud, stvarnost njegova objekta *neposredno se očituje* — i to je onda razlog, da smo sigurni: radi objektivne evidencije čvrsto pristajemo; znademo, zašto pristajemo, znademo za razlog pristanka, imademo refleksnu sigurnost. A sam sud mora da bude jedan refleksno stečeni sud, tj. u refleksiji na doživljaj sumnjanja mora da bude uključen taj sud, u kome se objektivna stvarnost neposredno očituje. Refleksijom na doživljaj sumnjanja izriče skeptik ovaj sud: »moja sumnja egzistira« — i sad se evo pita: koji je to drugi sud u ovome uključen tako, da će se objekt toga drugog suda po svojoj stvarnosti neposredno očitovati?

Stvarnost već imamo, a to je »egzistencija« (sumnjanja), — a gdje nam je takav objekt suda, koji nije isto, što doživljaj sumnjanja? Takav je objekt »ja«, tj. sumnjajući (doživljujući) subjekt. Sud glasi: »ja egzistiram«. To je sud *samosvijesti*, i to je, proti skeptiku, prvi refleksno sigurni sud, gdje znamo, da je u realno objektivnoj očevidnosti razlog sigurnosti. Ovim je sudom opravdan *kritički dogmatizam* suprot skeptikovoj izjavi, da treba sumnjati, da li ikoji sud izriče nešto, što nije samo doživljeno.

U tom je pravcu raspravljao sa skepticima već prvi veliki kršćanski filozof, sv. Augustin. »Tko će posumnjati, da živi i da se sjeća i razumije i hoće i razmišlja i sudi? Jer kad sumnja, živi; kad sumnja, sjeća se, zašto sumnja; kad sumnja, uviđa, da sumnja; hoće da bude siguran; kad sumnja, misli na nešto; kad sumnja, znade, da ne zna; kad sumnja, drži, da ne treba pristati.« (De Trinit. X, 10.) Skeptici pitaju, kaže Augustin: »šta onda, ako se varaš? Varam li se, egzistiram; jer tko ne egzistira, ne može se dašto ni varati, i prema tome egzistiram, kad se varam: budući dakle da egzistiram, ako se i varam, kako da se varam u tome, da egzistiram, čim je sigurno, da egzistiram, dok se varam.« (De civ. Dei XI, 26.)

Navedeni postupak ide za tim, da pokaže, kako skeptik mora priznati, da smo sposobni za istinu. Neki skolastici (Balmes, Tongiorgi, Palmieri i dr.) dodaju spomenutoj istini: »ja egzistiram« još dvije, i tako zastupaju *dogmatizam triju istina* kao protuskeptičku metodu u obrazlaganju suda: »sposobni smo za istinu«. Skeptik je tvrdio: »Ne možemo znati, da smo sposobni«. Zašto? »Jer ne znamo, da li postoji stvarna očevидnost kao osnov istine; ne znamo, da li nije očevидnost samo subjektivno naše stanje, *prividanje*; ne možemo ustanoviti, da li stvarnost izričemo o objektu samo po nama, ili po objektu«. Situacija je dakle ova: mi stojimo ispred dva protuslovna suda: 1) »sudeći subjekt (razum) nije sposoban za istinu, osnovanu na stvarnoj očevидnosti«, — 2) »jest sposoban«. Pronađemo li ikoji očevидno istiniti sud, bit će sigurno, da smo sposobni za istinu: sposobni smo, ako de facto istinito sudimo, tj. iz istinitog suđenja izvodimo sposobnost; jedan istiniti sud bit će *razlog* sigurnosti, da smo sposobni. Imamo li bar jedan takav sud? Ne samo jedan, ima ih puno: ima sudova, kod kojih refleksijom na njihove objekte — dakle ne pozivajući se na naravnu sigurnost svih ljudi — konstatiramo, da se upravo njihova stvarnost očituje. Da stvarnost pripada objektu, to *nije prividanje*, nego je objektivno očitovanje. Sasvim je kriva skeptikova pretpostavka, da su se ljudi i kod svakoga neposredno sigurnog suda razočarali u očevидnosti, ili da su kod neposredno očevидnih sudova naknadno ustanovili, kako je istina bila tek prividna. Ako pak priznajemo, da ima očevидnih sudova, ili da postoji očevидnost kao kriterij razlikovanja istine od neistine, u tome je priznanju uključeno i to, da smo sposobni za takove sudove ili za istinu. Tko god priznaje istinite (očevидne) sudove, eo ipso mora pristati, ne može ne pristati uz sud: »sposobni smo za istinu«, tj. o tome se sudu *ne može sumnjati*, čim smo priznali, da ima sudova, koji su zbog očevидnosti nesumnjivi.

No skeptik ih nije priznao: on za sve naše sudove kaže, da ni izričitom refleksijom na njihove objekte ne ustanovljujemo stvarnu očevidnost, nego da bi još i kraj te refleksije moglo biti samo priviđanje ili pričin, kao da stvarnost pripada objektu, a zapravo je samo pridajemo. Što ćemo sada?! Stavljeni smo ispred dva suda: 1. »očevidnosti nema, samo je priviđaj«, — 2. »ima mnoštvo neposredno očevidnih sudova«. Ostanemo li kod drugog suda, i to na osnovu refleksije, kojom smo ustanovili očevidnost za mnoge sudove, ne ćemo nikad skeptika promijeniti, jer on ne priznaje, da smo to »ustanovili«. Nama je time — za razgovor sa skeptikom — *oduzet razlog* pristanku uz sud: »sposobni smo za istinu«. Bez razloga pak ne možemo inzistirati na tom, da pristajemo uz taj sud, i stoga moramo apstrahirati od svih drugih neposredno očevidnih sudova (kao da o njima fiktivno sumnjamo) — tako dugo, dok pronađemo sud, za koji *sam skeptik ne može reći, da se stvarnost priviđa, nego mora reći, da se realno očituje*. Tražiti možemo takav sud jedino u skeptikovu priznanju, da sumnja. To nam je, evo, uporište, polazna točka: *egzistencija* sumnjanja; i to sumnjanja, koje doživljuje skeptik, njegov »ja«. To znači, refleksija na egzistentnu sumnju pronalazi u njoj egzistentni ja: »ja egzistiram«. Izrečena stvarnost — pripadanje egzistencije sumnjajućem »ja« — *očituje se po samom objektu* refleksije, tj. po egzistentnoj sumnji. To je *prva istina*. — *Druga*: »Sposobni smo za istinu«. Ne samo o navedenom iskustvenom objektu, nego smo također sposobni za najopćenitiju istinu: »Nešto ne može, ukoliko jest, ujedno ne biti«. Ovo je načelo protuslovlja — *treća istina* — istinito zato, jer se u objektu »nešto« (biće, biti, jest) očituje isključenje od »ne biti«. Navedeni objekti »sumnja, ja« jesu realno nešto, pa je zato i »nešto« realno fundirani objekt. Kad on ne bi isključivao »ne biti«, ne bi se ni isključivalo »sumnjati — ne sumnjati, ja — ne ja, egzistirati — ne egzistirati«.

β) Skeptik je rekao, da nema očevidnosti u nijednom našem sudu; a očevidnost kojeg suda bio bi dovoljan razlog, da budemo sigurni o istini suda: »jesmo sposobni za istinu«. Ima očevidnih sudova, kaže dogmatik; refleksijom na te sudove možemo ustanoviti, da doista postoji u njima očevidnost. Koji su takvi sudovi? To su na pr. $2 \times 2 = 4$, cijelo je veće nego dio, nešto ne može ujedno biti i ne biti... — sudovi, kod kojih pomoću *analitičke refleksije na subjekt i predikat* uvidamo njihovu spojdbu. Ova spojdbu (objektivna stvarnost) očituje se izričnoj refleksiji analize, i prema

tome smo kod tih sudova refleksno sigurni o njihovoj istini na osnovu objektivne očevidnosti. Time je otpala univerzalna skeptikova sumnja i utvrđena je sposobnost za istinu. Za dalje raspravljanje o toj sposobnosti treba pretpostaviti sigurnost logičkih načela, pa je utoliko opravdan dogmatizam kao polazište netike.

Ovaj se dogmatičarev postupak ograničuje na analizu subjekta i predikata, te na taj način konstatira očevidnost kao *očitovanje stvarnosti u objektu*. Ono, što analitički pronalazimo u objektu, izričemo o njemu kao njegovu stvarnost; neposredni nalaz stvarnosti ili njezino očitovanje u objektu jest temelj istine i sigurnosti. Ovaj se dogmatik upire na premisu, da objekt nije plod mišljenja, nego da je od mišljenja neovisan. Da li je objekt *nedoživljajno realan*, o tome taj dogmatik ne govori. Ali je govorio skeptik! On je zabacio upravo *realnu očevidnost*. Proti njemu bi, dakle, trebalo pronaći neki sud o takvom objektu, koji nije samo nešto doživljeno. Objekte navedenih analitičkih sudova dobivamo, doduše, iz realnih objekata, ali za skeptika su to samo imanentno realni objekti, samo nešto opažajno doživljeno (percipirano), pa stoga nije skepticizam oboren tako dugo, dok ne ustanovimo realnu očevidnost nekog nedoživljajnog objekta.

γ) Neki dogmatici nastoje obrazložiti sposobnost za istinu drugim putem, ne pomoću očevidnih sudova. Oni analiziraju činjenicu, da svi ljudi teže za istinom. To je *težnja razumne naravi*, tj. razum je po svojoj naravi određen za spoznaju istine, pa je stoga nemoguće, da to bude iluzorno. Proti skeptikovoј izjavi: »pošto nema nijednog suda, gdje bi očevidnost jamčila za istinu, zato nismo za nju ni sposobni«, prijašnji dogmatik ispituje razlog za univerzalnu skepsu, a to je nepriznavanje očevidnosti, pak na osnovu toga, što »ima nekih očevidnih sudova« izvodi sposobnost za istinu; dočim ovaj dogmatik kaže: »jesmo sposobni« i poziva se na to, da naravna težnja za istinom očituje određenost razumne naravi za istinu, a to ne može biti iluzorno, pak otuda izvodi taj dogmatik neodrživost univerzalne skepse.

Primjedba: Nije neposredno očevidna nemogućnost, da bi naravnoj težnji bilo udovoljeno i sa faktom naravne sigurnosti, koja se ne bi osnivala na neovisnim objektima. U činjenici, da ljudi teže za istinom i da je narav upravljena k istini, morala bi analiza otkriti ovu istinu: »na osnovu te upravljenosti nemoguće je, da ljudi žive

u zabludi, kad su uvjereni, da postoji objektivna očevidnost«. Uporište za skeptikovu negaciju refleksne sigurnosti o našoj sposobnosti za istinu bijaše negacija realno objektivne očevidnosti. Navedena analiza mimoilazi glavnu sumnju: o realnoj istini.

DODATAK

1) Metodička sumnja. a) Kod *posredno* sigurnih sudova — na pr.: Bog egzistira — treba da postupamo kritički, znanstveno, tj. da pretražujemo ili ogledavamo osnov njihove istine, razlog njihove sigurnosti, kako bismo istinu i sigurnost što jače utvrdili, obrazložili. Pri tom je moguće dvoje: 1) neki razlog postoji i po njemu smo sigurni, čvrsto *pristajemo* uz sud, ali uzimamo, *kao da* taj sud nije siguran, tj. prividno ne pristajemo, *fiktivno* sumnjamo zato, da dotični razlog podvrgnemo refleksiji; 2) možemo sumnjati stvarno, zbiljski, *realno* ili tako, da *ne pristajemo* uz nijedan od oba protuslovna suda («Bog egzistira — ne egzistira»), jer nam manjka dovoljni razlog za jedan sud, tj. ne pristajemo, doista sumnjamo, doklegod ne pronađemo razlog za čvrsti pristanak. U oba je slučaja naše sumnjanje *metodičko*, služi kao postupak ili metoda u refleksnom pronalaženju sigurnosti. Ako je sigurnost cilj, koji namjeravamo postići traženjem razloga, tako dugo dok još tražimo ili dok nemamo razloga, ne možemo ne pristati, sumnjamo realno; imamo li već razlog za pristanak, pa ga pobliže ispitujemo, pristanak je samo fiktivno obustavljen. (Neki noetičari zovu samo fiktivnu sumnju metodičkom. Fiktivno sumnjamo, kada utvrđujemo već postojeću sigurnost: *imam razlog*, da sam siguran o istini, ali apstrahiram od te sigurnosti, fingiram sumnju, zato da ogledam taj razlog, na pr. analizirajući termine u neposredno očevidnim sudovima. — Ali, gdje još ne postoji sigurnost o nečemu, gdje *nemamo razloga za čvrsti pristanak*, možemo nastojati da ga postignemo tako, da tek tražimo razlog, dakle sumnjajući *realno*; metodička sumnja može da bude također realna.) Metodičkom sumnjom, realnom i fiktivnom, i to s obzirom na posredno sigurne sudove, tj. partikularno, služi se već *Aristotel* i po njemu sva skolastika.

b) Možemo li realno sumnjati o *neposredno* očevidnim sudovima? Kod njih se stvarnost očituje neposredno u shvaćenom objektu (na pr. u objektu »cijelo i njegov dio« očituje se stvarnost: *veće nego dio*), tj. u samom objektu suda jest razlog, da čvrsto pristajemo. Možemo se na taj razlog napose osvrnuti, možemo osvrtnom (refleksijom) na objekt konstatirati očitovanje stvarnosti i time utvrditi razlog čvrstog pristanka. Prije nego to refleksno utvrdimo, možemo apstrahirati od nerefleksne ili izravne sigurnosti, *kao da* ne pristajemo: fiktivno sumnjamo. Ali zbiljski ne pristati ne možemo, dočim postoji u samom objektu razlog pristanka, naime u objektu očitovana stvarnost. Ne možemo, dakle, realno sumnjati o neposredno očevidnim sudovima.

U činjenici, da postoje neki sudovi, za koje smo sigurni da su istiniti, uključena je sigurnost suda: »sposobni smo za istinu«. Ne može se, dakle, ni o tome sudu realno sumnjati. Čim je samo jedan sud sigurno istinit, eo ipso smo sposobni za istinu. Prema tome, mi postajemo refleksno sigurni o toj sposobnosti na taj način, da *u bilo kojem neposredno očevidnom sudu* konstatiramo, da se doista u objektu neposredno očituje njegova stvarnost. Prije nego dodemo do

toga cilja, mi quasi obustavljamo pristanak; ne možemo ga de facto ili realno obustaviti, jer njegov razlog nije odstranjen, nije izvan objekta, te bi ga trebalo tek tražiti.

c) Naš dogmatizam zastupa stajalište, da možemo i moramo *realno sumnjati o našoj sposobnosti za istinu*, ako tu sposobnost shvatimo onako, kako je shvaća apsolutni skeptik, naime kao sposobnost za *realnu istinu*. Kad smo spomenuli »istinu« kao izricanje stvarnosti na objektu, a »očevidnost« nam je bila očitovanje stvarnosti na objektu, nismo pri tom uzeli u obzir, da li je objekt nešto *nedoživljajno realno*, — a to je upravo u pitanju proti skeptiku. Skeptik navodi razloge proti realnoj očevidnosti, pa stoga moramo potražiti takav sud, kome ni skeptik ne može odreći realne očevidnosti, niti sa svoga ekskluzivnog stajališta da treba sumnjati. Dok takav sud ne pronađemo, mi *nemamo razloga* da budemo sigurni o sudu »jesmo sposobni za realnu istinu«. Tu sigurnost treba suspendirati tako dugo, dok riješimo pitanje, *da li* doista postoji realna očevidnost. Skeptiku je ona priviđanje, i zato skeptik zabacuje realnu očevidnost kao razlog sigurnosti. Dogmatik se ne može u toj situaciji pozivati na analitički očevide sudove kao osnov sigurnosti, da »jesmo sposobni« za realnu istinu, nego mora potražiti jedan realno očevidni sud. Dogmatik je, dakle, u stavu *realne sumnje* s bzirom na sposobnost za istinu. Jedan sud sa realnom evidencijom, kojeg ne će moći ne priznati ni sam skeptik sa svoga stajališta, bit će razlog, da ne možemo posumnjati o tome »jesmo sposobni spoznati istinu«. Tako dugo, dok nismo pronašli jedan realno očevidni sud, nemamo razloga da priznamo tu sposobnost. Bez razloga, *negativno* sumnjamo. Očevidnost nismo otklonili, kao skeptik, nego proti njemu tražimo takav sud, kome ni on sam nije kadar odreći očevidnost, nego je mora priznati kao razlog pristanka uz taj sud (»ja egzistiram«) i na osnovu toga suda također uz sud »jesmo sposobni za istinu«. Dok još nismo proti skeptiku našli takav nesumnjivo očevidni sud, mi se gledom na sposobnost za istinu samo negativno suzdržavamo od pristanka. Skeptik ne pristaje na to, da smo sposobni, on kaže: »Nismo sposobni«. Razlog: »Nema realne očevidnosti«; a to je opet razlog, da »ne mogu biti siguran, moram sumnjati« (= obrazložena, pozitivna sumnja). Sad, u tome sumnjanju mora dogmatik ustanoviti, da »ima realna očevidnost«, kao razlog, da »jesmo sposobni« i kao razlog, da »ne mogu sumnjati«. Prije nego to ustanovi, dogmatik *nema razloga pristati*, niti da »jesmo sposobni« niti da »nismo sposobni«: on sumnja realno, negativno. Sposobnost za realnu istinu izvodi, dakle, dogmatik neposredno iz istine prvog suda »ja egzistiram«, i stoga ovaj dogmatik pomoću toga suda izravno suzbija skeptika.

Prema rečenome, držim, trebalo bi shvatiti novije skolastike, kad se razilaze u pitanju metodičke sumnje. Jedni (Mercier...) zastupaju univerzalnu *realnu* sumnju, i to *negativnu*, dočim se drugi (Geny...) s ovim mišljenjem ne slažu i drže, da je ta sumnja samo *fiktivna*. Jedno je i drugo ispravno — kad se ispravno tumači: fiktivna je sumnja dopuštena, kad se radi o tome, da proti skeptiku nađemo sud, za koji ni on sam ne može sumnjati, da bi protuslovni mu sud bio neistinit; realno negativna sumnja je potrebna kao metodički stav u pitanju, da li je očevidnost objektivna i realna. (Mercier zastupa negativno realnu sumnju u vidu alternative: neovisni objekti — ovisni. U toj se alternativni kreće objektivizam i subjektivizam sa različitim tumačenjima o istini, dočim skepticizam za-

bacuje samu mogućnost objektivističkog tumačenja, jer proglašuje definitivnu sumnju. Na to se Mercier ne obazire.)

d) *Descartes* je usvojio skeptikovu univerzalnu *pozitivnu sumnju*, ali samo *metodički*, ne definitivno (kao apsolutni skeptik). On sumnja o svemu zabacivši realnu očevidnost, dakle sumnja s razlogom, pozitivno. O jednome ipak ne sumnja: »ja egzistiram«; o tome ne može posumnjati, mora pristati, — ali ne zato, što bi to bilo realno očevidno (kao što dogmatik kaže), nego zato »mora«, jer je to jasno uključeno u samom sumnjanju: u »sumnjam (mislim)« analitički je sigurno »ja jesam«. Ta je sigurnost, nadovezuje *Descartes*, možda subjektivna, i zato on traži uporište sigurnosti izvan misaonog subjekta, u Boga. Zabacivši realnu očevidnost, htio je ipak doći do sigurnosti, i to putem Božje istinoljubivosti, kojom je stvorio čovjekov razum. Pozitivna sumnja, obrazloženo zabacivanje sigurnosti bilo mu je ishodištem u traženju sigurnosti, i utoliko je ta sumnja metodička.

Ovom svojom metodom nije *Descartes* kadar doći do sigurnosti o realnoj istini nekog suda. Jer 1) zaničujući sigurnost prvih načela, *Descartes* ne može pomoću njih (posredno) doći do sigurnosti; 2) ne može doći ni do neposredno sigurnog suda, ukoliko je podrezao svaki korijen sigurnosti, odbacivši realnu očevidnost. Ostao mu je otvoren put samo *subjektivnog* obrazlaganja sigurnosti: čvrsto nam je pristati, jer je *nama* »jasno i razgovijetno«, a ne zato, jer se u realnom objektu suda neposredno očituje stvarnost. *Descartes* je poništio realnu očevidnost kao uporište pristanka, da »jesmo sposobni za istinu«; postao je subjektivist, priznajući razlog za taj pristanak u samom misaonom subjektu, naime u jasnoći misli, da Bog nije mogao stvoriti razumnog čovjeka bez sposobnosti za istinu. Ta čisto misaona pretpostavka o Bogu trebala je *Descartesu* zato, da iz nje izvede sposobnost za realnu istinu; očito *petitio principii*. Određenost razumne naravi za istinu ne izvodi *Descartes* (kao što neki noetičari) iz činjenice, da ljudi po naravi teže za istinom, a ta težnja da nije iluzorna; on upravo drži, da bi mogla biti iluzorna, i zato tu određenost za istinu fundira u Bogu. Ali, takovo dokazivanje, da smo sposobni za istinu, pretpostavlja tu sposobnost ispred dokazivanja.

2. Objektivizam i subjektivizam. — Sistem noetike. Protiv subjektivizma se pita: kod kojih sudova možemo ustanoviti očitovanje neovisnih objekata? Objektivistički se to utvrđuje kod neposredno empiričkih sudova na taj način, da se pokaže, kako su njihovi objekti — pojedini doživljaji — svijesno egzistentni i bez suđenja o njima; kod idealnih sudova tako, da analiza otkriva neovisnu stvarnost. Time se pojedinačno dolazi do definicije o objektivnoj istini: podudaranje sa stvarnošću neovisnog objekta. Kod empirički objektivnih sudova dokazana je — po objektivizmu — ne samo idealno objektivna, nego *realno* objektivna njihova istina. Ta je realnost usvijesna ili imanentna, a time još ništa nije rečeno za realnost u strogom ili najužem značenju te riječi, naime za realnost, ukoliko je *s obzirom na svijest transcendentna*. Objektivizam napose dokazuje imanentno realnu istinu *načela uzročnosti*, i to na osnovu toga, što su pojmovi toga načela »nastajanje — ovisnost o uzroku« dobiveni iz opažanja. S ovim onda načelom dokazuje realizam (na osnovu opažajne realnosti) spoznaju transcendentno realnih predmeta.

3. Kant naziva dogmatizmom neograničeno, i to posve nekritično povjerenje u spoznaju, koliko se bez ikoje kritike pretpostavlja, da smo sposobni za prekoiskustvenu ili *metafizičku* spoznaju. To je pretpostavljao racionalistički dogmatizam prije Kanta, pa zato njemu suprotno naziva Kant svoju filozofiju kriticismom. Bez obzira na Kanta, svaka je filozofija »kritička«, koliko podvrgava kritici našu sposobnost spoznaje i koliko imade svoju nauku o spoznaji (noetiku). S obzirom na tu kritiku ili izučavanje spoznaje razlikujemo dva suprotna polazna stajališta: skepticizam i kritički dogmatizam. To su dva odgovora na pitanje: da li smo sposobni za izučavanje spoznaje, da li je moguća noetika?

Kant zastupa fenomenalistički subjektivizam i time *agnosticizam* ili ne-spoznatljivost metafizičkih objekata; utoliko je on partikularni (relativni) skeptik: na području metafizike nema objektivnih istina. Po Kantu su, međutim, i svi empirijski objekti ovisni o subjektu. Da ne može biti *neovisnih objekata*, to je Kant pretpostavio bez istraživanja; a takovo odbacivanje mogućnosti neovisnih objekata, bez ikojeg opravdavanja, znači nekritično »dogmatski« postupak. Kritički ili znanstveno ćemo postupati, ako tu mogućnost neovisnih objekata podvrgnemo ispitivanju, u noetici.

3. Uviđanje i stvarnost

U dobroj namjeri, da osiguraju realističku definiciju istine, neki su uzeli za ishodište činjenicu osjetne ovisnosti od osjetilnog podraživanja. K tome su nadovezali teoriju o postanku pojmova na osnovu razumske receptivnosti. Ovo stajalište ima u vidu postanak svijesnih sadržaja o transcendentno tjelesnim predmetima i zastupa tezu, da su ovi sadržaji (osjetilni i pojmovni) primjereni ili proporcionirani tima predmetma, pa na osnovu toga dolazi do suglasnosti s njima ili do istinitih sudova. Tako bi u provenijenciji spoznajnih sadržaja imala biti osigurana sposobnost za realnu istinu, a pri tom se pretpostavlja, da egzistiraju stvari neovisno od svijesti i da kauzalno utječu na osjetila.

Suglasnost suda s nečim, što je od njega nezavisno, možemo ispitivati samo pomoću refleksije. Hoćemo li isključiti svaku sumnju o tome, da *sudimo suglasno sa stvarnošću, koja je od suda nezavisna*, moramo tu nezavisnost sudnog objekta pronaći, odnosno ustanoviti ovisnost suda o njemu, a to je moguće postići samo putem refleksije. Osjetilna svijest ne može odgovoriti, *zašto* osjetilno znanje odgovara zbiljskim predmetima. Ona toga ne zna zato, jer ne može reflektirati na svoje shvaćanje, kao što može razum: u tome je među njima razlika. Refleksija razuma na samog sebe omogućuje mu, da upozna svoju narav u funkciji spoznaje (istinitog suđenja). *Kako* omogućuje? — to je pitanje.

»uvijek varamo« ili nas zavarava »zao duh«. Zato treba sumnjati, — a hoćemo li iz te sumnje ikada doći do toga, da nesumnjivo znademo, da li smo sposobni istinito suditi? Predleži nam evo pozitivna sumnja: »treba sumnjati«, i to s obzirom na *moгуćnost, da je stvarnost ovisna od uviđanja*. »Trebanje« je dakle obrazloženo i utoliko je sumnja pozitivna. To pak znači, da ovo trebanje stoji i pada sa svojom pretpostavkom, iz koje je izvedeno. Ta nam je dakle pretpostavka zadata, mi je postavljamo kao pitanje, tj. mi o njoj niti što tvrdimo niti poričemo tako dugo, dok ne doznamo, u kakvoj je relaciji uviđanje i stvarnost. U naravi toga pitanja leži negativna sumnja, mi postavljamo pitanje o skeptikovoј pozitivnoj sumnji, a s tim postavljanjem pitanja nalazimo se u negativnoj sumnji s obzirom na odgovor: možda ćemo iz sumnje izaći i doznati, da jesmo sposobni istinito suditi, a možda ne ćemo — to zavisi od toga, kako ćemo analitičkom refleksijom upoznati relaciju uviđanja i stvarnosti. To je put, koji nas vodi k odgovoru.

I *Descartesu* je vrlo dobro poznato, da čovjek doživljujući sumnju znade, da sumnja (misli) i ujedno znade za sumnjajući (doživljujući, misleći) svoj »ja«; a to znade jednostavnim *uviđanjem* (par une simple inspection de l'esprit). Tražeći prvu sigurnost, Descartes je nalazi u egzistenciji doživljujućeg »ja«; u doživljavanju je *razlog* sigurnosti, po doživljavanju se *očituje* ujednost jastvene egzistencije. Može li se očitovati nešto, ukoliko je *neovisno od doživljavanja*? Da li postoji očevidnost neovisnih objekata, kao razlog sigurnosti? Ima li apsolutne istine i sigurnosti? Zablude su proti tome: one su razlog, koji *isključuje* takve sigurnosti, a time isključuje i njihovo obrazloženje ili njihov temelj, naime neovisnu očevidnost. Nakon što je ta sigurnost iz temelja isključena, postala je time opravdana univerzalna skepsa, opravdana ili *pozitivna* — o svima sudovima, a po tom također o sposobnosti z objektivnu istinu. Unatoč tome, glede same sposobnosti nije skepsa definitivna, možda ćemo nekako obrazložiti tu sposobnost, pa stoga sumnjamo o njoj *metodički*. Dakako, obrazložiti je ne ćemo naknadnim priznanjem evidencije, koju smo obrazloženo zbacili, pa zato nam je potražiti neki drugi osnov sposobnosti za sigurnost. Budući da je objektivna očevidnost prestala biti temelj sigurnosti, a dosljedno tome prestala sposobnost za sigurnost, tj. ostala je pozitivna sumnja, — da bi ta sumnja bila ipak metodička, treba potražiti novi temelj za sposobnost objektivne sigurnosti, nakon zabačene očevidnosti. Descartes,

dakle, hoće tražiti ili uspostaviti sposobnost pomoću sposobnosti, koje ne priznaje! Kako će — polazeći od *pretpostavke*, da *nismo* sposobni za objektivnu sigurnost i istinu — doći do sigurnosti, da jesmo sposobni?! A ta pretpostavka upravo znači *pozitivnu* univerzalnu skepsu: *isključenje mogućnosti*, da bi ikoji sud bio istinit, tj. isključenje sposobnosti za sigurnost na temelju objektivne očevidnosti. Dok postoji sumnja (bilo da nema nikog razloga za pristanak, bilo da ima jednakih razloga za pristanak uz protuslovne sudove), eo ipso ne postoji sigurnost i utoliko je isključena sigurnost, ali *nije isključeno*, da bi *mogao postojati razlog za sigurnost*, a dok za takav razlog ne znamo, nalazimo se u *negativnoj* sumnji. Dočim, kad imademo razloga, da sigurnost *onemogućimo* tako, da otuda slijedi obrazložena sumnja, u tom je slučaju ona pozitivna. Ako je univerzalna, o samoj sposobnosti za sigurnost, tako da imademo razloga proti toj sposobnosti odnosno razloga za nesposobnost, eo ipso je isključena mogućnost obrazlagati tu sposobnost. To jest, metodička skepsa, kad je univerzalna, ne može biti pozitivna.

Možda je sve, što ljudi sigurnošću smatraju istinom, samo po uviđanju sudećeg subjekta istinito. U stvari je tako (da je ovaj papir bijel, da je $2 \times 2 = 4 \dots$), ali možda ova fraza znači, da samo sudeći subjekt uviđa tako, a ne drukčije. Pošto se sigurnost oslanja na uviđanje, ne možemo znati, da li ikada »u stvari jest tako« i *bez našeg uviđanja*. Možda jest tako, ali mi toga ne možemo provjeriti — baš *zato*, što bi i to bilo ovisno od našeg uviđanja, kad sudimo. Prema tome, jalov je svaki pokušaj noetike, da išta sigurno sazna o stvarnosti, koja bi postojala bez obzira na sudeće uviđanje. Pristajati uz stvarnost sadržanu u sudu znači uviđati istinu, i zato je svaka stvarnost (istina) ukopčana u uviđanju; možda bi se bez uviđanja sasvim izmijenile sve stvarnosti, uz koje ljudi sa sigurnošću pristaju. Ovo stanje (Tatbestand) opravdava *sumnju*, da smo sposobni istinito suditi ili shvatiti stvarnost, *koliko bi ona postojala neovisno od sudećeg uviđanja*.

To je skeptičko rezoniranje. Iz njega nam je moguć jedini izlaz, da *pronađemo neku stvarnost, za koju znamo ispred sudećeg priznanja ili uviđanja*. Proti skeptiku treba pokazati, da uviđanje ne zavisi samo od suđenja, a to je moguće pokazati tako, da nađemo nešto neovisno od suđenja i da u tome neovisnom nečemu (objektu) uvidamo razlog, koji nas potiče na sigurnost. Možemo li pronaći takav objekt suda, koji je uključen u doživljaju sumnjanja (jer

s njime je vezano stajalište skeptikovo) i koji je o *sudnju nezavisan*, tj. za koji znamo da postoji, i kad o njemu ne sudimo?

To je *sumnjajući ja*. Skeptik znade, da doživljuje svoju sumnju, kao što znade i za mnoge druge svoje doživljaje: znajući za doživljaje, ujedno znade za doživljujući ja. To znade po *neposrednom opažanju* (izravnoj svijesti). Je li ovo doživljajno opažanje *istovjetno sa sudnim uviđanjem*? Kad bi tako bilo, mi ne bismo za nikoji svoj doživljaj znali bez suđenja o njemu; doživljaji bi svijesno postojali samo koliko o njima sudimo ili koliko su objekti suđenja. I doživljujući ja bio bi *samo objekt suđenja*. No i suđenje je doživljaj, koji postoji zajedno sa doživljujućim ja, — tako da taj ja biva objekt suđenja samo ukoliko ono reflektira na opstojnost doživljujućeg ja. Ta je dakle jastvena opstojnost *nezavisna od suđenja*.

Skeptikovo pitanje upravljeno je na odnos uviđanja i stvarnosti, utoliko što taj odnos podvrgava sumnji o rješivosti alternativne mogućnosti: da li uviđanje ovisi od stvarnosti ili obratno. U toj se alternativni nalazi ključ za »biti ili ne biti« istine. Radi se *objekt suda*, i 2) da u tom objektu suđenjem uviđa *stvarnost, koja* dakle o uviđanju u samom aktu suđenja, pa zato treba skeptiku pokazati: 1) da on i *bez suđenja znade za nešto, što može da postane postoji bez suđenja* (= realno). To je kritička forma diskusije sa skeptikom. Najprije ga treba upozoriti na nesumnjivu činjenicu, da mu je svjestita opstojnost njegovih doživljaja, ili da *opažajno znade za svoje doživljaje — i u toj izravnoj svijesti da implicate znade za doživljujući ja*. Taj ja jest upravo ono »nešto«, na što skeptik može da *explicite* pazi, tj. da ga aktom pažnje intendira i time uzme za *objekt* suđenja, koje u objektu pronalazi (uviđa) njegovu *opstojnost kao realnu stvarnost*; zato »realnu«, jer sudnim aktom reflektiramo na izravnu svijest, u kojoj postoji doživljujući ja i bez te refleksije suđenja. Kad u svakodnevnom životu osjetilno opažamo i predočujemo, krećemo se, sjećamo se, mislimo na nešto, želimo, odlučujemo se, tj. kad bilo što doživljujemo, mi smo sebi toga *doživljavanja svijesni i to u njegovoj jastvenosti*, a da pri tom *explicite* ne uzimamo taj ja kao objekt suđenja. To je najvažnija činjenica u sporu sa skeptikom i ona nam služi kao ishodište, s kojim spajamo drugu činjenicu: taj *od suđenja nezavisno poznati* (= realno opstojeći) ja jest objekt suda — i *zato* je taj sud (kad u objektu uviđa opstojnost) ovisan od realne stvarnosti. Na osnovu toga činjeničnog stanja možemo sad reći, da refleksija pronalazi sudeći ja kao realni objekt.

U stavu protiv skeptika ne radi se o ničem drugome, nego da pronademo jedan sudni objekt, koji postoji baš tako realno kao skeptikov doživljaj sumnje, za koji on znade i bez suđenja. Instancija, na koju apeliramo, jest skeptikova (i naša) izravna svijest, koja nam iskazuje nesumnjivu činjenicu, da doživljujemo sumnjanje i druge doživljaje — nota bene na taj način, 1) da je pri tom svijesno poznat ili opažajno (neposredno) doživljen *ja*, i 2) da je taj *ja* *doživljujući* (= onaj, koji doživljuje), tj. da njemu pripadaju doživljaji. Jedino kad bi skeptik pribjegao distinkciji između doživljenog i doživljujućega *ja*, pa bi (u fenomenalističkom tumačenju) pripadnost doživljaja jastvenom subjektu smatrao misaonom konstrukcijom, treba proti njegovu razlogu upozoriti, da je izravna svijest i u tom pogledu pouzdana: osebittost doživljajne djelatnosti upućuje nas, da doživljaji moraju pripadati svome *ja* kao realnom subjektu, jer na pr. sintetiziranje misaonih kompleksa, voljno odlučivanje prema motivaciji, udruživanje sadržajnih doživljaja sa prijašnjima . . . moguće je samo na taj način, da oni realno pripadaju istomu *ja*.

U ovim prvim refleksijama na skeptičko stanje može se razabrati polazna točka noetike. Kako ćemo doći do neovisne »stvari«, dok još ništa drugo ne znamo osim da postoji doživljaj (svijesno stanje) sumnjanja? Treba da najprije sam taj doživljaj u konkretnoj punini izrekne: *ja* znam (svijestan sam sebi), da *ja* doživljujem to, da sumnjam. Tu je dakle jedna kompozicija od doživljaja i doživljujućeg *ja*, tako da je *ja konkretno vezan s ovim doživljajem*. O tome nema kolebanja, to je svijesna datost: moj doživljaj *egzistira*. Kako ću otuda do »stvari«? Pazim (reflektiram) na »svoj doživljaj«, i u njemu distingviram doživljaj i doživljujući *ja*: to je sad sadržaj jednostavnog shvaćanja (poimanja). Taj »*ja*« uzimam *sam za sebe*, odvojeno od doživljaja — ne apstraktno (bezvremenski), nego konkretno, koliko s doživljajem zajedno postoji, samo bez obzira na doživljaj. To znači, da je u ovom prvom misaonom aktu izoliranja ostao *ja neovisan* o njemu; *ja* egzistiram zajedno s doživljajem (to mi je izravno svjestito), a u pojmovnoj fiksaciji ostaje to također. Da taj *ja* postane predmet suđenja ili intencionalnog određivanja, pri čemu ću *ja* znati, da određenje (sudni sadržaj) izriče ono, što je u predmetu nezavisno od suđenja ili što *u stvari postoji kao njezina »stvarnost«*, potrebno je dakako da se ta stvarnost očituje u konkretnom *ja*, tj. *ja* moram *na osnovu izravne svijesti* znati za jastvenu stvarnost baš tako, kao što znam za sam *ja*. Kako

ću doći do te stvarnosti? Prvim misaonim aktom shvatio sam razliku između doživljaja i njegova ja, a kad sam sada upravljen na ja kao na stvar, koju bih htio da nečim odredim, uviđam, da ona *egzistira* baš kao i doživljaj; u toj se stvarnosti ne razlikuju. Napokon sad mogu izreći tvrdnju »ja egzistiram« tako, da mi je poznata istina te tvrdnje (sudnog sadržaja), ukoliko *stvar određujem po njezinoj stvarnosti*; a to znači, da je za moje određivanje *mjerodavna sama stvar* ili da se ja u aktu suđenja po njoj ravnam. Suđenje postaje istinito, kad izriče ono, što je »u stvari« (= nezavisno od suđenja). *Sigurno uviđanje* istine osniva se dakle na stvarnom očitovanju. — Od suda o egzistenciji jastva prelazimo na drugi sud tako, da stvar kao »nešto ili bitak« stavljamo u odnos sa nebitkom, i time izrek-nemo osnovni »stvarni zakon«, koji je mjerodavan za svako istinito suđenje (i utoliko je misaoni zakon). Određivanje predmeta, da bude istinito, nije dakle uvjetovano psihičkim zakonima mišljenja — kao što *psihologizam* drži — nego se ravna po stvarnim zakonima. A opstojnost tih zakona osigurana je time, što stvarnost »pronalazimo« na predmetima suđenja, koliko su od njega nezavisni (= stvari), tj. sa stvarima su nam poznate ujedno njihove stvarnosti. A to znači neodrživost *idealističke* teze, da su predmeti samo mišljeno nešto, a ne i nešto stvarno.

Bio bi loši redoslijed najprije zastupati tezu, da postoji *konformnost* suda s neovisnim objektom, a zatim postaviti tezu (proti idealizmu), da postoje *neovisni* objekti. Osim toga, u pojmu konformnosti uključen je *apsolutni* karakter istine, pa je stoga jednako loše, kad se nakon teze o konformnosti opravdava opstanak apsolutne istine (protiv relativizma). Za objektivističku definiciju istine (koliko znači konformnost) ima teza o neovisnosti objekata služiti kao premisa. Na neovisnosti objekata odnosno na konformnosti osniva se apsolutnost istine, pa je zato njezino opravdavanje skopčano sa tezom o konformnosti, a ne može se nakon ove teze tek tražiti takvo opravdanje. Objektivistička se pozicija može, dakako, opravdavati također indirektno, iz neodrživosti idealističko-relativističke pozicije, ali se konformnost ne može zastupati tako dugo, dok se direktno ne ispostavi neosnovanost idealizma *izričito* konstatacijom objektivne neovisnosti. Nota bene, neovisnost ne znači samo »nešto drugo nego suđenje«: time je, naime, izražen »objekt«, ali ne i njegova neovisnost od subjekta. Jer ukoliko je nešto različito od suđenja, time još nije isključeno, da bi ipak ovisno bilo o subjektu.

I u tome bi se slučaju dalo reći, da suđenjem »shvaćamo« nešto, ali to bi »nešto« bilo ovisno o nama u tom smislu, što priznajemo nečemu stvarnost, koja je našem priznanju dana (= objektivna) — po nama samima. Kao »dana« jest distinktna od suđenja, ali nije »apsolutna« ili nešto »po sebi«.

4. Sposobnost za istinu

Proti skeptiku je odgovoreno na pitanje, da li smo sposobni za istinu, tj. da li smo sposobni na osnovu očitovanja objektivne stvarnosti isključiti sa sigurnošću protuslovni sud kao neistinit. Ta je sposobnost utvrđena bila na dva načina: *indirektno* i *direktno*. Utoliko indirektno, što se pokazala neodrživost skeptičkog stajališta radi njegova sukoba sa životom i radi teoretskog unutarnjeg sukoba. Direktno je bila utvrđena sposobnost za istinu na dva načina. Najprije smo se pažljivo osvrnuli na skeptikov doživljaj ili jastveni akt sumnjavanja; taj (direktno) svijesno ili samoopažajno poznati doživljaj podvrgli smo samopromatranju ili pažljivom samoopažanju. Time je nastala *refleksna svijest* o aktu sumnjavanja i o sumnjajućem »ja« kao objektu, a time i sud o ujednosti egzistencije pri sumnjavanju i sumnjajućem »ja«. Taj je sud nastao na osnovu toga, što izravna svijest doživljavanja uključuje svijest jastva, pa je refleksija našla u tome objektu zajedničku stvarnost. Tim sudom refleksne svijesti bila je, dakle, utvrđena sposobnost za istinu. — Nadalje, sposobnost za istinu utvrdili smo i na taj način, da smo u jednom sudu (o ovom stolu) pažljivo reflektirali na akt suđenja. U sudu shvaćamo stvarnost objekta i shvaćajući to, izričemo njihovu ujednost. Pri tom smo izricanju direktno upravljani na objekt, ali podjednako se obaziremo (reflektiramo) na akt shvaćanja stvarnosti objekta i pri toj (potpunoj) refleksiji očituje se njihova ujednost, pa smo stoga sigurni, da je izricanje istinito i eo ipso da smo sposobni za istinu. Sposobnost suđenja uključuje sposobnost *istinitog* suđenja. Nota bene, koliko nam »istina« znači izricanje stvarnosti, koja se očituje u objektu. Tako definirana istina ograničuje se na objekt, ukoliko je shvaćen, jer samo o tom shvaćenom objektu može autorefleksija ili sebeznaost suda ustanoviti, da izriče ujednost stvarnosti i objekta. Kako je s objektom *bez shvaćanja*, o tome je potrebna filozofska refleksija, s kojom sudimo o objektu suda. Ta refleksija mora odgovoriti na pitanje: da li je objekt sigurnog suda *neovisan od shvaćanja*, ili je *o njemu ovisan*. Ako je neovisan, bit

će sud istinit, ukoliko je *skladan* (konforman) s objektom. Ta se, dakle, definicija istine — i prema tome sposobnost za takvu istinu — osniva na pretpostavci *neovisnih* objekata. Tu pretpostavku zastupa *objektivizam*, nasuprot subjektivizmu. Sposobnost za ovu (objektivnu) istinu nije neposredno očevidna iz potpune refleksije u naravno sigurnim sudovima, nego je treba izvesti tako, da izvidimo, da li objekt postoji *neovisno od shvaćanja u sudu*.

Neki noetici misle, da je potpuna refleksija dovoljna za to, da ustanovimo sposobnost za istinu u *objektivističkom* smislu; tako na pr. Boyer u »Cursus philosophiae« I. (Parisiis 1936). Boyer se opire negativnoj dvojbi. Argumentacije je ova (188): ne može se dvojiti o sposobnosti za istinu, budući da je sigurnost o tome uključena u svakom sigurnom suđenju; ne može se reći, da ne znamo ono, što je svakome poznato u neposredno poznatim istinama. Iz toga je razloga nemoguća metodička dvojba, kad je realna; ona »zatvara put« k sposobnosti za istinu. To važi i za fiktivnu dvojbu. Proti skepticima argumentira Boyer (198) tako, da (sa sv. Augustinom) pokazuje, kako i dvojba uključuje neke sigurne istine. To je, dakle, dvostruka argumentacija proti negativnoj dvojbi. Oba puta hoće isto: opravdati sposobnost za istinu. Jedanput se poziva na fakat naravno sigurnih sudova, drugiput na fakat dvojenja. Najprije analizira prvi fakat, za tim drugi fakat. Jedna i druga analiza jest po svome predmetu (jednom i drugom faktu) potpuno različita. Prva analiza operira s pojmom istine, koji pronalazi u samoj sigurnosti kod neposredno očevidnog suđenja. Kod takvog, naime, suđenja svak znađe, da shvaća stvarnost, znađe, da se suđenje nalazi u skladu (»proporciji« 178) sa stvarnošću. Ali, pitamo: zar je »proporcija« istinita baš tako neposrednom evidencijom kao i ona stvarnost, o kojoj sudimo? Kad bi i »proporcija« bila u neposrednoj refleksiji uključena, onda su oboreni ne samo skeptici, nego također idealisti, a Boyer počinje s njima raspravljati nakon oborenog skepticizma (204), dokazujući, da smo sposobni spoznati nešto distinktno od spoznavanja. A to »distinktno« je jamačno već pretpostavljeno, kad istinu definiramo kao »proporciju«! Boyer, dakle, otklanja mogućnost općenite dvojbe (o sposobnosti za istinu) time, da refleksiju tumači kao znanje o istini, nota bene kao proporciji, a to znači, da bi u toj refleksiji bila uključena već i objektivistička definicija istine. Sasvim je ispravno, kad kaže da spor s idealizmom ne smijemo konfundirati sa raspravom proti skepticima, ali tu konfuziju kao da unosi sam Boyer, definirajući istinu kao proporciju već na prvem koraku noetike, kad je u pitanju opstanak istine, a ne njezina vrijednost. Idealisti su također protivnici skepticizma, kaže Boyer, ali ne iz istog razloga kao Boyer, tj. ne s pozivom na neposrednu refleksiju, koja da uključuje i »proporciju«, — jer u tome se idealisti razilaze baš od Boyera (i nas), da te proporcije ne priznaju; i to će biti posebno pitanje, nakon rasprave sa skepticima. Idealisti se od njih razilaze ukoliko priznaju sposobnost za istinu, — ali je pri tom još sasvim neodlučeno pitanje: šta znači istina? Drugo je opstanak istine, a drugo njezina vrijednost. Idealisti će se s nama složiti proti skepticima, da i nepristajanje jamči za istinu: njezin je opstanak osiguran i s obzirom na skeptikovo stajalište. Istina je, reći će idealist, objektivna nužnost, ne samo

subjektivna nužnost pristajanja. Na to možemo i mi pristati. Tu, na prvom koraku noetike, kad nam je stalo da sebi osiguramo poziciju proti skepticima, tj. kad nam je do toga stalo da opstanak sposobnosti za istinu istrgnemo iz pandža apsolutne skepse, dovoljno je, da »istina« znači neovisnost suda od pristajućeg subjekta: dovoljno je, da nam se prizna nužnost sama po sebi, a ne po svima ljudima, ukoliko čvrsto pristaju. Mi smo zadovoljni da utvrdimo logičku sigurnost, a ne da nam sva sigurnost utone u »psihu« pristajućeg subjekta (kako bi htjeli skeptički psiholozi). S nama se u tome slažu idealisti; i oni priznaju logičku (objektivnu) sigurnost ili nužnost, a u tome je karakter »istine«. Sudove smatramo istinitima, ukoliko su sadržajno nužni. Zašto su nužni? Na tom se pitanju razilazimo s idealistima, ili točnije: s logičkim (ne psiholozičkim) subjektivistima. S njima otpočinje fundamentalna problematika u noetici. Rezultat rasprave bit će naša objektivistička definicija istine kao »porporcije«.

Tonquédec (*La critique de la connaissance*, 1929, 441 sl.) ovako kritizira Mercierovo stajalište univerzalne dvojbe: »Kad se čovjek s dvadeset ili četrdeset godina odjedamput dosjeti, da mu se dešava kao djetetu, koje se tek rodilo, koje ništa ne zna, koje po prvi put otvara oči pred realnošću, umišljajući si, da ne zna, da li je može dohvatiti: takav se čovjek sam sobom igra komedije.« Jer naš duh, kad pristupa noetici, nije »tabula rasa«; ni časa nije bez istine; ni časa ne stoji ispred sigurnosti, koje bi mogle biti sasvim subjektivne — »a to znači bez objekta«. Kod koga je Tonquédec pronašao te sigurnosti »bez objekta«? Zar kod Merciera? Premda ne usvajamo Mercierov stav prema Tongiorgiu, ipak savjesna kritika od nas traži, da ga iskrivljeno ne prikazujemo. Na sljedećoj strani (442) Tonquédec citira Merciera, koji priznaje fakat spontanih sigurnosti o mnogim istinama i hoće da ispita, da li ćemo u njima ostati ili ne: u naravi toga pitanja leži postulat univerzalne dvojbe. Pa kad netko priznaje makar spontano sigurne istine, kako mu se može reći, da su »bez objekta«? Ili zar je Tonquédecu isto: »bez objekta« i »neovisno od subjekta«? Sudeći subjekt nije bez objekta, ali možda ni objekt nije nešto bez subjekta, pa ako zaista nije, ne možemo ostati u objektivno neovisnoj istini. Ovaj »možda« znači, da stojimo pred pitanjem o apsolutnoj vrijednosti istine, a za rješavanje toga pitanja metodika je pretpostavka univerzalna dvojba. Dakle nije u pitanju, da »ipak ima nešto (Eppure si muove)«. Po Mercierovu bi stajalištu, tako zamišlja Tonquédec, spontane očevidnosti morale »strpljivo čekati, dok filozof dobrohotno nađe vremena, da reflektira i da se ozbiljno pita, da li može, ne napustivši »znanstveni« stav, podijeliti im potvrdu i prolaznicu: ovaj pedantski opis jest karikatura onoga, što se u realnosti dešava«. Tonquédec pri tom i ne misli, da je njegovo prikazivanje toga opisa — karikatura. Zaista je i Mercier znao (iako ne tako patetično!), da nas »očevidnost ščepa za vrat i ne da nam maha, da se branimo«; ali da refleksija o njima »ne može diskutirati, nego ih samo konstatirati i registrirati«, — o tome nas Tonquédec nije uvjerio, usprkos tome, da nam »neposredna očevidnost daje objekt«. Ako je »i odviše očevidno«, da nam ga daje, jamačno nije ta očevidnost sasvim mimoišla Merciera, i zato baš nije tako uvjerljivo, da bi po toj očevidnosti nemoguća bila općenita dvojba. Tonquédec misli, da Mercier i drugi »na previše kruti način separiraju spontanu i refleksnu sigurnost; oni ih ograđuju u izolirane pretince s nebrojenim pregradama, te otvaraju saobraćajna vrata, vještačke prolaze, kad ustreba, po volji. Ali realnost

ne prolazi takvim ormarima, ne prilagođuje se tome krutom shematizmu, tome kabinetskom nacrtu. Vrata se otvaraju sama; saobraćaj se odvija naravno: refleksna sigurnost nastavlja na neposrednu sigurnost.« A tko mu je rekao, da ne nastavlja? Nisu li ti ormari nastali po nacrtu Tonquédecova kabineta? Teorija univerzalne dvojbe jest »loše promišljena (digérée), puna irealizma i površnih pogleda: u njoj su psihološka data netočno analizirana, deformirana, prikazana u krivom svijetlu, — a to je moderni idealizam«. Tonquédecov je rječnik prebujan, doduše, ali adekvatno izražava karakteristike baš u njegovu prikazivanju Merciera. Pogotovo je njegovo otkriće »modernog idealizma« kod Merciera — mal digérée. Razlika je između Merciera i Tonquédeca i u tome, što je Mercier u metodi i argumentaciji više kritičan, a u polemičkoj terminologiji više odmjeren nego Tonquédec. Baš sa svojim 1. poglavljem (»o spoznaji uopće«) pokazuje Tonquédec, kako ne valja otpočeti noetičko raspravljanje. Da spoznajni akt znači dohvaćanje objektivnog bitka, koji je od akta nezavisan, i to da je realni bitak, — takva teza zaista ne može biti na početku noetike; jer je to dekretirani pojam spoznaje, ako nije dokazan, a ispred dokazivanja pretpostavljen znači petitio principii. Može, uostalom, da bude stvar ukusa, kad se za Descartesovu teoriju tvrdi da je »plus absurde encore que puérile«; ali ne odgovara zahtjevima objektivne kritike, kad se to obrazlaže time, da ova teorija sebi imaginira »une connaissance privée d'objet« (22—23). Što znači problem »objekta«, razbira se u slijedećoj raspravi o »pojmu fenomena«. Tonquédec tu pronalazi razne »konfuzije«: fenomenisti uzimlju pojam spoznaje za apsolutnu spoznaju, pojam bitka za apsolutni bitak: istovetuju bitak i supstanciju, a spoznaji ostavljaju neku vrstu akcidenta itd. (24—25). Po jednoj »simetričkoj iluziji« (28) nastaju dvije zablude: istovetuje se akt spoznanja i konstruiranja u jednu, a u drugu se ruku konfundira fakat pojavljivanja sa proizvođenjem. Kant je »obje zablude amalgamirao«. Eto tako: »Les deux abus de pensée se font pendant«. Tonquédec nas olako uvjerava, da su tu kontradikcije, igra s riječima, drski petitio principii (29—31).

Jolivet (»Cours de Philosophie« 1937, 218 sl.) najprije otklanja kartezijsku (pozitivnu) dvojbu, koja je metodička i univerzalna. Svaka joj je tvrdnja nesigurna, ne definitivno (kao apsolutnim skepticima), nego provizorno, ukoliko znači obustavu pristanka uz tvrdnju (suspension de l'assentiment à une assertion), koju smo dosad smatrali sigurnom, — zato, da kontroliramo njezinu valjanost ili vrijednost (la valeur), ili zato, da dođemo do refleksne sigurnosti, da je tvrdnja istinita. Univerzalna je dakle dvojba upravljena k istini (i utoliko je metodička), tj. »njezin je cilj, da najprije otkrije, da li ima koja apsolutno sigurna istina, tako da je isključena dvojba, i za tim da pronađe kriterij sigurnosti«. — Međutim, dok ne znam, po čemu (na osnovu čega) je nedvojbeno, da je neki sud istinit, ne mogu znati, što znači »istina«; jer istina bi mogla vrijediti (važiti) samo za sudeći subjekt, tj. mogla bi značiti samo subjektivnu (relativnu) nužnost, a ne apsolutnu (= nezavisnu od sudećeg subjekta), kad bismo uz istinu pristajali na temelju subjektivne evidencije. U tom bismo slučaju (da se to, naime, zaista ispostavi) ipak morali i kod spontano sigurnih sudova ostati u refleksnoj dvojbi, da li su naši sudovi objektivnom evidencijom zagaranirani kao istiniti i eo pso apsolutno sigurni. Dok ne pronađemo objektivne evidencije, nema apsolutne sigurnosti. Zato i kod spontane sigurnosti naših sudova možemo u metodičkoj dvojbi tražiti objektivni oslon te sigurnosti. Taj postupak nije

protuslovan, kako misli Jolivet, kad pita: »Ako evidencija ne vrijedi prije dvojbe, kako će vrijediti pri samoj dvojbi i nakon nje?« Ako se spoznajna sposobnost mogla prevariti prije, koju imamo garanciju, da se ne će prevariti i poslije? Kao da je, dakle, protuslovno: dvojiti, i putem dvojbe napustiti dvojbu. Ali tako je samo prividno, dok se jasno ne odredi situacija. Mi, naime, ne osporavamo činjenicu spontano sigurnih i evidentnih sudova, niti ih iz bilo koga razloga stavljamo u dvojbu, nego hoćemo da doznamo, kakva je njihova evidencija; i dok toga ne doznamo, ne možemo biti apsolutno sigurni, tj. moramo dvojiti, da li je sigurnost obrazložena (fundirana) u nečemu nezavisnom od suđenja. Treba dakle ustanoviti nezavisnost objekta, o kome sudimo! Kako? »La véracité de l'intelligence se montre, se constate, s'éprouve, mais ne se démontre pas.« Ali ono, što za tim slijedi, iziskuje velikog dokazivanja. Jolivet, naime, utvrđuje dogmatizam (ne znam, zašto »racionalizam«?) tako, da »narav inteligencije« izvodi iz analize »prvih pojmova i prvih principa«. Inteligencija je sposobna spoznati istinu. Otkuda to znamo? »Reflektirajući na način, kojim spoznaje principe, svijesna je inteligencija, da je na tu spoznaju determinirana objektivnim shvaćanjem bića: tako ona dohvata vlastitu narav, koja sastoji u tome, da se konformira s bićem, koga percipira« (222). Pitanje je, dakle, na koji način spoznajemo principe: i tu sad misli Jolivet, da pri tome ne treba u pravom smislu dokazivanja, jer za prve pojmove i prve principe znamo neposredno (intuitivno). On to ovako objašnjava: Razum dobiva spontano i nužno pojmove o biću, uzroku, supstanciji i svrsi. Promatranje bića daje nam logičke principe. Promatranje bića u odnosu s raznim bićima daje nam principe uzročnosti i supstancije i svršnosti. Karakteristike su tih prvih principa, da su nužni i općeniti (221). Utoliko nužni, što je bez njih »nemoguće« misliti, i što njihovim nijekanjem ujedno niječemo i mišljenje. Općeniti su, ukoliko obilježuju spoznaju u čitavu njezinu opsegu, te se nameću svakoj inteligenciji (ljudskoj i božanskoj). Premda je to Jolivet ovako lijepo (ali na žalost nedokazano) konstatirao, prelazi na pitanje (a to je glavno!) o njihovoj objektivnosti. Principi su, kaže, zato objektivni, jer su uključeno sadržani (implicitelement contenus) u pojmu bića. »Or la notion d'être est une notion objective, qui résulte, par une abstraction spontanée, de l'appréhension des êtres donnés dans l'expérience.« Kako je sve to jasno! — ali samo onome, koji zna valjano dokazati. A Jolivet se nimalo ne skanjuje odmah otuda izvesti, da prvi principi i prije, negoli su zakoni mišljenja, već su percipirani najprije kao zakoni bitka (bića): i samo su zato zakoni mišljenja, jer su zakoni bića. »Kad ih mišljenje formulira, uključivo ili izričito, ne čini drugo nego se pokorava zahtjevima bića, koje percipira.« Uvjet za tu »intuiciju« principa ipak je aprioran: prirodna sposobnost inteligencije, da kao intellectus agens shvati u bićima univerzalno »biće« i generalne njegove zakone. Ali, svak vidi, da su to tvrdnje, koje bi Jolivet trebao prije dokazati, nego što je kadar da pomoću njih utvrdi sposobnost razuma za objektivnu istinu. Psihogenetička premisa o tvornom (apstraktivnom) razumu ne može se uzeti kao garancija spoznajne objektivnosti (nezavisnosti od mišljenja), da se ta objektivnost već ne pretpostavi pri dokazivanju same premise. Opstanak »objekta« kao »bića« i njegove stvarnosti moramo ustanoviti samo refleksijom na sadržaj nekih sudova, kod kojih pronalazimo nezavisnost objekta i predikata od samog suđenja. Psihologija, kako Jolivet misli, ne vodi nas k cilju.

Ne objasnimo li pojam istine, ne možemo ni ući u diskusiju sa skepticima; a to je objašnjavanje opet skupčano sa poznavanjem spoznajne strukture: zato je oboje uvodni zadatak noetike. Po vulgarnom se shvaćanju može odmah reći, da istina sastoji u *podudaranju suda sa stvarnošću* ili s objektom po njegovu određenju (kako se razbira po jednostavnim primjerima, na pr. ovaj stol je četverouglast, cijelo je veće nego dio, $2 + 3 = 5$). Pri tom će se najprije objasniti, da »objekt« ne znači samo pojedinačne konkretne »stvari«, koje egzistiraju nezavisno od svijesti, nego i svijesne doživljaje i opće misaone sadržaje. (Da li objekti izvan svijesno egzistiraju, to pitanje ne postavljamo u početku noetike.) Ostanemo li, dakle, unutar svijesti, bit će nam »objekti (predmeti)« sve, što je metnuto pred suđenje: o čemu možemo suditi. Zašto sad kažemo »podudaranje, sklad«? Zašto za istiniti sud kažemo, da »odgovara« objektu? Taj vulgarni pojam istine može da bude ispravan — i zaista jest —, ali nam ne smije služiti ishodištem noetičke diskusije, čim se nade ikoji noetičar, koji toga pojma ne usvaja. A ne će ga usvojiti radi izvjesnog svoga shvaćanja ili o objektu ili o suđenju: jedan (psihologist) će reći, da je objekt istovetan sa suđenjem, a drugi (Kant) će reći, da suđenje sastoji u sinteziranju osjetā ili u unošenju raznih relacija među osjete (= objektivacija). Potražimo dakle takvu definiciju istine, koja će izbjeći tima teškoćama, a da ipak odgovara i vulgarnom shvaćanju, odn. jednostavnoj i lakoj refleksiji. Na svakom navedenom primjeru naših sudova razbiramo njihovu strukturu: 1. shvaćanje subjekta i predikata (= objekta ili onoga, o čemu mislimo, i onoga, na što mislimo kod tog objekta), zatim 2. shvaćanje njihove relacije (= stvarnosti), i napokon 3. pristanak, da relacija postoji u tom objektu. Sud je istinit, kad se *očituje relacija objekta (subjekta) sa predikatom*. Očitovati se može neposredno, po samim terminima suda (s, p), i posredno (kod zaključivanja). Zaustavljamo se na primjerima očevidnih sudova i kažemo, da su istiniti, ukoliko relaciju među terminima »uočujemo« (opažamo), ukoliko nam je »vidljiva« pa je objektu pridajemo (pristajemo). Tu nam je odmah jasan razlog pristajanja: očitovanje (očevidnost) relacije; a po tom je očitovanju ujedno isključen suprotni sud kao neistinit. Pridavati objektu relaciju, spajati ih ili sintetizirati, znači suditi; a taj je spajidbeni čin (sintetički akt) opravdan ili obrazložen na temelju analitičke uporedbe objekta s određenjem (s — p), u čemu baš i sastoji neposredna očevidnost. Pri svemu tome ne pret-

postavljamo ništa drugo osim da postoje objekti i da nam se očituju njihove relacije. Opstanak objekata kao nečega *različitog* od mišljenja može nekome biti dvojben, i taj netko je upravo skeptik, koji time ugrožava našu početnu definiciju istine. Ali ne za dugo, jer ga odmah upozorimo na »prvi fakat« i dalje što slijedi. Organički se sad nadovezuje diskusija o objektivizmu i subjektivizmu. Rekli smo naime, da se očituju objekti i »njihove« relacije. Nisu li relacije »naše«? Kad smo prije rekli »njihove«, to je značilo, da se u objektima nalaze, da nam se očituju *u nečemu, što nije isto sa činom shvaćanja* (i što smo analitički pronašli), — a sad se pita: nisu li sve relacije *od nas unesene u objekte*? I u tom su slučaju »u« objektima, nalaze se u njima, očituju se, ali je to očitovanje možda tek *subjektivno, od nas ovisno*, — reći će subjektivist (ne više psihološki, koji ni objekte ne priznaje, nego noetički, i opet raznovrsni). Ne, odgovara objektivist: očevidnost nije tek subjektivna, jer su *objekti neovisni od subjekta* (na pr. ovo crno i ovo bijelo), *a tako i njihove relacije* (na pr. različnost). Kad je tako — nakon što dokažemo —, dobivamo potpuno određenu definiciju istine: *očitovanje neovisnih objekata kao razlog pristanka*. Sad smo opravdali definiciju »podudaranje suda s objektivnom stvarnošću«, tj. sposobnost za apsolutnu istinu. Tek sada je opravdan i vulgarni pojam istine, pa mu bez toga opravdanja nema mjesta na početku noetike, u diskusiji s skepticima. U toj diskusiji uzimamo minimum: relaciju subjekta s objektima, bez obzira na njihovu neovisnost. Ne isključujemo tu neovisnost, pa zato nam nije polazna definicija kriva; adekvatna postaje, kad utvrdimo objektivnu neovisnost: proti subjektivistima izričito određujemo kod »istine« ono, čega proti skepticima nije ni bilo potrebno. Tako je sistematski postavljeno sve na svoje mjesto.

Noetika bi lišena bila glavnog svog zadatka, kad bi htjela objektivističku definiciju istine izvesti iz vulgarnog pojma o njoj, bez opravdanja toga pojma; baš u tom opravdanju leži njezin glavni zadatak. Da li je »ono, o čemu sudimo« (= predmet) nešto drugo nego naš sud o tome? Ako jest, u kojem je odnosu sud sa svojim predmetom? Potrebna su nam dva odgovora, dvije teze. Prva će teza utvrditi razliku između suda i njegova predmeta; ne samo razliku unutar samog suda (logičku distinkciju nekih momenta u sudu), nego takovu razliku, koja nam kaže, da jedno može da bude bez drugoga; predmet bez suđenja o njemu. Utoliko će i biti »predmet«, što može da bude »nešto« *bez ikog suda*. Nije

naime isključeno, da će se naći ljudi, koji će reći: »Nema ništa bez doživljavanja; predmeti su doživljajna (subjektivna, psihička) produkcija. Predmetovanje (objektivacija) jest fikcija uvjetovana našom psihičkom strukturom suđenja; a samo refleksija razlučuje predmete suđenja.« To je nazor psihološkog idealizma. Proti njemu treba na osnovu psihičkih činjenica dokazati, da ima nešto i bez suđenja. Činjenica je, da možemo osjetilno opažati ovo i ono, a da o tome ne izričemo suda. Izvan svake je dvojbe, da se opažene pojave mogu nalaziti u našoj svijesti i onda, kad ne izrekemo o njima ovaj ili onaj sud. Suđenje je drukčiji način spoznaja (shvaćanja) nego osjetilno opažanje. Kolikoput sam opažao taj stol, a da nisam pri tom sudio (mislio) upravo o njegovu obliku: kolikoput sam opažao crno i bijelo na ovoj stranici, a nisam izrekao nikogeg suda (ni da je među njima razlika, ni da su to slova na papiru, ni da čine paralelne retke, ni bilo koji drugi sud). Sigurno je, dakle, da su pojave bez suđenja i utoliko su njegov »predmet« (kao metnute pred suđenje). To važi ne samo za osjetilne pojave, nego također za doživljaje i njihov ja. — U kojem je odnosu ono, što sudim (= sadržaj suda), sa predmetom? Na to pitanje odgovara druga teza: suđenjem izričemo o predmetu stvarnost, i kad nam se ona u samom predmetu očituje, sud je istinit, a to je očitovanje (očevidnost, evidencija) razlog, da je sigurnost objektivna.

Ali, sad nastaje kritična situacija: da li sadržaj suda odgovara objektivnoj stvarnosti ili obratno? Prvo kažu objektivisti, drugo subjektivist. Ovi će također priznati, da je istina u odnosu suda s objektivnom stvarnošću, ali taj odnos tumače tako, da je objektivna stvarnost (= određenje objekta) ovisna od subjekta. K a n t priznaje na objektima samo neovisne osjete, dok je njihovo prostorno i vremensko spajanje (»formiranje«) opažajno uvjetovano, a različne općevaljane i nužne spojidbe uvjetovane su »kategorijalno«. Svi su ovi uvjeti logički, transcendentalni (= preduvjeti za mogućnost spoznaje ili općevaljanih i nužnih sudova u matematici i prirodnim naukama). Drugim putem krenuše iracionalisti: ne racionalne kategorije, nego volitivne (biološke) tendencije uvjetuju odnos suđenja prema objektivnoj stvarnosti. Proti jednima i drugima treba dokazati, da je objektivna stvarnost nezavisna od (racionalnog i iracionalnog) subjekta. To će objektivisti dokazati na opažajnim sudovima (na pr. ovo crno i ovo bijelo jest različno) i na idealnim sudovima (koji ne

izriču pojedinačnu zbiljnost, nego općenitu nužnost). Otuda će se razvijati dalja problematika.

U stavu dvojbe uključen je samoopažajni sud o jastvenoj egzistenciji. Samoopažajna je dakle konstelacija ta, da je sa doživljajem dvojbe koegzistentan »ja«, i ta je relacija (samoopažane dvojbe i jastva) izrečena sudom, koji je motiviran u egzistentnom jastvu. Samoopažajnom smo pažnjom ili refleksijom u faktu skeptikove dvojbe pronašli fakat egzistentnog jastva kao nešto od dvojbe različno. (Naravno sigurni sud izravne svijesti postao je time refleksno siguran.) Kao što je dvojba *doživljena realnost*, tako je i jastvena egzistencija. Za svoj »ja« pak znademo da egzistira i bez doživljaja dvojbe, i zato je »ja« od njega realno različan. Na osnovu te razlike sad proglašujemo »ja« objektom, tj. nečim, što realiter nije sa doživljavanjem istovetno. Tu je sad izdahnuo psihizam: dobismo »objekt«! Egzistentni ja jest realno »nešto«, različito od onoga, što se u sudu nalazi kao nešto intencionalno. »Nešto« je određeno u relaciji sa ništa (nebiće), i time daje ontički sigurni princip kontradikcije. On uključuje našu sposobnost za istinito suđenje; jer »istinito« znači, da je *u objektu pronađena stvarnost* suda. Prema tome je sigurnost suđenjem izricane stvarnosti obrazložena (logički osnovana) u očitovanju objekta (ili »stvari«, jer stvarno, zbiljski ili realno postoji.) Tako smo jednim udarcem odbili dvije početne pozicije: skeptičku i psihističku (imanentističku, aktualitetnu). — Činjenica je dakle, da se usebnom opažanju očituje ja i njegovi doživljaji; oni su opažanju nazočni, zbiljski (realni), egzistentni. Pažljivo opažati doživljajnu i jastvenu egzistenciju znači osvrnuti se (reflektirati) na nju, upravljati se na nju ili usmjeriti, intendirati je. Taj novi, refleksni događaj (čin) omogućuje suđenje ili izricanje »ja doživljujem ovo i ono; ja egzistiram«. Kad to sudim (tvrdim), siguran sam, da je tako, uviđam, da doživljujem i da ja egzistiram. Zašto tvrdim? Na osnovu čega nedvojbeno pristajem? Koji je razlog, da to »kažem« u sudu? Ništa drugo, nego očitovanje doživljajne i jastvene egzistencije, njihova *opažajna nazočnost*; njih pronalazim, opažajno su mi dani doživljaji i doživljujući ja. Taj ja egzistira i *bez pojedinog doživljaja*, pa je zato od njega različan ne samo po refleksiji (logičkoj distinkciji) nego realno, po svojoj egzistenciji. Kako su doživljaji egzistirali bez refleksije, tako i jastvo, pa zato su i doživljaji i jastvo zasebni »objekti« sudova. Sad možemo reći, da je *egzistencija* njihova zbiljska određenost (stvarnost), koju putem

refleksije sudom izričemo, tako da je ona u sudu sadržana (intencionalno egzistentna). Sad je i jasno, da je objektivna stvarnost mjerodavna ili normativna za sadržaj suda; u očitovanju objektivne stvarnosti jest kriterij za istinu ili za izricanje objektivne stvarnosti, i ujedno objektivni razlog sigurnog prostajanja. Čim smo ustanovili, da su doživljaji kao i jastvo s obzirom na refleksiju transcendentni, *od refleksije nezavisni*, dobismo »objekt«, a na temelju toga i objektivni razlog suda, kao i objektivnu definiciju istine. Da li objektivnu u značenju nezavisnosti od čitave strukture subjekta? Kant odgovara negativno, jer uči, da sudeći (logički, racionalni) subjekt konstruira objekt: formira osjete, određuje njihove stvarnosti. Iracionalisti (voluntaristi, pragmatisti) uče, da je stvarnost biološki, teleološki ovisna. Proti jednim i drugim subjektivistima dokazuje objektivistički noetičar, da je stvarnost od subjekta nezavisna; to je smrtni udarac subjektivističkom nazoru o relativnoj vrijednosti istine.

Neodrživa je, prema tome, tvrdnja — koju zastupa *Sawicki* (u »*Philos. Jahrbuch*« 1928) i *Hessen* (»*Wertphilosophie*« 1937) — da je objekt po sebi transcendentan i da nam je tek u pomišljanju dat, pa zato da ne možemo uporediti pomišljanje i stvar po sebi, a bez te uporedbe da ne možemo racionalno utvrditi, da li razum pravo uvida stvarnost. »Drugim riječima, kaže *Hessen* (257), sposobnost ljudskog razuma za istinu ili, što je isto značno, mogućnost spoznaje ne da se dokazati. Skeptičko se stajalište ne može konačno suzbiti logičkim sredstvima. Prevladati ga možemo jedino vjerovanjem u misleno uređenje ljudskog duha i ljudskog razuma... Mora dakle da se u jezgri i osnovu zbiljnosti nalazi smisao, razum, duh, da spoznaja bude iz temelja moguća.« (Tako bi *Hessen* htio »reducirati« spoznajnu zbiljnost na duhovni izvor ukupne kozmičke zbiljnosti.) Dok *Sawicki* kaže, da ne možemo uporediti, *Hessenu* to znači (»drugim riječima«), da ne možemo dokazati sposobnost za istinu, i već mu je to dovoljan razlog, da prevladavanje skepticizma vidi samo u »vjerovanju« (postulatu). Ali o nekom dokazivanju proti skeptiku nema s naše strane ni govora; a stvar po sebi nije nam data tek u pomišljanju, nego u neposrednom opažanju. »Stvar po sebi« jest naime i sva naša svjesno doživljavana zbiljnost (realnost), tj. realno = doživljeno, za razliku od idealnog = mišljenog (intencionalnog) bitka. S obzirom na (usebno, svjesno, nekosredno) opažanje kažemo za stvar po sebi, da je pojavna (opažljiva), ali po svojoj neovisnosti od mišljenja ona je realna. (Proti Kantovu se fenomenalizmu ima kasnije dokazati, da misaona spoznaja vrijedi z svijest transcendirajuću realnost ili za »stvar po sebi« u užem značenju.) Prva nam je dakle zadaća upozoriti na *immanentnu realnost* ili na svjesno opažena data, koja su objekti suđenja. Po tome »objekti«, što nisu isto, što i sudovi o njima, te su čak neovisni od sudova, jer bez njih u opažanju postoje. Kad se ispostavi, da je objekt (subjekt) suda nezavisan od spoznavajućeg subjekta (spoznavaoca), treba još pokazati, da je i predikatno određivanje objekta ovisno od objektivne stvarnosti. Sad imamo objektivističku definiciju istine i po njoj definiciju spoznaje.

Kad se rješava problem sposobnosti za istinu, kad se traži odgovor na pitanje, da li smo sposobni za istinu, i opet je dakako od posebne važnosti da ustanovimo status quaestionis. Sposobni smo za istinu, kad znademo, da je neki sud istinit; a kad znademo, da je istinit, čvrsto pristajemo, sigurni smo. Sigurni smo dakle *zato*, jer znamo, da je stina, a to znademo *po tome*, što se istina *očituje*. Budući da sud izriče stvarnost o objektu, može se istina očitovati samo na taj način, da se *očituje stvarnost u objektu*. U tome je očitovanju razlog sigurnosti i kriterij istine. Istinit je sud, kad s ovim razlogom i kriterijem isključuje protuslovni sud; spoj je istinit, ukoliko je isključen odvoj. To znači, da je *isključena zabluda*: jer kad znadem, da pristajem sa razlogom, koji jamči za istinu, eo ipso znadem, da nisam u zabludi, tj. da nije ujedno istinit protuslovni sud. Apsolutni skeptik inzistira na zabludama, tj. stavlja u pitanje mogućnost obrazložene sigurnosti ili sposobnosti za istinu. On hoće, da ostanemo kod sumnje ili nesigurnosti, a to znači, da skeptik ne priznaje razlog sigurnosti i kriterij istine: očitovanje stvarnosti u objektu. »Istina« dakle ne znači u tom slučaju ništa drugo, nego *ujednost objekta i stvarnosti, ukoliko je očito, da je njome isključeno protuslovno*. Kad se postavi pitanje, da li takva istina postoji, da li to znademo, da li smo o tome sigurni, da li smo za nju sposobni, treba proti skeptiku — koji to osporava — navesti kojigod sud, gdje i skeptik ne može da ne bude siguran, tj. gdje u očituj ujednosti objekta i stvarnosti imade razlog, da mora isključiti protuslovno. Taj postupak prema skeptiku preuzima dogmatičar i time rješava pitanje o sposobnosti za istinu. Radi se o tome, da odabere podesne sudove, u kojima će skeptik sa svoga stajališta — priznavanje sumnje — priznati sigurnost. Može se, nadalje, pokazati skeptiku kod mnogih sudova, kako *reflektirajući* (u svakom pojedinom sudu) na ono, što sudom izričemo (sadržaj suda) i na objekt, o kome to izričemo, *uviđamo*, da je izrečeno upravo ono, što je u objektu, i da je isključeno, da to ne bi bilo u objektu, ukoliko se on refleksiji u tome sudu očituje sa svojom stvarnošću. Izričući stvarnost upravljeni smo na objekt (intendiramo ga) i reflektirajući pri tom na izricanu (shvaćenu) stvarnost znademo, da je u očituj ujednosti objekta i stvarnosti razlog za čvrsti pristanak. U jednom (direktnom) sudu, dakle, znademo pomoću autorefleksije na akt suđenja, da je nosilac istine, a uključeno je u tome znanju i to, da smo kadri spoznati istinu. Znajući to znademo, da je u dotičnom sudu razlog za

isključenje protuslovnog suda, koji bi tome objektu oduzeo stvarnost, znademo, da nismo u zabludi. To jest, u tome je slučaju nemoguće ne biti siguran, isključena je sumnja: jer *refleksija* u sudu obuhvaća akt primišljanja i objekt sa stvarnošću i u tako obuhvatnom jedinstvu *uvida obrazloženost primišljanja po ujednosti objekta i stvarnosti*. U tome postupku obrazlaganja (proti skeptiku) ostajemo »u okviru« pojednog suda, iz koga ne možemo izbaciti razlog sigurnosti i stoga *ne možemo sumnjati*. Budući pak da je u obrazloženoj sigurnosti pojednog suda uključeno obrazloženje sposobnosti za istinu, to je i o njoj nemoguća realna sumnja. Kad bi se reklo, da možemo sumnjati kod svih sudova, to bi značilo, da nema nijednog suda, gdje bismo znali (pomoću autorefleksije), da postoji razlog pristanka ili da se u objektu očituje stvarnost. Jedino još treba naglasiti, da ljudi u neposredno očitim ili sigurnim sudovima ne reflektiraju *izričito* na razlog sigurnosti, pa je stoga izričita ili pažljiva refleksija potrebna, kad raspravljamo sa skeptikom. Prema tome ćemo reći, da je potpuna refleksija (autorefleksija ili sebe-znalost) u sudu *naravna*, kod svih ljudi, i *filozofska* ili izričita. U vidu te razlike dalo bi se reći, da možemo *fiktivno* sumnjati o sposobnosti istine, ukoliko naravne sigurnosti ne napuštamo, ali od njih apstrahiramo, dok na pojedinom primjeru izričitom refleksijom ustanovimo refleksnu sigurnost.

Dotuda — što se tiče metode osiguravanja naše sposobnosti za istinu pomoću potpune refleksije, i što se tiče isticanja neopravdanosti realne sumnje — nalazimo se u krugu skolastika, gdje još ne dolazi do znatnih razlaza. To počinje sa definicijom istine. Dok se drugi već u početnom sporu s apsolutnim skeptikom služe *objektivističkim i realističkim* pojmom istine, mi ga u našem objašnjavanju nismo pretpostavili. Nije time naš pojam istine stavljen bio u neku suprotnost ili nesklad s realističkim pojmom istine, samo što našim pojmom nije bilo određeno pitanje objekta, dok je u objektivističkoj definiciji fiksirana *neovisnost* objekta od sudećeg subjekta. Uz ovu pretpostavku, međutim, nije moguće autorefleksijom utvrditi sposobnost za istinu. Jer kad istina znači (*objektivistički*) konformnost s neovisnim objektom, povodi se za tim značenjem i sposobnost za istinu, a potpuna refleksija ne može obuhvatiti drugo, nego što je u sudu, tj. akt suđenja i njegov objekt — nota bene shvaćeni objekt, a ne ukoliko bi neovisan bio. Pitanje neovisnosti postaje predmetom obrazlaganja, koje će u *refleksnom sudu* o nekim sudovima iznijeti

odgovor u prilog objektivizma odnosno subjektivizma. Ima li se, prema tome, u vidu objektistička definicija istine, postupak noetičara suprot skepticizmu pomoću autorefleksije nije ispravan. Objektivizam treba obrazložiti na taj način, da se pokaže, kako objekti postoje »izvan« suda. Postavljena kao pitanje, ta neovisnost dopušta realno metodičku sumnju — ne *pozitivnu*, kojom bismo obrazloženo napuštali sigurnost o objektivističkom pojmu istine, nego *negativnu*, kad suspendiramo sigurnost glede objektivne odnosno subjektivne istine bez ikojeg razloga za jednu ili drugu stranu, dok ne pronađemo razlog za pristanak.

Na ovaj problem istine misle oni skolastici (Mercier . . .), koji zastupaju metodičko stajalište realne sumnje. Tako dolazi do razlaza: u vidu svoga problema, ovi skolastici odbacuju metodu dogmatizma suprot skepticizmu, a neki dogmatici zabacuju metodu realne skepse ne samo, kad imaju u vidu pitanje obrazložene sigurnosti, nego i onda, kad uzimaju obrazložbu za objektivistički i realistički definiranu istinu, pa i tu istinu hoće da opravdaju autorefleksijom. Negativno zbiljski sumnjati o tome, da li smo sposobni za istinu, znači zatvarati oči pred razlogom sigurnosti, znači ispo-vijedati, da *ne znamo, ima li razloga biti siguran*. A čim napustimo svaki razlog sigurnosti, odričemo se sposobnosti za istinu: kako da je onda uspostavimo! Ta je argumentacija doista opravdana proti negativno realnoj skepsi — dok je u pitanju opstanak obrazložene (objektivne) sigurnosti, ali ne također u pitanju, da li postoji sigurnost s obrazložbom u *neovisnom* objektu. Da li smo sposobni za istinu o takvim objektima, odgovor na to pitanje skupčan je metodički s realno negativnom skepsom, koja ne obara svaku sigurnost, nego samo zaustavlja sigurnost o objektivnoj i realnoj istini, dok se ne dokaže.

Državopravni odnos Hrvata prema istočnom carstvu

Napisao

Dr Antun Dabinović

Primljeno u sjednici historičko-filološkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 20. ožujka 1939.

1. Uvod

Hrvati i Srbi su, po tvrđenju Konstantina Porfirogenita, u prvoj polovini sedmoga stoljeća, u vrijeme vladavine istočnog cara Heraklije (610—641), došli sa sjevera u tadašnju rimsku Dalmaciju, koja bijaše onda velikim dijelom u avarskoj vlasti. Od toga je vremena ova provincija rimskoga carstva postala njihovom posjebinom i ostala do današnjega dana.

Način, kako su Hrvati i Srbi dospjeli u ove krajeve, položaj, u koji su došli prema carstvu, opisani su dosta opširno u spisu Konstantina Porfirogenita »o upravi carstva«. Ali su careva izlaganja od česti protivurječna, pa su stoga izazvala nepovjerenje naših i stranih historika. Već je Rački s velikom skepsom proučio Konstantinov spis. U svim izdanjima svoje hrvatske povijesti i osobito u najnovijem iz god. 1925. promatra Šišić Konstantinove navode dosta rezervirano i poklanja im oprezno povjerenje. Pogotovu je, barem u nekim pitanjima, negativan stav *Ljudmila Hauptmann* u čitavom nizu rasprava, koje su izašle u Bulićevu »Zborniku«, u »Zborniku kralja Tomislava«, u časopisu »Germanoslavica« za god. 1935. i napokon u »Jugoslavenskom istoriskom časopisu« za god. 1937. Ukoliko se stvar daje pregledati, može se slobodno reći, da današnja nauka stoji gotovo u zatvorenim redovima na Hauptmannovoj strani. Tvrdnje Konstantina Porfirogenita, da su Hrvati došli u rimsku Dalmaciju na osnovu izričnog poziva cara Heraklija, da su dobili zemlju kao carev poklon, da su u svome novom položaju preuzeli izvjesne dužnosti prema carstvu, da su

te dužnosti doista zasnovane na ugovoru sklopljenom između Hrvata i pape, da je papa tom prilikom dao pokrstiti Hrvate i da je proveo na zemljištu Dalmacije posve novu crkvenu organizaciju, — sve se to smatra kao pogrešno povratno datiranje događaja, koji su se odigrali tek u IX. stoljeću. Dvornikov pokus, da u svome djelu »Les Slaves, Byzance et Rome« i u raspravi »Les légendes de Constantin et de Méthode vus de Byzance«¹ brani vjerodostojnost navoda Konstantina Porfirogenita, smatra se kao neuspjio.

Zadaća ove radnje ne stoji toliko u tome, da uzme pitanje u ponovni pretres, nego ide odlučno dalje. Polazeći od činjenice, da su se Hrvati doista doselili u Dalmaciju u vrijeme, kada je ona »de iure«, ako ne »de facto«, činila sastavni dio carstva, i da se o njima ne samo kod Konstantina Porfirogenita, nego i kod drugih pisaca govori kao o bizantijskim podložnicima, nastaje potreba, da se ispituju pravni odnosi, koji su bili u kreposti u Hrvatskoj u vrijeme narodnih vladara, i da se utvrdi, da li ti pravni odnosi imaju kasnije podrijetlo ili potječu iz rimskoga vremena.

Pokušaj, da se utvrdi državnopravni odnos Hrvata prema carstvu, izvršen je već u mojoj ranijoj radnji, koja je izašla u »Mjesecniku« za god. 1937. pod naslovom »Prilozi za proučavanje postanka ugovora god. 1102. (pacta conventa) i trogirске diplome«. Tu se polazilo od kasnijih tekstova s namjerom, da im se nađe veza s predašnjim prilikama. Ovdje u ovoj sadašnjoj radnji ovakvo ispitivanje ima samo podređenu važnost. Težnja ove radnje ide za tim, da proučavajući ranije odnose izvodi iz njih zaključak na neprekidnost između njih i kasnijega stanja hrvatske države. Dakako, iz ovakvog proučavanja i navodi Konstantina Porfirogenita dobivaju posve drugu podlogu. Da stvar dovedemo do čistine, bit će međutim potrebno, da se u brzim potezima dotaknemo onih stavaka iz spisa »De administrando imperio«, koje ovdje dolaze najprije u pitanje.

2. Prikaz hrvatske seobe kod Konstantina Porfirogenita

Evo u slobodnom prijevodu, što carski pisac navodi o seobi Hrvata: »Pošto su Avari sa Slavenima zauzeli Salonu, krenuli su Hrvati iz svoje pradomovine s one strane Bagibareje (Bavarske) prema jugu predvođeni od petero braće i dvije sestre. Prispjevši u

¹ Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome*, Paris 1926., str. 71. i u »Byzantinoslavica« dodatak I. za 1933., str. 25., bilj. br. 5.

Dalmaciju, nadoše tu Avari i nadvladaše ih nakon višegodišnje borbe. Avari su koje pokoreni, koje ubijeni. A od Hrvata, koji su pokorili Dalmaciju, odvoji se jedan dio i krene u Panoniju. A njihov je vođa bio u vezi s vladarima (zakarpatske) Hrvatske.«

U idućem, 31. poglavlju, glasi Konstantinov prikaz ovako: »Hrvati u Dalmaciji potječu od nekrštenih bijelih Hrvata, koji su nastanjeni s one strane Mađara, nedaleko od Franaka, te su susjedi Slavena i nekrštenih Srba. Ime Hrvat znači ljude bogate zemljom. Preci njihovi prebjegli su caru Herakliju prije Srba. U isto vrijeme bijahu Avari protjerali iz Dalmacije one Rimljane, koje je u ranije vrijeme tamo doselio car Dioklecijan. Ovi su se Rimljani zvali Romanina i stanovali su tu, gdje sada stanuju Hrvati i Srbi. No, pošto su Avari odavde protjerali Romane, bio je kraj pust, te je Heraklije naložio Hrvatima, da otjeraju Avari iz Dalmacije i da se tu nastane. Knez im onda bijaše Porgin otac.«

U istom poglavlju stoji dalje: »Car je Heraklije otpremio Hrvatima iz Rima svećenike, postavio nadbiskupa, biskupa, svećenike i đakone i dao je pokrstiti Hrvate. Otada ne ratuju više Hrvati izvan svoje postojbine, jer su primili nalog od pape, koji im je u Heraklijevo vrijeme poslao svećenike, da ne navale ni na koga i da žive u miru sa svim svojim susjedima. To su potvrdili svečanom zakletvom i obećali su uz to, da će pripravno ići u rat protiv neprijatelja rimske države i da će ratovati, dok budu pobijedili, zazivajući u pomoć Boga i sv. Petra.«

Nekoliko drugih podataka potvrđuju Konstantinove navode. Da je Salona doista zauzeta i razorena od Avara i Slavena, zasjeđeno je od Tome Arhidakona. Poznato je i približno vrijeme toga događaja. Posljednji solinski natpisi potječu iz god. 603., a Bulić misli, da je Salona pala između 612. i 613. god.² Vjerojatno je, da su Avari krenuli na Solun i na Carigrad poslije pada Salone. A velika avarska navala na Carigrad izvršena je god. 626. Vjerojatno je dakle, da se dolazak Hrvata ima staviti za nekoliko godina poslije bezuspješne carigradske podsade. Mogućnost, da je Heraklije izrijeком pozvao Hrvate, da zaposjednu rimsku Dalmaciju, ne može se bez druge otkloniti. Poznato je naime, da je isti Heraklije nakon svojeg povratka iz Male Azije (628.) upravio slični poziv Bugarima. Kad su Bugari krenuli protiv Avara tek

² Bulić, Sull'anno della distruzione di Salona, Bullettino dalmato, vol. XXIX. za god. 1906., str. 268—304.

god. 632., ako ne kasnije,³ možemo lako zamisliti mogućnost, da je oko istog vremena išao isti poziv Hrvatima i da je doista imao uspjeha, doduše nešto kasnije zbog teškoće izravnih veza između Carigrada i boravišta hrvatskih plemena.

Dalje je pitanje, koji je papa mogao stupiti u veze s Hrvatima poslije njihova dolaska u Dalmaciju. Poznati nam podaci ukazuju na Ivana IV., koji je stolovao od 25. prosinca 640. do 12. listopada 642. Njegovoj se inicijativi pripisuje misija opata Martina u Dalmaciju.⁴ Pristalice hipoteze o ranijem ugovornom stanju između Hrvata i Bizantije naginju mišljenju, da se opatu Martinu ima odrediti u tome dosta važna uloga. Jireček nije toga mišljenja. Odnosi između cara i pape su po njemu odviše zategnuti, da bi onda dopustili mogućnost dogovornog rada.⁵

Današnje stanje historiografije ne dopušta međutim tako određito razlaganje. U isto vrijeme naime, kada je iz Carigrada krenula pod pokroviteljstvom patrijarha Sergija misija otpremljena bugarskom kaganu Kubratu, da ga zadobije za carstvo i za kršćanstvo nudajući mu rimske krajeve oko dunavskih ušća i naslov rimskog patricija, doznačen je državni novac papi Honoriju I., da služi, isto kao novac doznačen za bugarsku misiju, za otkup rimskih zarobljenika. No, dok je misija Bugarima ne samo izvršena, nego i okrunjena uspjehom, nije isti slučaj zabilježen za misiju povjerenu papi Honoriju I.

Razlozi za to nisu pobliže poznati. Sva je prilika, da je tomu bio uzrok konflikt, koji je nastao između pape i cara zbog carske naredbe nazvane »Ekthesis«, koja je izdana god. 638. po nagovoru carigradskog patrijarha Sergija. Svakako je odmah iza smrti Honorija I. hartular Mauricije otpremljen od ravenškog egzarha Isacija u Rim, da metne državni pečat na papinu riznicu (vestiarium), gdje je bio položen državni novac doznačen za otkup rimskih zarobljenika.⁶

Nagli postupak hartulara Mauricija svakako je pridonio pošttravanju odnosa između cara i pape. Zato se može vjerovati, da

³ Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches* I, str. 24., br. 208. — Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, str. 128.

⁴ Rački, *Documenta* str. 277. — *Vitae Romanorum pontificum*, izd. Muratori, *Script.* III, str. 137. i d. — Farlati, *Illyricum Sacrum* (translatio ss. Venantii et sociorum) I, str. 571. i 572. — Duchesne, *Liber pontif.* I, str. 330. i d. — Jaffé, *Regesta*, str. 159. i d.

⁵ Jireček, *Gesch. der Serben* (izd. Gotha, Perthes 1911), str. 104.

⁶ *Vita Severini*, izdanje Duchesne (*liber pontif.*), str. 328. — Erih Caspar, *Geschichte des Papsttums*, Tübingen J. C. B. Mohr 1933, II, str. 528.

novac određen za otkup rimskih zarobljenika nije došao do upotrebe ni tijekom kratke vladavine pape Severina. Ali odmah iza njegove smrti prionuo je Heraklije energičnije uz to, da njegova nakana bude jednom izvršena. Pregovori između Carigrada i Rima trajali su nekoliko mjeseci. U Rimu nije kroz to vrijeme uopće došlo do popunjavanja papine stolice, nego su ispražnjenom stolicom upravljali četiri »servantes locum«. Tek nakon dovršenih pregovora složio se car s time, da novi papa bude arhidakon Ivan. Ivan je bio podrijetlom iz Dalmacije, sin Venancija sholastika, izučen u grčkom jeziku.⁷

Novome je papi Ivanu IV. car upravio dopis, koji se kod Mansija spominje kao »iussio«, dok ga Teofan naziva »gramatom«, svakako otpis dispozitivne naravi.⁸

U tom se dopisu car doduše ograničio na to, da pred novim papom opravda svoj postupak u pitanju »Ekthesisa«, koja je bila izazvala negodovanje ne samo u Rimu, nego i kod jerusalimskog patrijarha Sofronija. Ali kada držimo na umu, da se car sam zauzeo, da za papu bude izabran Dalmatinac Ivan IV., i da je brižljivo nastojao zadobiti ga za izvršenje misije, koja je bez uspjeha povjerena papi Honoriju, postaje nam vjerojatno, da je caru bilo do suradnje pape Ivana IV. i do uspjeha misije opata Martina, jer je ta misija imala ne samo humanitarni, nego, isto kao misija otpremljena Bugarima, i politički karakter.

Stvar dobiva više vjerojatnosti, kada s misijom opata Martina stavimo u vezu događaje, koji su se odigrali, ako ne neposredno poslije nje, a ono u isto vrijeme. Pavao Đakon pripovijeda naime u svojoj langobardskoj povijesti, da su Slaveni baš onda vršili pohod protiv Beneventa, koji je bio u langobardskim rukama.⁹ I budući da su Langobardi bili u ono vrijeme u neprijateljstvu s Bizantijom, zaključuje iz toga Jireček, da je »pohod protiv Langobarda preduzet... podbadaњem Vizantinaca«.¹⁰

Jireček ostavlja otvoreno pitanje, s koje su strane Bizantinci izvršili to »podbadaњe«, ako to nije imalo biti istim putem, kojim

⁷ Migne, Patr. Latina sv. 229., str. 583. i d. (epistola Maximi ad Thalassium). — Beda, Historia ecclesiastica II, cap. 19. — Friedrich, Sitz.-Ber. der Münchener Akademie 1890, I, 100. — E. Caspar op. cit., str. 527—528.

⁸ Mansi, Concilior. collectio IX, 9 A/B. Theophanes, Chronographia (Boor) I, 329—330.

⁹ Pavao Đakon, De gestis Langobardorum IV, cap. 46. — Rački, Documenta str. 276.

¹⁰ Jireček—Radonić, Istorija Srba I, str. 76—77.

je išla misija opata Martina. Ali, da je bilo potrebe za takvim pod-
badanjem, o tome kao da ne može biti sumnje. Arapski pisac Al-
Ahtal, koji je po vremenu dosta blizu, daje naslućivati tajne veze
naperene protiv carstva, koje su se spremale u vrijeme arapskog
pohoda na Aleksandriju između Arapa, Langobarda, Avara i Sla-
vena.¹¹ Ako je to doista bio slučaj baš u vrijeme, kada je otprem-
ljena misija opata Martina, razumljivo je, da je Heraklije na svaki
način nastojao, da papu predobije za ovu stvar, jer je imao razloga
bojati se iste koalicije sjevernih i južnih neprijatelja carstva, koja
je god. 626. dovela Avare i Persijance i koja je god. 678. imala
dovesti Arape i Avare sve do blizu carigradskih zidina.

Svi ovi razlozi čine, da ne dijelimo skepsu starijih pisaca u
pitanju vjerodostojnosti Konstantina Porfirogenita, ukoliko dolaze
u pitanje uloge cara Heraklija i pape Ivana IV. Isto kao što je
Bury, uzimajući u pretres prigovore Račkoga protiv prikazivanja
rata s Arapima u južnoj Italiji, došao do zaključka, da se Kon-
stantin Porfirogenit u tom prikazu poslužio vrelima iz južne Ita-
lije, dakle svakako vijestima iz prve ruke, dolazimo i mi kod bližeg
promatranja političkih prilika u Rimu i u Italiji onoga vremena
do istoga zaključka: da se carski pisac doduše mogao varati u po-
jedinostima, ali da je uglavnom njegova historička zgrada zasno-
vana na zdravom temelju.

To se vidi dosta jasno, kada za druge navode Konstantina
Porfirogenita tražimo mišljenja pisaca, koji nisu odviše skloni pri-
hvatiti njegovo stajalište.

Tako je pomisao ugovora sklopljenog između Bizantije i Hr-
vata s papinim posredovanjem prihvaćena od Dümmlera,¹² koji
misli, da rimska Dalmacija nije bila ponuđena Hrvatima, nego da
je od njih golim mačem osvojena. »Ako hoćemo, tvrdi naime

¹¹ Rački, *Scriptores rerum Croatiae* u »Radu« sv. LI., str. 37. i d.

¹² Dümmler, *Ueber die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien* (Sitz-
Ber. der kais. Akademie, philos.-hist. Classe, Wien 1856, Band XX., str. 379.
i d.): »Suchen wir nun nach einem Zeitpunkt, in welchem mit der grössten
Wahrscheinlichkeit das Ende des Krieges um den Besitz Dalmatiens verlegt
werden könnte, so bietet sich uns als besonders geeignet das Jahr 678. In diesem
schloss nach Beendigung des gefährvollen sarazenischehn Krieges der Kaiser
Konstantin II Pogonatus Friede mit den Avaren und, wie es unbestimmt heisst,
mit allen gegen Westen umgrenzenden Völkern. Bei dieser Gelegenheit also, da
die Avaren wegen des hereinbrechenden Verfalles ihres Reiches aufgehört hatten,
ein Schrecken der Römer zu sein, wurden, so scheint es, auch die nordwestlichen
Grenzen geordnet, indem man die Serben und Croaten gegen Anerkennung der
byzantinischen Oberhoheit im Besitze des eroberten Landes liess und ihnen so
unter ihren eigenen Fürsten eine fast unabhängige Stellung einräumte.

Dümmmler, da utvrdimo vrijeme, kada je po svoj prilici dovršen rat oko posjeda Dalmacije, nameće nam se kao najvjerojatnija godina 678. U toj godini je naime car Konstantin IV. Pogonat poslije dovršenja opasnog rata sa Saracenima sklopio mir s Avarima i, kako se neodređeno tvrdi, sa svim zapadnim narodima. Tom su prilikom uređene i sjeverozapadne granice time, što je Srbima i Hrvatima ostavljen posjed osvojenih krajeva tako, da su priznavali bizantijsku vrhovnu vlast i živjeli gotovo posve nezavisno pod svojim vladarima.«

Ni Bury nije daleko od toga, da vjeruje u sklapanje formalnog ugovora između Bizantije i Hrvata. Iz okolnosti, da su Hrvati sami pripovijedali o čudesima sv. Martina, Bury zaključuje, da pripovijest o hrvatskoj miroljubivosti potječe baš s hrvatske strane (the whole account of the peaceful policy of the Croatsians is derived from Croatian statements). Isto tako misli Bury, da su se Hrvati još u vrijeme Konstantina Porfirogenita svakako sjećali Heraklija i kneza Porge, jer je inače Konstantin Porfirogenit teško mogao znati za ime toga hrvatskoga kneza. Razumljivo je, da se Carigrad na svršetku morao zadovoljiti time, da se sporazumije s Hrvatima, kada nije više bilo sredstava, da ih protjera iz rimske Dalmacije.¹³ I ovdje je dakle Bury na osnovu savjesnog proučavanja Konstantinova spisa došao do uvjerenja, da se carski pisac nije upuštao u besplodna nagađanja ili u samovoljne konstrukcije, nego da je preuzeo u svojim bilješkama vjernu reprodukciju povijesne predaje, koja je onda još živa bila kod Hrvata i kod Srba.¹⁴

Kada je Dümmmler godinu 678. uzimao kao vjerojatni datum ugovora sklopljenog s papinim posredovanjem između Bizantije i Hrvata, polazio je s pretpostavke, da su baš te godine Avari i Slaveni bezuspješno bili navalili na Solun. Solunska se podsada, po tom mišljenju, odigrala u isto vrijeme, kada su i Arapi navalili na Carigrad te su odavde protjerani grčkom vatrom. Teofan stavlja doista u vezu s tim događajem miroljubivo raspoloženje, koje se onda pojavilo ne samo kod Arapa i Avara, nego i kod Langobarda

¹³ Bury, The treatise *De administrando imperio* (Byzantinische Zeitschrift XV/1906., str. 558.): Heraclius found the Slavs in possession of north-western Illyricum; he could not drive them out; accordingly he regularized their position; they recognised the formal authority of the Empire.

¹⁴ Bury (13: u zagradama ćemo metnuti broj prve naše bilješke, gdje je dotično djelo citirano) str. 559.: We have here to do not with combination of a Greek author, but with a Slavonic construction of the past. Whether the invention was originally due to the Croatsians or the Servians, the other followed suite.

i kod drugih zapadnih naroda, koji su valjda bili stupili u tajni savez, da u slučaju sloma Bizantije podijele njezinu ostavštinu. Posljedica toga miroljubivog raspoloženja bilo je sklapanje velikog broja ugovora, u kojima se Carigrad, kako se misli, odrekao svojih teritorijalnih pretenzija na langobardsku Italiju, na franačku Galiiju, na avarsku Panoniju i čak na Britaniju, gdje je baš papa Agaton vršio veoma opsežni misionarski rad.

Ali ovo postavljanje god. 678. kao polazne točke za novo ugovorno stanje između Bizantije i plemenskih jedinica, koje su se u prvoj polovini VII. stoljeća doselile u Balkanski poluotok, ne odgovara mišljenju Konstantina Jirečka. Za njega je solunska pod-sada pala u god. 609., a ne u god. 678. Dosljedno tome bi imale otpasti posljedice, koje su mogle nastati iz neuspjeha solunske pod-sade.¹⁵ Sa svim tim je Jireček ipak bilježio pohode Konstantina IV. protiv Slavena i sklapanje nekoliko ugovora s njima, koji su u bizantijskoj pravnoj terminologiji dobili naslov »pakton« ili latinski »pactum«.¹⁶

I Hauptmann, koji je inače u velikoj mjeri prihvatio Buryeva razlaganja, pravi razlike u Konstantinovu tekstu između 29. i 30. i 31. poglavlja. Za njega 31. poglavlje potječe od bizantijskog izvjestioca, koji je u Tomislavovo vrijeme proputovao Dalmaciju. U razlici prema njemu sadržavaju 29. i 30. poglavlje, ako se izuzimaju kasnije umetnuti lako izlučeni odlomci, čistu hrvatsku narodnu tradiciju. Kada je sastavljeno 31. poglavlje, nalazila se Bizantija u velikoj stisci od Bugara, te je stoga bila pripravna ne samo izmiriti se s Rimom, nego čutke priznati Tomislavu dalmatinske gradove i kraljevski naslov. Zato je 31. poglavlje sastavljeno s obzirom na položaj onoga vremena. Tu se naime tvrdi: 1) da je hrvatski knez od Heraklijeva vremena podložan romejskom caru; i da nije nikada bio pod bugarskom vlašću; 2) da ni Bugari nisu prije Mihajla - Borisa nikada ratovali s Hrvatima; 3) da ni sagene ni kondure tih Hrvata ne idu u boj protiv koga, već ako ih tko napane. Ova se stavka odnosi međutim ne na ranije vrijeme, nego

¹⁵ Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens* I, 26: Die Nachricht zeigt, dass die bisher angenommene Chronologie der Angriffe der Slaven und Avaren auf Thessalonich ganz unrichtig ist und dass die grossen Kämpfe in die Zeit um 609 gehören, nicht in die Jahre 678—685.

¹⁶ Jireček—Radonić (10) I, str. 136.: Mala plemena u provincijama, kao u Grčkoj, imala su kneževe (arhon) koje je imenovao carski namesnik; ona su, dakle, morala plaćati godišnji danak (pakton) u zlatnicima i ratovati zajedno sa viz. vojskom.

na blagoslov, što ga je papa Ivan VIII. dao Branimiru god. 879. Neistinito je stoga, da su Hrvati pozvani od Heraklija u Dalmaciju, da su kršteni po njegovu nalogu i da je tom prilikom došlo do ugovora. Sve to ide, po Hauptmannu, u IX. stoljeće, jer je u IX. stoljeću živio hrvatski knez Borna, koji nije nitko drugi, nego Porfirogenitov Porga. Konstantinov prikaz je stoga tendenciozan i ne slaže se s hrvatskom narodnom tradicijom, koja uopće ne zna za Heraklija i meće dolazak Hrvata u doba neposredno poslije pada Salone.

Da se tu Hauptmann posve razilazi s Buryjem, jasno je na prvi pogled. Bury smatra naime baš ovo 31. poglavlje, u kojem se govori o hrvatskoj miroljubivosti, kao čistu hrvatsku tradiciju,¹⁷ premda se ne može oteti utisku, da su neki Konstantinovi navodi dokazano netočni.¹⁸

Ovdje ne će biti bez interesa, da u vezi s ovim razlaganjima iznesemo sadržinu nekoliko pisama pape Ivana VIII. U jednom od njih, od 7. lipnja 879. god., upravljenom knezu Branimiru, hvali papa hrvatskoga kneza, da se je povratio u krilo crkve, koju su poštovali njegovi preci (de cuius videlicet purissimo fonte patres tui melliflua sanctae praedicationis potavere).¹⁹ Isto tako upravlja Ivan VIII. poziv svećenstvu i narodu hrvatskom opominjući ih, da se drže vjere, koje su se držali njihovi preci (Romanam ecclesiam, unde parentes vestros... dogmata suscepisse agnoscitis).²⁰ Iz sadržine tih pisama se vidi, da se tu ne govori o krštenju samih Hrvata, nego samo o reorganizaciji njihove crkve, koja je bila u ono vrijeme pod jurisdikcijom carigradske patrijaršije. Papa ovdje opominje Hrvate, da se drže primjera svojih predaka, parentes. Sama riječ parentes ne mora međutim značiti daleke pretke, nego može značiti i bliže. Ali je svakako od interesa, da se u pismu pape Ivana VIII. govori o ranijoj privrženosti Hrvatske prema Rimu, što opet dopušta mogućnost aluzije na odnose, koji su mogli biti u dugom pamćenju samih Hrvata.

Ono, što međutim čini glavni uzrok nepovjerenja prema bizantijskim tvrdnjama o ranijim odnosima između Carigrada i Hr-

¹⁷ Bury (13) str. 557.: ... the records of Constantine as to the association of Heraclius with early Coratian history (which has given so much matter for debate to modern inquirers) reproduce Coratian tradition.

¹⁸ Bury (13) str. 557.: This tradition is in more than one respect demonstrably wrong, but it has a historical basis.

¹⁹ Rački (4) str. 9—11.

²⁰ Ibidem.

vata, jasno je istaknuta težnja svih bizantijskih i kasnorimskih vrela. da zaposjedanje rimskog zemljišta sa strane barbarskih plemena tumače, kao da nije izvršeno vojničkim osvojenjem, nego na osnovu darežljivosti samoga cara.

Tako primjećuje Jireček, »da je carigradska diplomatija imala običaj da zemlju podvlasnih i zavisnih naroda smatra kao carev poklon. Već je Justinijan II. odgovorio jednom poslanstvu Avara da su Gepidi, kao bijegunci, postali rimski podanici i da je njihova zemlja poklon rimskoga cara«. ²¹

Još se to bolje vidi iz slučaja hnskoga vladara Atila. Carigrad je plaćao danak, kako je poznato, ne samo Atili, nego i njegovu prethodniku Rugili. Ali je danak tumačen sasvim samovoljno kao careva plaća. Rugila i Atila nisu, prema takvom shvaćanju, bili nezavisni vladari i nisu osvojili negdašnje rimske provincije, nego su se tu nastanili sa zadaćom, da čuvaju granice kao vojskovođe (magistri militum) u rimskoj službi. Zemlja, koju su zapremali sa svojim ljudima, nije prema tome bila njihova, nego je još uvijek pripadala rimskoj državi. Kao magistri militum bili su dakle hunski vladari naprosto rimski činovnici. Atila je doista kroz dugo vrijeme pristajao na to, što je smatrao prostom komedijom. Ali je ipak od vremena do vremena nalazio za potrebno, da podsjeti svoje »vrhovne gospodare«, da mu nisu oni gospodari, nego sluga; jer oni njemu plaćaju danak, a ne on njima. ²²

Kada držimo pred očima samo ova dva slučaja, nema sumnje, da nam se može činiti opravdanom skepsa prema navodima Konstantina Porfirogenita. Ali i u tom slučaju treba da pravimo razlike. Drugačiji je naime bio položaj Justinijana II. prema Avarima i položaj Teodosija II. prema Atili, a drugačiji opet položaj Konstantinov prema sinu Romanu. Dok Justinijan II. i Teodosije II., odnosno Marcijan nisu bili dužni prikazivati pravno stanje drugačije nego onako, kako je odgovaralo rimskim aspiracijama, bio je Konstantinov položaj mnogo slobodniji. Njemu je moralo biti do toga, da svoga sina što točnije obavijesti o istinitom stanju stvari.

²¹ Jireček—Radonić (10) I, str. 77. Uporediti Menander, fragmenta 28 (Historici Graeci minores II, 64).

²² Ferdinand Lot, La fin du monde antique et le début du Moyen Age (L'évolution de l'humanité, synthèse collective XXXI), str. 252. i d.: Comme l'Empire chinois, l'Empire romain essaye de sauver la face: il feint de considérer les Huns comme des fédérés et... Attila est soi-disant magister militum. Le chef des Huns, tantôt se prête à cette comédie, tantôt rappelle insolument à l'empereur de Constantinople qu'il est son sujet et son esclave puisqu'il lui paye tribut.

Ako se dakle u njegovu spisu nalazi tvrdnja, da su Hrvati i Srbi došli u svoju današnju postojbinu na osnovu poziva cara Heraklija, ništa nam ne stoji na putu, da toj tvrdnji poklonimo vjeru, s tim više, što je takvih slučajeva pozivanja jedne narodne skupine protiv druge i doznačivanja rimskih provincija bilo u tradicijama tadašnje rimske politike.

Dosta je spomenuti, da je baš rimska Dalmacija, kasnija postojbina Hrvata i Srba, u nekoliko navrata doznačena od carigradskog dvora Visigotima, Herulima i Rugima, Ostrogotima. Isto kao Atila bio je i Alarih *magister militum*. No, dok je Alarih imao zahvaliti svoj položaj više sili negoli slobodnoj odluci istočnog cara, bio je već drugačiji položaj Odovakara i Teoderiha Velikoga. Za jednoga i za drugoga je naime poznato, da su zapremili Dalmaciju, jer je carigradski dvor htio odavde protjerati najprije Ricimera, zatim Oresta i njegova sina Romula Augustula i napokon samoga Odovakara. Kao punomoćnik istočnog cara Odovakar je dobio naslov carskog patricija, to jest predstavnika odsutnog jedinog cara.²³ Isto je tako Teoderih dobio nalog od istočnog cara, da krene u rat protiv Odovakara i zauzme njegovo mjesto carskoga patricija. Teoderihov naslov je glasio »*patricius*« i »*magister militum*«, i cijelo njegovo držanje svjedoči, da se smatrao carevim podložnikom.²⁴

Teoderihov slučaj je za nas to poučniji, što se u ljetopisu popa Dukljanina tvrdi, da Hrvati u pogledu rimske Dalmacije nisu ništa drugo, nego izravni nasljednici Gota. Ako je naša literatura jednom postavila hipotezu o gotskom podrijetlu Hrvata, a drugi put o njoj posumnjala i napokon odbila, ipak ostaje otvorena mogućnost, da je Dukljanin manje smatrao Hrvate krvnim, a više pravnim nasljednicima Visigota i osobito Ostrogota. To bi imalo dakle značiti, da su Ostrogoti bili podloženi carstvu i da su Hrvati, došavši u krajeve, kojima su Ostrogoti vladali, došli u isti položaj prema carstvu, u kojem su Ostrogoti bili prije njih.

Pomisao nije sada daleko, da ispitamo vrela i vidimo, možemo li na takav način doći do jasnije predodžbe o položaju Hrvata prema Carigradu.

²³ Wilhelm Ensslin, »Zu den Grundlagen von Odoakers Herrschaft« u Zborniku profesora dra. Viktora Hoffillera.

²⁴ Wilhelm Ensslin, »Der patricius praesentalis im Ostgotenreiche u časopisu »Klio« XXIX/2—3 za god. 1936., str. 243—249.

3. Historička vrela o seobi Hrvata

Za vrijeme, koje ide od seobe Hrvata do Karla Velikoga, možemo crpsti podatke iz pet različitih vrela. Tu dolaze u obzir:

- 1) salonitanska historija Tome Arhidakona,
- 2) izvještaj mletačkog sindika Giambatiste Giustinianija od god. 1553.,
- 3) kotorski statut i predavka Grbljana iz god. 1433.,
- 4) dubrovačke kronike (Gundulić, Luccari, Mattei, Ranjina, Razzi),
- 5) ljetopis popa Dukljanina.

Naša je zadaća sada, da uzmemo ta vrela, jedno po jedno, u pretres.

Toma Arhidakon pripovijeda, kako su Salonitanci nakon avarske i slavenske najezde pobjegli iz grada na susjedne otoke. Među prebjecima bijaše čovjek ugledan i razborit nazvan Sever, čija se kuća nalazila pokraj stupova neke palače na samoj morskoj obali. Taj čovjek uhvati zgodan čas, da nagovori prebjega, neka se samo vrate u svoju staru postojbinu. I kako im se činilo, da nije sigurno stanovati među ruševinama Salone, svjetova ih, da se privremeno smjeste u Dioklecijanovoj palači, gdje su mogli boraviti mnogo sigurnije, dok bi došlo vrijeme, da se uzmognu opet nastaniti u Saloni. Ovaj se savjet svidio vlasteli i narodu, te se dogovoriše, da će imućniji graditi sebi kuće o svom trošku, dok su oni, koji nisu imali sredstava za to, pošli privremeno stanovati po kulama (oko carske palače). Novom naselju su dali ime Spalatum... Ali, kada su Splićani pokušali da izađu iz grada i obrađuju njegovu okolinu, doznali su gotski poglavice, da se bijahu povratili s otoka, te navališe na njih, opustošiše im zemlje i nisu im više dopuštali, da izlaze izvan gradskih zidina. Na to se građani među sobom sporazumješe, da otpreme izaslanstvo bizantijskim carevima s molbom, da im po starom pravu opet dosude okolinu stare Salone. Tako su učinili i postigli su sve, što su namjeravali. Izaslanici se povратиše iz Carigrada noseći sa sobom otpis »gospode vladalaca« (portantes sacrum rescriptum dominorum principum). A Gotima i Slavenima je otpremljena izrična zapovijest, da ne diraju ni u kojega splitskog građanina. I primivši carsku zapovijest nisu se više usuđivali oružjem navaljivati ni na kojega splitskog građanina. A kada je sklopljen mirovni ugovor, počеше se Splićani družiti sa Sla-

venima, trgovati s njima, vjenčavati se i sklapati s njima prijateljske i rodbinske veze.²⁵

Šišić, čijim smo se prijevodom ponajviše poslužili, zaustavlja se na Tominoj izreci »sveti ukaz« (sacrum rescriptum dominorum principum) i tvrdi, da se po Tominim riječima jasno vidi, da se je Toma poslužio ili čak da je imao pred očima dobar izvor iz vremena bizantijske carske vlasti. Ali je još značajnije, nastavlja Šišić, da se kod Tome govori o bizantijskim suvladarima (ad imperatores Constantinopolitanos). Tu dolaze dakle u obzir bar dva cara, ako ne više njih. Taj je slučaj nastupio, sudeći po Perniceu, samo do god. 641.²⁶ A, poslije te godine, javlja se slučaj vladanja dvojice careva tek u IX. stoljeću, kada je Mihajlo III. dao okruniti Vasilija Makedonca suvladarom s carskom titulom dana 26. svibnja 866. i vladao s njime do svoje prijeke smrti, 24. rujna 867. god.²⁷

Prije nego produžimo razlaganje, ne će biti bez koristi utvrditi, da li se nije slučaj dvojice i više bizantijskih suvladara pojavio poslije god. 641., odnosno prije god. 866.

U studenom god. 641. je počeo vladati Konstant III. i vladao je do rujna god. 668. Kao njegov suvladar spominje se međutim od travnja mjeseca (između 5. i 26., a vjerojatno od 13. travnja) 654. god. njegov sin Konstantin IV. Pogonat. A između 26. travnja i 9. kolovoza 659. god. dodani su ovoj dvojici kao suvladari Heraklije i Tiberije. Iza Konstantove smrti je Konstantin IV. Pogonat potvrdio kao svoje suvladare sve do 23. prosinca 681. god. spomenute Heraklija i Tiberija. A negdje između 16. rujna i 23. prosinca 681. god. postao je suvladarem Konstantina IV. njegov sin Justinijan, kasniji »Rinotmet«, koji je okrunjen god. 683. Justinijan

²⁵ Toma Arhidakon (Monum. spect. hist. Slav. merid. vol. XLII): »Ubi autem Gothorum duces audierunt, Salonitanos vices de insulis fuisse reversos protinus coeperunt exercitum ducere contra ipsos, vastantes omnia culta eorum, nec permittentes eos extra muros (Spalati) exire. Tum cives, inter se consilio habito, legationem miserunt ad imperatorem Constantinopolitanum supplicantes et petentes ut liceret eis in palatio, id est in Spalato, habitare, et territorium suae civitatis Saloniae iure pristino possidere. Quod et factum est; nam impetratis omnibus, quae volebant ad concives suos legati redierunt portantes sacrum rescriptum dominorum principum; iussio etiam ad duces Gothorum et Sclavorum missa est, districtae praecipiens, ut nullam Salonitanis civibus, in Spalato degentibus, molestiam irrogarent. Accepta vero iussione principum non fuerunt ausi ulterius contra Spalatenses arma movere. Tunc inter eos pace composita coeperunt Spalatenses cum Sclavis paulatim conversari, communionum negotia exercere, connubia iungere, et pacatos eos sibi et familiares reddere.

²⁶ Pernice, *L' Imperatore Eraclio*, str. 53—54. i 293—294.

²⁷ Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925., str. 281—282., i bilješka 35. na str. 282.

II., sin Konstantina IV. Pogonata, vladao je od god. 685. do 695. bez suvladara, ali je prilikom svoje druge vladavine, od god. 705. do 711. postavio sebi za suvladara Tiberija. Poslije Justinijanove smrti je opet Leon III. Izaurijski (716—740) od 31. ožujka 720. god. postavio za suvladara svoga sina Konstantina V., a ovaj je opet od 17. svibnja 750. god. postavio za suvladara svoga sina Leona IV. Hazarca. I Leon IV. (775—780) je od 24. travnja 776. imao kao suvladara svoga sina Konstantina VI., a Konstantin opet kao suvladara svoju mater Irinu, sve dok ga ova nije zbacila s prijestolja dana 15. kolovoza 797. god. Pošto je Irina zbačena (31. listopada 802. god.), uzeo je Mihajlo II. od 12. svibnja 821. do listopada 829. god. za suvladara Teofila. A i sam Mihajlo III. je imao pored sebe, prije Vasilija Makedonca, kao suvladara, od 862. do 866. god., Bardu.²⁸

Iz svega ovoga vidimo, da se izraz »rescriptum dominorum principum« može odnositi ne samo na vrijeme do god. 641., odnosno od 866. god., nego i na nekoliko dosta znatnih vremenskih razmaka između ta dva krajnja datuma. Štaviše možemo reći, da su kroz 225 godina od god. 641. do 866. prošle bar 123 godine, što su u Carigradu barem dvojica, ako nije više suvladara. Zato je nemoguće točno utvrditi vrijeme, kada je izdan otpis potpisan od dvojice ili više carigradskih suvladara. No, kod Tome imamo ipak jedno dosta zanimljivo razlikovanje. Najprije je, po njegovim navodima, izdana zapovijed Gotima i Slavenima, da ne diraju u splitske građane. Zatim je sklopljen mir. I poslije mirovnog ugovora počeli su Splićani družiti se sa Slavenima, stupati s njima u prijateljske veze i čak se vjenčavati s njima. Kako se iz svega toga vidi, razlikuje Toma između vremena prije i vremena poslije mirovnog ugovora. I, što je značajnije, njegovo se razlikovanje potpuno pokriva i pače upotpunjuje s navodima Konstantina Porfirogenita. Toma i Konstantin se naime podudaraju u tome, da su Avari zajedno sa Slavenima zauzeli i razorili Salonu. Stanovnici, koji su to mogli, pobjegli su na susjedne otoke. Konstantin tvrdi dalje, da su protiv Avara krenuli na poziv cara Heraklija Hrvati i nakon višegodišnje borbe nadjačali Avare. Sva je prilika, da su salonitanski prebjezi stajali u vezama s Ravenom, glavnim gradom egzarhata. Sva je prilika, da su u Raveni tražile utočište građanske i crkvene vlasti dalmatinske provincije. Vjerojatno je stoga, da su prebjezi i među

²⁸ Dölger (3) I., str. 17., 25., 26., 28., 32., 34., 41., 43., 49. i 54.

njima osobito Sever bili točno obaviješteni od vlasti u egzarhatu, da su Hrvati krenuli protiv Avara i da su Avari nadvladani. Znajući, da su Hrvati došli u rimsku Dalmaciju na osnovu careva poziva, znajući stoga, da će Hrvati isto tako slušati cara, kao što su ga poslušali krećući u boj protiv Avara, mogli su se salonitanski prebjeci nadati slobodnom povratku. Zato se može slobodno vjerovati, da su poslušali ne bez razloga Severove savjete. No, kada su stvari ipak početka ispale drugačije, nego su očekivali, otpremljen je iz Splita glasnik u Carigrad s molbom, da bi carevi nastojali kod Hrvata, da ne navaljuju na salonitanske prebjega, koji se bijahu sklonili u Dioklecijanovoj palači. Carevi, kako se vidi iz daljih Tominih navoda, otpremiše na predstavku salonitanskih prebjega otpis knezovima »Gota i Slavena«. I, tek što su ovi taj otpis primili, nisu se više usudili krenuti u boj protiv Splećana (non fuerunt ausi ulterium contra Spalatenses arma movere). To bi imalo dakle značiti ne samo, da su hrvatski knezovi dobro znali, kome zapravo pripada rimska Dalmacija, nego su čak bili pripravnici slušati careve poruke. Kada ovu okolnost držimo pred očima, postaje mnogo teže nevjerovati u tvrdnju Konstantina Porfirogenita, da su Hrvati doista primili od cara ovlaštenje, da iz Dalmacije protjeraju Avere.

Posluh Hrvata prema otpisu bizantijskih careva je postignut prije, nego je sklopljen formalni mirovni ugovor. Jer Toma pripovijeda dalje, da su se odnosi poboljšali, pošto je sklopljen formalni ugovor (*Tunc inter eos pace composita coeperunt Spalatenses cum Selavis paulatim conversari etc.*). Kad i ove navode uporedimo s navodima Konstantina Porfirogenita, vidimo, da Toma pravi istu vremensku razliku između vremena, kada su Hrvati došli u Dalmaciju, i vremena, kada su s papinim posredovanjem sklopili formalan ugovor.

Kada je sklopljen taj formalni ugovor, nije doduše lako odrediti. Ali, ako Tomina izreka »pace composita« doista ima ono šire, općenitije značenje, koje odgovara sličnom navodu Teofana Homologeta, onda ne ćemo pogriješiti, da tome ugovoru odredimo vrijeme poslije bezuspješne carigradske podsade god. 677., kada su Arapi protjerani grčkom vatrom. Ugovor između careva i Hrvata može stoga biti metnut u vrijeme Konstantina IV. i njegova sina Justinijana, dakle u vrijeme između 681. i 685. god.

No, budući da se dolazak Hrvata meće u vezu s ličnošću Porgina oca i ugovor s Hrvatima u vezu sa samim Porgom, mogli bismo, dakako samo hipotetično, ovako odrediti red događaja. Ako su Hrvati pozvani od Heraklija u Dalmaciju god. 632. i ako su doista trebali nekoliko godina, dok bi dovršili rat s Avarima, bit će vjerojatno, da su salonitanski prebjezi opet mogli doći na dalmatinsko kopno u skloništu zidina Dioklecijanove palače tek oko god. 636. Poslije njihova povratka bili su uznemireni i Heraklije će biti izdao nalog papi Honoriju I., da otpremi izaslanstvo Hrvatima. Budući da je taj nalog ostao neizvršen, pokušao je dalje Heraklije, da dajući izabrati Dalmatinca za papu postigne otpremanje misije, koja je povjerena opatu Martinu i koja je svakako postigla dosta vidni uspjeh, jer su baš u to vrijeme Hrvati krenuli u rat za Bizantiju protiv Langobarda u donjoj Italiji.

Kada dobro promatramo ove događaje, opažamo, da su se razvili, kako je ranije naglašeno, u istom ritmu, u kojem su se razvili odnosi između Bizantije i Bugara. Upoređujući pače bizantijsku politiku prema Bugarima s ovim navodima Konstantina i Tome Arhidakona o odnosima između Bizantije i Hrvata, dobiva cjelokupna slika obilježje potpune jedinstvenosti. Politička se koncepcija cara Heraklija u istočnim krajevima, sudeći po tome, posve podudara s njegovom koncepcijom u zapadnim krajevima. Držeći sve to pred očima, postaje sve teže odreći vjeru Konstantinovim navodima.

2) Drugi podatak, izvještaj mletačkog sindika Giambattiste Giustinianija od god. 1553.,²⁹ kolikogod bio interesantan, nije dugo vrijeme uopće smatran kao vrijedan dalje pažnje. Giustiniani je, god. 1553., na putu kroz Dalmaciju pohodio Budvu i Paštoviće, i evo kojim riječima opisuje prošlost onoga kraja³⁰: »Pošto je ovaj

²⁹ Ljubić, *Commissiones et relationes venetae* II., str. 232—233.

³⁰ Ibidem: Questa città dopo esser stata dominata da diversi principi e tiranni venne finalmente in podestà dell' imperador Diocleziano sotto l' anno di nostro Signore trecento. E stando egli tre anni i Antivari la quale fu rovinata dai Goti al tempo, che fu distrutta Salona, fece questo imperator bellissime essen-zioni et privilegi a Pastrovichi, facendoli liberare d' ogni angaria per tutte le terre del suo imperio, che li furono poi confirmati da Constantino imperatore di Roma, da Giustiniano imperatore, da Constantino soprannome Carlo re d' Ungaria, da Niciforo imperator di Costantinopoli, da Federico Barbarossa imperator di Roma, da Steffano imperator di Bulgaria et re di Servia, il quale appresso gli donò due castella, et gli concesse la giurisdizion civile et criminale mille trecento settanta. Poi intendendo Lodovico re d' Ungaria, che l' armata Veneziana era andata all' impresa di Cataro, et che i Pastrovichi erano andati in loro agiuto, mosse esercito contro essi Pastrovichi, et

građ bio pod vlašću raznih knezova i tirana, došao je napokon pod vlast cara Dioklecijana oko godine tristote našega gospodina. I boraveći ovaj car u Baru, koji je porušen od Gota u isto vrijeme kao i Salona, uvede ovaj car veoma lijepe izuzetnosti i povlastice Paštrovićima, oslobađajući ih od svakog javnog rada (angarije) po svim zemljama carstva, a to im je bilo potvrđeno od rimskoga cara Konstantina, od cara Justinijana, od Konstantina s nadimkom Karla Ugarskoga, od carigradskog cara Nikifora, od rimskog cara Fridrika Barbarose, od Stefana cara bugarskoga i kralja Srbije, koji im zatim dade dvije tvrđave i prizna im potpunu građansku i krivičnu sudbenost god. 1370. Kada je kralj ugarski Ljudevit čuo, da je mletačko brodovlje išlo protiv Kotora i da su Paštrovići išli Mlečanima u pomoć, otpremi vojsku protiv Paštrovića, oduze im dvije tvrđave, koje im bijaše poklonio bugarski car, paleći i žareći po cijeloj njihovoj zemlji, praštajući samo maloj djeci, od kojih vode podrijetlo oni, koji su danas živi i toliko su odani i vjerni Sinjoriji, pod koje su se odanost predali god. 1423., kada je glavni zapovjednik zaliva bio gospodin Francesco Bembo, pod knezovanjem prevedrog gospodina Franceska Foscarija, a zatim pod knezovanjem prevedroga gospodina Zuanna Moceniga, god. 1481.«

Kada gledamo i samo površno na ovaj prikaz paštrovskih privilegija i kada se zaustavimo na njihovim očiglednim netočnostima, postaje nam razumljivo, da su pojedini naši historici i istraživaoci naše pravne prošlosti prezirno prešli preko ovog izvještaja. Stvar prima međutim posve drugačije lice, kada pokušamo, prešavši preko očiglednih nedostataka, stići do same jezgre stvari. To možemo stim lakše, kada držimo na umu, da mletačkom sindiku nije bilo lako, da iz hrvatskoga prevede na talijanski jezik informacije, koje je dobio od Paštrovića, i da su sami Paštrovići, ponajviše ljudi neuki, jedva mogli svojim izjavama dati mletačkom sindiku točnu sliku svoje prošlosti.

Jedno udara pri tome u oči: podudaranje paštrovskog prikazivanja kolonizacije Duklje zaslugom cara Dioklecijana i sličnog opisa Konstantina Porfirogenita. Konstantin pripovijeda, kako je

privolli delle due castella donategli dell' imperator di Bulgaria, mettendo tutto il paese a fuoco e ferro, non perdonando ad altri che alli putti piccoli, dei quali sono discesi questi, che vivono oggidi tanto sviscerati e fedeli alla signoria, alla devozione della quale si diedero del mille quattrocento e ventitre, essendo capitan general del colfo il magnifico misser Francesco Bembo sotto il principato del serenissimo misser Francesco Foscari, et poi sotto il principato del serenissimo misser Zuanne Mocenigo nell' anno mille quattrocento e ottantuno.

gore navedeno, da je Dioklecijan doselio u ove krajeve Rimljane i da su se ovi doseljenici nazivali Romanima. A Paštrovići su, svakako nezavisno od Konstantina, tvrdili, da je car dao Baru velike slobode i povlastice, oslobađajući tamošnje doseljenike od javnih radova po cijelom carstvu (angaria). Ta je povlastica potvrđena, pišu Paštrovići, od cara Konstantina i od cara Justinijana. Je li to nemoguće, da su to nitko drugi, nego glavom carevi Konstantin IV. i Justinijan II., otac i sin, koji su zajedno vladali od 681. do 685. god.? Ako je to doista tako, značilo bi za nas dragocjeni podatak, koji bi nam dopustio, da ovim carevima pripišemo reorganizaciju krajeva oko Duklje. Dalje povlastice Paštrovići pripisivahu Konstantinu »sopranome Carlo re d'Ungaria«. Pomisao nije daleko, da se to mora odnositi na vrijeme, kada su se u rimskim i, dosljedno, u Baronijevim analima kao carevi zapisali Konstantin VI. za istok i Karlo Veliki, poslije krunidbe god. 800., za zapad. I doista, odmah iza ove dvojice vladara istoka i zapada dolazi na red kao car, koji je dao povlastice Paštrovićima, to jest stanovnicima između Bara i Budve, Nikifor, nasljednik Konstantina VI., odnosno njegove matere Irine. A ovaj isti Nikifor je, kako se čini, dao prenijeti u Zadar god. 811. iz Carigrada moći sv. Anastasije uz istodobnu reorganizaciju dalmatinskog temata. I opet se tvrdi, da je od njega Kotor dobio, glasom legende sv. Tripuna, god. 809. ne samo tijelo toga sveca, nego i povlasticu ratnog pristaništa Bizantije u Jadranskom moru s domaćim odredom mornara, glasovitom bokeljskom mornaricom. Nije bez interesa, da se kao dalji vladar spominje, u pitanju paštrovskih povlastica, Fridrik Barbarosa. Stvar je naime značajna zbog toga, što odgovara politici toga cara naperenoj protiv Bizantiji i osobito stavu, što ga je zauzeo sin njegov, kasniji Henrik VI., koji je kao nasljednik posljednje baštinitice normanske krune Konstancije podigao pretenzije na krajeve oko Bara i Drača s namjerom, da pripravi pohod na Carigrad.

Iz ovih se pojedinosti vidi, da se svaka od gore spomenutih tvrdnja može supsumirati jednoj dosta vjerojnoj povijesnoj činjenici. Od te konstatacije do zaključka, da paštrovske tvrdnje počivaju na zdravoj povijesnoj osnovi, nije predalek put.

Ovo podudaranje ne smije nas zavesti do presmionih hipoteza, ali nam ipak dopušta, da se zaustavimo na jednoj činjenici. Povlastica izdana navodno Paštrovićima od »Konstantina nazvanog Karla Ugarskoga«, ali po svoj prilici u imenu Konstantina VI. i

Karla Velikoga, ide svakako u vrijeme poslije god. 800., kada je Karlo Veliki bio okrunjen za cara u Rimu. No, baš oko istoga vremena je, glasom legende o prijenosu tijela sv. Tripuna,³¹ Andreacije Saracen došao valjada iz Zadra u Kotor. Dolazak Andreacijev je međutim doveo stvari do toga, da je protiv Kotora krenuo s oružanom silom »iudex Dioclitiae«, sudac ili, kako se čini, bizantijski namjesnik Duklje ili Prevalitanije. Za taj oružani pohod je doduše naveden samo osjećajni povod: zaljubljenost duklijskog suca u Andreacijevu kćer. Ali, kada jednom držimo pred očima okolnost, da su Paštrovići baš u ono vrijeme dobili franačku povlasticu, ne ćemo više biti daleko od pomisli, da je Andreacije mogao biti franački pristalica, koji je zadobio za stvar Karla Velikoga ne samo Kotor, nego valjada i Paštroviće. Ako s time stavimo u vezu, da je baš poslije pada carice Irine (802.) došlo do ustanka protiv novog cara Nikifora u Peloponesu, i da su baš oko toga vremena išla izaslanstva iz bagdadskega dvora Karlu Velikom, i da su vjerojatno arapski emisari pružali pomoć slavenskim ustašama u današnjoj Grčkoj, dobivamo cjelokupnu sliku, koja, ako odgovara istini, svjedoči za snažno prodiranje franačkog utjecaja prema jugu. K tome dolazi stilizacija paštrovske privilegije. Ljudima, koji su bili navikli gledati na Bizantiju kao na svoga gospodara, nije se moglo dokazati, da imaju prijeći na franačku stranu. Ali, kada znamo, da su najprije Konstantin VI. i zatim njegova mati Irina zbačeni nasilnim putem, i da se Karlo Veliki isticao kao branilac legitimnog bizantijskog vladara protiv uzurpatora, stoji u potpunom skladu s time intulacija paštrovske privilegije u imenima konstantina i Karla Velikoga.

Netočnosti u paštrovskim tvrdnjama potječu k tome po svoj prilici i od toga, da su se njihove povlastice čuvalе najviše usmenom predajom. Da se pleme Paštrovića nazivalo »plemenitim«, isto kao plemena u Hrvatskoj (Turopolje, Poljica), vidi se po srpskim vrelima.³² Naziv »plemenite komunitadi Paštrovske« bio je u upotrebi kroz cijelo mletačko vrijeme. Sami su se prilikom predaje mletačkom zapovjedniku Jadranskoga mora Franceska Bemba pozivali na svoje »antiquos mores et statuta«.³³ Ako su to bila, kako je vjerojatno, privilegije iz bizantijskog vremena, nikakvo čudo, da su se izgubile. U kasnijem srednjem vijeku se naime nisu uzimali u

³¹ Farlati, *Illyricum sacrum* VI, str. 442—446.

³² Jireček, *Istorija Srba* (izd. Radonić) III., str. 55.

³³ Ijubić, *Listine* VII., str. 225.

obzir grčki spisi, koje poslije propasti bizantijske države nitko više nije znao čitati. Ipak stoji izvan sumnje činjenica, da su Paštrovići sve do nazad malo godina i svakako do poslije god. 1918. uživali izvjesne povlastice u glavnim pristaništima turskog carstva i da su te prednosti pripisivali bizantijskom vremenu. Novaković je čak svratio pozornost na činjenicu, da se to poštovanje paštrovskih privilegija može utvrditi po mletačkim spisima i osobito po nedatiranom izvještaju sindika Antonija Dieda.³⁴

Izvještaj mletačkog sindika Giustinianija o Paštrovićima i Salonitanska historija imaju među sobom utoliko dodirnih točaka, što se u jednom i u drugom spisu navode odredbe bizantijskih vladara. No, dok se kod Tome spominju sasvim općenito suvladari, tako da ostaje posve otvoreno pitanje o vremenu, kada su vladali i kada su mogli izdati te odredbe, spominju Paštrovići izrijeком careve Konstantina i Justinijana i time nam pružaju mogućnost, da uzmemo kao polazno vrijeme za reorganizaciju pravnih odnosa u Primorju doba između god. 681. i 685. U vrijeme oko tih godina možemo staviti i reorganizaciju općinskog života u Kotoru i u Dubrovniku.

3) Što se Kotoru tiče, mogu nam služiti kao putokaz odredbe prvih dvanaest članaka gradskog statuta,³⁵ u kojima su sadržani propisi o izborima za gradske vlasti. Ti su se izbori održavali svake godine dana 23. travnja, to jest na samo Jurjevo. Sv. Juraj je naime do god. 809. bio kotorski gradski zaštitnik. Običaj jurjevskih izbora bio je u krepости i pošto je sv. Tripun postao zaštitnikom grada Kotoru (809.) sve dok je trajala kotorska vlasteoska općina, to jest do pada mletačke republike (1797.). Okolnost, da su se gradski izbori u Kotoru vršili i poslije god. 809. o Jurjevu imala bi stoga značiti, da je kotorska općina već bila ranije organizirana, jer se običaj jurjevskih izbora očuvao daljih hiljadu godina. Da je gradska organizacija doprla do izvjesnog stepena razvitka, vidi se po tome, što je Kotor god. 787. imao svoga biskupa, koji je sudjelovao na II. nikejskom saboru.³⁶ Kotor se spominje k tome kao Dekadaron u zemljopisu ravenskog Bezimenjaka iz početka VIII. stoljeća, dakle odmah poslije Konstantina IV. i Justinijana II. Na raniju sredenost socijalnih prilika u kotorskoj okolini sluti predstavka Grbljana

³⁴ Ljubić, *Commissiones et relationes III*, str. 8.; Novaković, *Zakonski spomenici* str. 120—121.

³⁵ Koterski statut u mletačkom izdanju god. 1616.

³⁶ Mansi, *Conciliarum collectio* vol. XIII, str. 365—367.

Radića Druškovića i Andrije Batute mletačkoj Sinjoriji, u kojoj su tvrdili, da su Grbljani već hiljadu godina bili u svojoj postojbini na svojem. Lucić misli, da su dubrovačka i kotorska općina osnovane u isto vrijeme. Svakako su se kotorska vlastela smatrala ravna s dubrovačkom, kako se vidi po tome, da je u XIV. stoljeću nekoliko Kotorana primljeno u dubrovačko plemstvo.³⁷

4) S podacima o Kotoru podudaraju se, koliko dolazi u pitanje vrijeme organizacije gradske općine, dubrovački podaci, premda svi potječu iz razmjerno kasnijega vremena. Annali, Ranjina, Resti, jednom riječju najvažniji dubrovački ljetopisci slažu se u tome, da je Dubrovnik naseljen prema svršetku VII. stoljeća. Pojedini noviji istraživači kolebaju se između god. 614. (vjerojatno napuštanje Epidaura) i god. 641., točno u vrijeme oko misije opata Martina.³⁸ Dubrovačka inače neprovjerena legenda postavlja osnivanje grada u god. 654.³⁹ Drugi pak tvrde, da je dubrovačka općina dobila svoje uređenje tek god. 744.⁴⁰ Kao osnivači se navode 153 domaćina, kojih su porodice zapisane u red gradske vlastele, isto kao što su zapisani, po svoj prilici u isto vrijeme i uz iste formalnosti, osnivači kotorske općine. Osnivanje Dubrovnika je, prema tome, isto kao osnivanje Kotora, javnopravni čin bizantijske vrhovne vlasti, kojoj je bilo do toga, da se nanovo organizira posve zapuštena provincija Dalmacija. Da se svijet lakše skloni na to, da nastani ove izložene točke, podijeljena mu je sloboda od poreza, od vojničke službe, od javnih radova, za koje su Paštrovići upotrebljavali naziv »angarija«, koji je zabilježen i u čl. 46. kot. statuta. Ove slobode, koje su po svoj prilici bile dosta slične slobodama sjevernih gradova trogirskog tipa, ostale su netaknute sve do pada Venecije, odnosno do prestanka dubrovačke nezavisnosti (1808). Još su pod Austrijom Kotorani i Dubrovčani bili oslobođeni od izravnih poreza sve do god. 1848., a oslobođenje od vojništva ukinuto je za Dubrovnik god. 1869., a za Kotor zbog bokeljskog ustanka god. 1869. tek god. 1881.

³⁷ Jireček—Radonić, *Istoria Srba* II., str. 18. Predstavka Grbljana iz god. 1431. u »Glasniku zem. muzeja u Bosni i Herc.« sv. XXXIII., str. 140—141. O dubr. plemstvu Walter Anderssen, *Verfassungsgeschichte von Ragusa* (Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, sv. 50., str. 93. i d.). O kotorskom plemstvu »Catalogo delle famiglie e individui che compongono il grande Consiglio di Cattaro (8 marzo 1782)« u kotorskom sudskom arhivu, sv. CLXXI.

³⁸ P. Skok u časopisu »Slavia« sv. X. za god. 1931.; Leyerer u »Zeitschrift für Betriebswissenschaft« za god. 1929.

³⁹ Walter Anderssen (37) str. 83.

⁴⁰ Ibid. str. 96. Annali i Ranjina (*Monum. spect. hist. Slav. merid.* sv. XIV.).

Značajno je svakako za prosuđivanje odnosa između Bizantije s jedne strane, a Hrvata i Srba s druge, da su ove dvije gradske općine mogle postojati u razmjernoj osamljenosti već od vremena neposredno poslije sloma rimske vlasti u Dalmaciji. Ne će biti bez interesa naglasiti, da su god. 805. o Božiću išli u poklone Karlu Velikom u Thionville izaslanici dalmatinskih gradova, koji se kod Einharda zovu »legati *Dalmatiarum*«. To bi svakako značilo izaslanike sjeverne i južne Dalmacije ili, kako se onda govorilo, donje i gornje⁴¹ Dalmacije, dvije oblasti, koje su bile razdvojene prostranom oblašću Neretljana. Sudeći po tome, to je i u vrijeme prije god. 805. postojao ugovorom utvrđeni odnos između gradova i slavenskih knezova u njihovu zaleđu. A takvo bi ugovorno stanje moglo biti zasnovano samo na sporazumu između ovih knezova i vrhovne vlasti, kojoj su gradovi pripadali. A ta vrhovna vlast bila je bizantijsko carstvo.

Da je doista prilikom ili bar malo vremena poslije doseljivanja Hrvata i Srba došlo do takvog ugovornog stanja, za to nam može služiti kao potvrda peto naše vrelo:

5) Ljetopis popa Dukljanina. No, prije nego bismo se upustili u razmatranje njegove sadržine, ne će biti bez koristi, da ukratko zabilježimo političke promjene od vremena dolaska Hrvata do vremena, kada je taj ljetopis napisan.

Vjerojatnost postoji, da su Hrvati od svoga dolaska pa sve do god. 802. priznavali bizantijsku vrhovnu vlast. Pošto se odmetnuše od nje, podređeni su ahenskim mirom od god. 813. državi franačkoj. Ovo se stanje ogleda u listini kneza Trpimira.⁴² Pod Zdeslavom je nastalo privremeno, pod Tomislavom trajnije zbliženje s Bizantijom. U odnos podređenosti došla je Hrvatska prema Bizantiji, kako Toma Arhiđakon tvrdi, pod Stjepanom Držislavom. Veze su slabije pod Petrom Krešimirom i prestaju za neko vrijeme pod Zvonimirom. Carigrad se trudi, nakon prestanka hrvatske narodne dinastije, da opet utvrdi svoju vlast nad Hrvatskom, ali je njezin kandidat na hrvatsko prijestolje Petar Slavić podlegao u borbi s Mađarima. Uza sve to Bizantija je i dalje pokušavala očuvati svoju vrhovnu vlast time, što je stupila u ugovorni odnos s Kolomanom, u kojemu mu je, isto kao ranije

⁴¹ Nazivi »gornja« Dalmacija za kraj južno od Neretve i »donja« Dalmacija za kraj sjeverno od te rijeke odgovaraju nazivu »gornja« Germanija južno od rijeke Majne i »donja« Germanija sjeverno od ušća te rijeke u Rajnu.

⁴² Rački, Documenta str. 3. i d.

Tomislavu, za pomoć u južnoj Italiji, ustupila dalmatinske gradove. Bizantijska vlast dolazi još jednom do izraza u vrijeme Manojla Komnena (1143—1180), ali prestaje poslije njegove smrti, premda su dalmatinski gradovi i poslije IV. križarskog rata podržavali ne samo trgovačke, nego i političke veze s bizantijskim carstvom u Nikeji.

Za prosuđivanje ljetopisa popa Dukljanina dovoljno će biti polaziti sa stajališta, da je bizantijska vlast prema Hrvatima prestala s ahenskim ugovorom od god. 813., da je za kratko uspostavljena god. 867., da je god. 925. došlo do ponovnog zbliženja, i da je god. 990. Hrvatska opet vazalna država sve do prestanka narodne dinastije, izuzevši Zvonimirovu vladavinu. Od god. 813. do 867. nastao je dakle prekid u odnosu između Bizantije i Hrvata. Taj je prekid pojačan time, što su Bugari u dva navrata, pod Simeunom i pod Samuilom, prodrli do jadranske obale u geografskoj paraleli grada Drača i time presjekli teritorijalnu vezu između Carigrada, odnosno Soluna i sjevernih provincija carstva. Taj je prekid imao svoje pravne i kulturne posljedice. Opisivanje toga prekida čini jedan od najinteresantnijih dijelova Dukljaninova ljetopisa.

Pod Dukljanin pripovijeda naime, kako je transverzalnim prodiranjem Bugara u pravcu prema Jadranskom moru posve poremećen položaj Latina u krajevima, kojima su ranije vladale bizantijske carske vlasti. Bugari su naime nastupili kao neprijatelji kršćanstva i doveli su stvar do toga, da su Slaveni u gornjoj i donjoj Dalmaciji opet pokazivali sklonost, da se vrate staroj vjeri. Od toga su imali stradati Latini, jer su vjerskim progonstvima prisiljeni skloniti se u planine, gdje su se bavili nomadskim stočarstvom. To socijalno stanje, koje se podudara s ekstenzivnim stočarenjem vlašskog življa, kako nam je opisano u vrelima iz XIV. stoljeća, izmijenilo se odlučno na bolje pojavom sv. Ćirila. Znajući za njega, da se istakao misionarskim radom kod Khazara, zadržao ga je tadašnji kralj Budimir kod sebe, prije nego će Ćiril nastaviti svoj put u Rim. U razgovoru s kraljem Ćirilu je poslao za rukom, da ga obrati na kršćanstvo i da ga skloni na to, da povrati ono pravno stanje, koje je bilo poremećeno bugarskom najezdom. Tom su se promjenom koristili Romani, koji se vratiše u svoju predašnju postojbinu, i podigoše nanovo razrušene gradove. Kralju se to svidjelo, te je bio stoga pripravan u zemlji povratiti ranije pravno stanje. Ali se to nije dalo provesti, jer su se tijekomolikih godina bili izgubili

tragovi ranijega poretka. Kralj se još nadao, da će se toga sjetiti stariji ljudi, i pozove ih, da zabilježe predašnje granice i opseg pokrajina njegove države (*ut scriberentur termini ac fines omnium provinciarum ac regionum regni sui*). Ali ni najstariji ljudi nisu više znali za to. Kralju nije sada ostajalo drugo, nego da se obrati papi i bizantijskom caru Mihajlu, tražeći od njih »*quatenus antiqua privilegia, quibus termini et fines provinciarum seu regionum seu terrarum scripti continebantur, mittere cum viris sapientissimis dignarentur*«. Obojica se odazvaše kraljevu pozivu. Papa otpremi legata Honorija i dva kardinala. Car je opet otpremio dva izaslanika Leona i Ivana. U njihovoj prisutnosti održan je sabor »in planitie Dalmac«. Tu su pročitane stare povlastice izdane od pape na latinskom i od careva na grčkom jeziku (*relacta sunt... antiqua privilegia, tam latina quam graeca, missa ab apostolico et ab imperatore*), tako da je cijeli narod imao prilike čuti, što je sve u starije vrijeme bilo određeno od ranijih careva (*ab antiquis imperatoribus*). Kralju se to sviđa i stoga naredi, da se posvete nadbiskupi u Saloni i u Duklji i da se zemlja nanovo dijeli po sadržini povlastica, koje su tom prilikom pročitane u prisutnosti samoga naroda (*secundum continentiam privilegiorum, quae lecta coram populo fuerant*). Zemlja je tako podijeljena na jednu istočnu ili zagorsku i na jednu zapadnu ili primorsku polovinu. A Primorje je opet podijeljeno na sjeverni dio ili Bijelu i u južni dio ili Crvenu Hrvatsku.⁴³

Ova podjela primorskih krajeva bila je svakako u kreposti u vrijeme popa Dukljanina. Manojlo Komnen je negdje oko god. 1167., priključivši carstvu cijelu Dalmaciju, vršio tu administrativnu podjelu, koja odgovara potpuno opisu popa Dukljanina. Samo što se sjeverna provincija zvala Dalmacija i Hrvatska, dok se južna provincija zvala Dalmacija i Duklja. Drugo je pitanje, da li je ova podjela ranijeg podrijetla. Svakako se u legendi sv. Tripuna spominje »*iudex Dioclee*«, i Eginhardova kronika zna za »*legati Dalmatarum*«, koji su išli Karlu Velikom u poklone u Thionville. Nije dakle isključeno, da je administrativna podjela, izvršena od Manojla Komnena, značila uspostavu ranijeg stanja.

Što se pak tiče ostalih navoda popa Dukljanina, ne treba istaknuti, da se njemu vjeruje još manje negoli samom Konstantinu

⁴³ Ferdo Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, izd. srpske kr. Akademije, str. 304. i d. — Podaci o vladavini Manojla Komnena i o njegovim administrativnim mjerama u Dalmaciji nalaze se u II. svesci Smičiklasova »*Codex diplomaticus*«.

Porfirogenitu. Bogišić i po njemu Kostrenčić nalazili su samo, da su njegovi opisi utoliko interesantni, što prikazuju dosta plastično pravno i društveno stanje, kakvo je moralo biti u vrijeme, koje opisuje barski ljetopisac. Velika opreznost kao da je na svom mjestu ondje, gdje pop Dukljanin ističe prava duklijske crkve, jer je u tom pogledu bez sumnje interesirana stranka.

Ali su u jednom smjeru njegovi opisi ipak vrijedni dublje pažnje. Za bugarsko prodiranje prema zapadu sve do samih jadranskih obala znamo i iz drugih vrela. Da su Bugari sve do polovine IX. stoljeća uporno držali do svojih mnogobožackih obreda, poznato je iz opisa Krumove carigradske podsade. Čak se sada pojavila tvrdnja, da je i sam Simeun bio zapravo više odan staroj negoli novoj vjeri, a baš je pod Simeunom Bugarska prodrla sve do Drača. Što se pak tiče tvrdnja popa Dukljanina o papinim i o carskim listinama, stvar je posve moguća. Poznato je naime, da su se pod kasnijim carstvom crkvena i administrativna podjela pokrivala. Dijeceza je bila crkveni i administrativni pojam. Ali je Rim sve do borbe oko ikona vladao s posredovanjem soluskog nadbiskupa kao svoga vikara istočnim Ilirikom, dok je zapadni Ilirik, u glavnom rimska provincija Dalmacija, stajao pod nadbiskupijom Salonom, također pod sudbenošću rimske stolice. Ako dakle Dukljanin navodi u svom spisu s jedne strane odredbe rimske stolice i s druge otpise i naredbe istočnih careva (*scripta et ordinata ab antiquis imperatoribus*), nema sumnje, da to točno odgovara tadašnjem stanju stvari. Moguće je čak, kada spominje istočne careve u množini, da ima pred sobom isti slučaj kao i Toma Arhidakon, koji spominje naredbu izdanu od istočnih careva, u kojoj su ovi strogo zapovijedali (*districtae praecipiens*) i izvojštili potpun posluš (*non fuerunt ausi*).

Tvrdnje Konstantina Porfirogenita, Tome Arhidakona, izvještaj mletačkog sindika Giustinianija, uređenje Dubrovnika i Kotora i izjave popa Dukljanina, premda potječu iz različnih vremena i premda su u glavnom nastali nezavisno jedno od drugoga, ne samo ne stoje u opreci jedno prema drugom, nego se u mnogim točkama i upotpunjuju. Iz njih dobivamo jasan utisak, da su Slaveni na zemljištu rimske države već od prvog vremena svojega dolaska živjeli u uvjerenju, da je zemlja, koju su nastanili, svojina rimske države i da im je dužnost, da se stoga podrede rimskim zakonima i naredbama rimskih vladara.

Kada se promatraju jedan po jedan, može se utvrditi, da ovi tekstovi ne potvrđuju jedno isto, nego se među sobom upotpunjuju. Konstantinu Porfirogenitu je važnije, da su se Hrvati obavezali, da će živjeti u miru sa svojim susjedima. Toma Arhidakon ističe njihovo obećanje, da će pustiti na miru dalmatinske građane. Paštrovićima je svakako najvažnije, da su Dioklecijan i njegovi nasljednici oslobodili stanovnike Dalmacije od vršenja javnih radova (angarija). A Dukljanin će opet prilikom ponovnog obraćanja Slavena naglasiti, da je uspostavljeno ranije pravno i administrativno stanje. Svakog od ovih pridonosnika interesiraju naime u prvom redu one pojedinosti, koje se najviše tiču njegove interesne sfere.

Ali, premda bismo bez druge mogli iz svih tih pojedinosti sastaviti dosta jasnu cjelokupnu sliku, ipak je od potrebe upotpuniti neke dosta osjetljive praznine pomoću analogije s političkim i pravnim odnosima, koji su nastali doseljivanjem Germana na rimsko zemljište. Kada naime upoređujemo stanje Germana sa stanjem, u koje su ušli prema Bizantiji južni Slaveni, možemo bez teškoće utvrditi, da su se Rimljani i prema jednim i prema drugim vladali na isti način i da su svoj odnos prema Germanima i prema Slavenima podređivali istoj stereotipnoj pravnoj formuli. Za to ne će biti bez interesa, da utvrdimo, kakva su pravna načela dolazila prilikom utvrđivanja odnosa između carstva i doseljenih plemena do svoje primjene.

4. Postanak savezničkog odnosa između Rima i Germana

Za prosuđivanje toga odnosa bit će najzgodnije, da polazimo s osnovnog pojma »censusa« i »tributuma«.

»Tributum« znači ratni prinos. Već je u vrijeme kraljevske vlasti u slučaju rata svaki rimski građanin, koji nije išao s vojskom, morao platiti državi svoj doprinos ratnim troškovima. Pod Servijem Tulijem je, tvrdi Livije,⁴⁴ uveden »census«, to jest popisivanje imovine svih rimskih građana. A »census« je imao služiti za odmjerivanje tributa (censum enim instituit . . . ex quo belli pacisque munia non viritim, ut antea, sed pro habitu pecuniorum fierent). Definitivno uređenje ovakvog popisivanja imovine uvedeno je, misli Marquardt, tek u god. 348. od osnutka grada (god. 406. pr. Kr.). Sve do toga vremena su se, naime, rimske vojske hranile i naoružavale o svome trošku. Tributum nije u početku značio stalni porez, nego

⁴⁴ Tit. Liv. I, 42.

samo pomoć za slučaj, da je državna blagajna u ratno doba trpjela oskudicu. Kasnije međutim, a svakako god. 293. pr. Kr. tribut se utjerivao u obliku stalnoga poreza bez obzira na to, je li državna blagajna oskudijevala ili ne.⁴⁵

Rimski građani bili su stoga dužni zapisivati cijelu nepokretnu imovinu, kasnije i svoje pokretno imanje. Formula za popisivanje imovine s vremenom se sve više popunjavala, jer su dolazile u pitanje sve raznovrsnije privredne grane. Tako su između god. 312. i 304. pr. Kr. i zanatnici došli u censorske zapise i sačinjavali su četiri porezne skupine (tribus). K njima su dolazili na red trgovci, bankari, snabdjevači, brodovlasnici. S vremenom su cenzori prisiljeni vršiti sve strožu kontrolu, jer su pojedinci pokušavali kriti svoje prihode i prikraćivati državu. Sada se čuju, još pod republikom, teške tužbe protiv poreznog tereta.⁴⁶ O načinu, kako je tribut utjerivan i kako se isplaćivao vojnicima »stipendium«, znamo veoma malo. Tu su dužnost imali tribuni aerarii, koji su činili posebni društveni red ili ordo. Kasnije, kada je isplata stipendija povjerena kvestorima, tribuni aerarii samo su pomoćni organ cenzora i vrše nadzor nad pojedinim grupama poreznika (tribus).⁴⁷

Oslobođenje od tributa uvedeno je onda, kada je rimska država, zahvaljujući svojim pobjedama, dolazila do novih sredstava. Tako je došlo do prvog ukidanja tributa u Rimu poslije osvojenja Makedonije i trijumfa Pavla Emilija god. 167. pr. Kr. Ali je dužnost plaćanja tributa postojala i kasnije.⁴⁸ Ovo faktično oslobođenje vrijedilo je početka samo za Rim, ali je protegnuto god. 89. pr. Kr., poslije rata s italjskim saveznicima, na cijelu Italiju do Rubikona.⁴⁹ Time je dužnost plaćanja tributa prešla na rimske provincije.

No i u provincijama bilo je slučajeva oslobođenja. Prvi je nastupio onda, kada su se rimski građani naselili u provinciju i dijelili među sobom cijele krajeve određene njima po jednom određenom nactu (viritim). Ovi »agri privati ex iure Quiritium« bili su oslobođeni od tributa i radi toga nisu bili uvršteni u censorske popise.⁵⁰ To bi moralo odgovarati stanju u Dalmaciji, koja je od

⁴⁵ Joachim Marquardt, *Römische Staatsverwaltung* (Leipzig 1876) sv. II., str. 157—163.

⁴⁶ Ibidem str. 165. — T. Liv. II, 23., 27., 29., 31 i VI, 15., 27., 31., 32.

⁴⁷ Ibidem str. 168—170. — Theod. Mommsen, *Röm. Staatsrecht* II, 1. dio, Die römische Tribus, str. 44. i d.

⁴⁸ Cicero, *oratio pro Flacco* 32, 80.

⁴⁹ Marquardt (45) str. 173.

⁵⁰ Vidi slučaj provincije Afrike u *Cod. Inscr. Lat.* I, br. 200.

Dioklecijanova vremena postala postojbinom sergijskog plemena (gens Sergia).⁵¹

Iz same prirode tributa, doprinosa za pokriće vojničke plate, izlazi, da ga nisu plaćali oni krajevi, odnosno oni posjednici, koji su sami opterećeni vojničkom dužnošću. U svim drugim krajevima utjerivao se »tributum soli« te se sastavljao cenzorski popis pojedinih privatnih imovina.⁵²

Stvari se s vremenom razviše do toga, da je cijelo stanovništvo pojedinih ili bar pograničnih provincija podijeljeno na dvije glavne kaste. Jedna je od njih sačinjavala u glavnom gradsko stanovništvo zanatlika, trgovaca i poduzetnika, koji su bar načelno bili dužni plaćati porez te su, dosljedno tome, kao zatvorena cjelina jamčili jedni za druge. Druga je društvena kasta bilo seosko stanovništvo, koje u izloženim krajevima bijaše dužno služiti u vojsci. Ta je vojnička kasta bila načelno oslobođena od svakog poreza, ali je u zamjeni vezana na zemlju, to jest bila je prisiljena, da ni pošto ne ostavi krajeve, na kojima je nastanjena. Uporedo s jamčenjem gradskih stanovnika za porez postojalo je isto jamčenje i za seoske zajednice. Za pokrivanje ove obaveze pojedine su gradske i seoske zajednice sačinjavale, točno po primjeru, što su ga Rimljani našli u Egiptu,⁵³ zatvorene administrativne zajednice, u kojima je postojala uzajamna odgovornost svih zajedničara za isplatu određene im porezne dužnosti. I budući da je to jamčenje bilo najprije nastalo po helenističkim krajevima, vrijedile su za njega odredbe, koje su činile bitnost ustanove Justinijanova prava, koja se latinski nazivala »de reis promittendi« u noveli br. 99, a grčki allelengye.

Dopsch, koji je dosta oštro uočio pravne posljedice, koje su mogle nastati i valjda nastale iz ovoga odnosa uzajamnoga jamčenja pojedinih seljaka i cijele seoske zajednice za točno izvršenje nametnutih im vojničkih obaveza, dovinuo se misli, da ustanovu njemačke »Markgenossenschaft«, koju je starija škola smatrala ostavštinom pragermanske starine, stavi u izravnu vezu s ustanovama rimskog prava i osobito s ustanovom jamstva seoske zajednice

⁵¹ Ljubić, Comm. II, 232: fece questo imperator... bellissime esenzioni e privilegi. — Konst. Porf. de adm. imp. XXIX: *Διοκλητιανὸς ἀπὸ τῆς Ρώμης λαὸν ἀγαγὼν ἐν τῇ τῆς Δελφικῆς χώρας*. — Grotefend, Imperium Romanum tributum descriptum, Hannover 1863, str. 165. i d.

⁵² Marquardt (45) str. 178—179.

⁵³ Mihajlo Ivanović Rostovtzeff, Studien zur Geschichte des römischen Kolonates (Erstes Beiheft zum Archiv für Papyrusforschung) str. 79—84. i 119. i d.

za pojedinca (allelengye). Za njega su sredovječna njemačka seoska zajednica i njezina organizacija samo reprodukcija onih pravnih odnosa, koje su Rimljani ostavili u svojim pograničnim provincijama i koji su se očuvali u neprekidnom pravnom kontinuitetu od vremena kasnijega carstva sve do duboko u srednjem i od česti u novom vijeku.⁵⁴

Doseljavanje germanskih plemena na rimsku državnu zemlju za obranu državnih granica posvjedočeno nam je dosta rano. Tacit spominje slučaj Batava.⁵⁵ Nesuglasice kod kuće prisilile su ih, da traže utočište na drugoj strani Rajne. Rimske su im vlasti doznačile krajeve blizu samoga ušća, u granicama samoga carstva. Za doznačenu im zemlju nisu trebali plaćati poreza, ali su zato bili dužni, da se nikako ne sele u druge krajeve i da daju rimskoj vojsci pomoćne odrede, kasnije redovite linijske čete.⁵⁶ To su vršili pošteno i odano kroz 400 godina. Njihov specijalitet bijaše rat s Germanima. Ali je njihov društveni položaj bio dosta skroman. Povezani na zemlju kao »laeti« dospjeli su s vremenom u sve veću ličnu zavisnost.⁵⁷

Ugovor, koji je sklopljen s Batavima, služio je kao uzor za dalje ugovore rimskih careva s germanskim poglavicama, koji su na čelu svojeg plemena tražili utočište među rimskim granicama. Za te ugovore ima Amijan Marcellin izraz »foedus«, a plemenske poglavice su se po tome zvali »foederati«, saveznici.⁵⁸

Ako gledamo na samu sadržinu kasnijih ugovora, može nam se činiti, da se nisu znatno razlikovali od ugovora sklopljena između Rimljana i Batava. Odredbe su u glavnom svagdje jednake. Car je naseljavao ovim plemenima točno određeno pogranične krajeve. Ti su krajevi imali pripadati njima od koljena do koljena. Vojničku su službu doseljenici vršili samo u određenom opsegu. Nikako se nisu smjeli seliti u druge krajeve. Fustel de Coulanges tvrdi za

⁵⁴ Alfons Dopsch, *Wirtschaftliche und sociale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*, II. veränderte und erweiterte Aufl., Wien 1924. I. sv. I. poglavlje.

⁵⁵ Tacit, *Germania* cap. 29.: *Batavi, seditione domestica in eas sedes transgressi, in quibus pars Romani imperii fierent.*

⁵⁶ Ibidem: *Manet honor et antique societatis insigne; nam nec tributis contemnuntur, nec publicanus atterit; exempti oneribus et tantum in usum proeliorum sepositi, velut tela atque arma, bellis reservantur.* Batavsko konjaništvo hvali među drugima Dio Cassius LV, 24.

⁵⁷ Pauly—Wissowa RE. polusveska XXIII/1924, str. 446—447.: »Laeti«.

⁵⁸ Ammianus Marcellinus XX, 8, 13; XVI, 11, 4; XXI, 13, 16.

Notitiae dignitatem occid. XLVII, Batavi 34 i 33—44.

Cod. Theodos. XIII, 11, 10: zakon careva Arkadija i Honorija iz god. 398.

Batave, da kroz četiri stoljeća nisu uopće znali za rimsko pravosuđe.⁵⁹

No ipak je između ranijih i kasnijih seoba bilo razlike. Kasnije su naime došljaci ne samo imali svoju sudbenost, ne samo svoju samoupravu, nego i potpunu političku organizaciju nezavisnu od rimske. Premda su sada živjeli na rimskom tlu, premda su priznavali rimsku vrhovnu vlast, smatrali su za svoje glavare samo svoje rođene kraljeve, i samo njih su slušali ne tek u ratnim poslovima, nego i u svim pitanjima unutrašnje uprave. Dobrovoljno su se dapače podređivali njihovim naredbama, a samo s posredovanjem svojeg vladara vršili su naloge, koje su im izdavale rimske vlasti. Kao posebna vojnička kasta, odvojena od građanskog stanovništva, zauzimala bi germanska plemenska jedinica isti položaj kao pređašnje posade rimskih legionara, kojima su građani morali zajamčiti uzdržavanje trećinom svojega posjeda. Kao što su se stan i hrana doznačivali rimskim legionarima, isto je tako državna vlast izdavala doznake Germanima.⁶⁰ Carevi Arkadije i Honorije u svome ediktu od 6. veljače 398. god. narediše, da se doseljenim Germanima ima doznačiti trećina zemljišnog posjeda. Rimljani su sada prisiljeni, na osnovu naređenja državne vlasti, da došljacima predadu dio svojih vrtova, svojih livada, svojih njiva, svojih dubrava i čak trećinu robova. Kralj doseljenog naroda dobivao je rimski vojnički čin i naslov »magistra militum«. Provincija, koja mu je povjerena, stajala je pod njegovom upravom. Njegovi podzapovjednici dobivali su svaki svoj kotar. Za svaki odred određen je stanoviti kraj. I kada se vlasniku zemlje javljao germanski podzapovjednik s pismenom naredbom (pittacia), nije mu ostajalo drugo, nego da se tome pokorava.⁶¹ Doduše su još uvijek dvije trećine zemlje ostajale u posjedu starosjedilaca, doduše je zemlja, zaposjednuta od Germana, još uvijek činila po pravu sastavni dio rimske države; doduše su sami došljaci smatrali sebe carevim podanicima: sve to nije mije-

⁵⁹ Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. L' invasion germanique et la fin de l' Empire*, vol. II., str. 366—367. O položaju Batava prema carstvu Amijan Marcelin XX, 4, 4; qui relictis laribus transrhenanis, sub hoc venerant pacto ne ducerentur ad partes unquam transalpinas.

⁶⁰ E. Th. Gaupp, *Die germanischen Ansiedlungen und Landteilungen in den Provinzen des röm. Westreiches*, Bresslau 1844. Fustel de Coulanges o. c. str. 520—530. — Louis Halphen, *Les Barbares (Peuples et civilisations)*, Paris 1930, str. 24—26.

⁶¹ Cod. Theodos. VII, 8 de metatis, VII, 4 derogatione militaris annonae. Teodozijeve novela II, tit. 25.

njalo činjenicu, da je s vremenom pravno stanje skrenulo u drugi pravac pod pritiskom jače sile. Sama prisutnost Germana davala im je naime mogućnost, da silom izvojske onakvo tumačenje novih odredaba, kako se njima sviđalo. Tako su Visigoti uspjeli dosuđeni im dio povećati od jedne na dvije trećine. Za istim primjerom išli su i Burgundi.⁶² K tome je dolazilo još nešto. Doseljeni Germani sačinjavali su, glasom samog ugovora sklopljenoga s carstvom, vojničku posadu. Za njih je samim činom doseljavanja nastao posve novi položaj nosilaca izvršne vlasti. To je značilo, da je samim njihovim dolaskom prelazilo u njihove ruke sve pokretno i nepokretno, što je bilo skupčano s vršenjem te vlasti, a to je bilo cjelokupno državno dobro.⁶³

Nema sumnje, da su doseljeni Germani svojim surovim nastupom bili početka dosta neugodni starosjediocima. Ali ne smijemo zaboraviti, da je rimski fiskalizam bio kudikamo neugodniji samim Rimljanima, tako da je Orosije za njih tvrdio, da radije podnose skućenu slobodu pod barbarima negoli neugodnu nametljivost rimskih poreznih vlasti.⁶⁴

Mirno naseljavanje rimske države i osobito njezinih zapadnih provincija Germanima urodilo je tako posljedicom, da su Germani svoj raniji položaj graničara vezanih na zemlju izmijenili položajem gospodujuće vojničke kaste. Rimljani su kao neborci dolazili sve više u položaj ekonomsko zavisne kulturne elite. S vremenom su se međutim običaji i način života sve više približavali načinu života novih gospodara, koji su se opet bili postepeno odućili od oružja i prešli mirnom obrađivanju svojih posjeda.⁶⁵ Kasnija je historiografija zaboravila, da izmjena političkih, ekonomskih i socijalnih prilika između kasnorimskog vremena i ranijeg srednjeg vijeka nije izvršena silom, nego putem evolucije. Između starosjedioca i pridošlica došlo je na rimskom zemljištu do zbliženja i napokon do stapanja.

⁶² Halphen (60) str. 26.

⁶³ Fustel de Coulanges (59) str. 525, (Il est probable qu' on leur donna aussi la jouissance des terres du domaine public) naslućuje to stanje, ali je stvar jače istaknuta kod Dopscha (54) I, str. 104. i d. Vidi G. Wolff, Ueber Zusammenhänge röm. und frühmittelalterlicher Kultur im Mainlande.

⁶⁴ Orosius (Corpus SS. Eccles. Latin. vol. V) str. 554.: malunt inter Barbaros pauperem libertatem, quam inter Romanos tributariam sollicitudinem sustinere.

⁶⁵ Orosius, Historia VII, 47, 7: Barbari execrati gladios suos ad aratra conversi sunt residuosque Romanos ut socios et amicos forent.

Ugovorno stanje, koje stoji na početku odnosa između carstva i došljaka, zasnovano je dakle na malom broju točno formuliranih pretpostavaka. Doseljenici su, slobodni od poreza, preuzimali vojničku službu, ali u dosta ograničenom opsegu. Već je prije navedeno, da su Batavi služili samo sjeverno od Alpa. Jordan spominje ugovor sklopljen između Konstantina Velikoga i Gota, po kojemu su ovi posljednji imali priskočiti carstvu u ratu s vojskom od 40.000 boraca.⁶⁶ Taj je ugovor ostao na snazi i poslije Konstantinove smrti, te je obnovljen pod Teodosijem i čak pod Justinijanom.⁶⁷

Jedna od klauzula, koja se razmjerno malo spominje, ali je ipak sačinjavala bitnost mnogih, ako ne svih ovih ugovora, bez sumnje je klauzula o mirovanju sa susjedima. Pleme, koje je stupilo na rimsko tlo, dosta je često tražilo tu utočište od premoćnih protivnika. Ali se znalo dogoditi, da se i pod okriljem carstva priseljeno pleme odmah ili s vremenom srelo sa svojim predašnjim neprijateljima. Poticalo za nastavljanje borbe bez sumnje je bilo tu, ali takva mogućnost nije uvijek bila u interesu samoga carstva. Ali se spriječiti to nije uvijek moglo. Cezar i Tacit pripovijedaju, da je bilo dovoljno u nekim slučajevima, da pojedinac ustane u zboru i pozove prisutne, neka krenu s njim u boj, a već je cijela vojska bila gotova za ratovanje.⁶⁸ Ove su na brzu ruku sastavljene skupine dobivale i često novi ratni naziv. Fustel de Coulanges misli dapače, da je tako nastalo i ime franačko.⁶⁹ Ove skupine, podređene jednom vodi, nisu se onda više smatrale vezanima ranijim ugovorima, koje su doseljena plemena bila sklopila s carstvom. Međutim, premda su time nastajali neredi, nisu početka Rimljani gledali krivim okom na ove svade.⁷⁰ Borbe između Gota, Burgunda, Vandala, Alamana, Gepida dešavale su se dosta često. I Grgur od Toursa nalazio je, da je ovo stanje vječnog svađanja prirodno stanje.⁷¹

No, ako su Rimljani mogli ravnodušno gledati na ove pojave u vrijeme velike seobe; ako je Aetije prije bitke protiv Atila mogao misliti, da mu je najzgodnije tjerati jedne protiv drugih Visigote, Burgunde i Hune;⁷² nije takva težnja mogla postojati u Bizantiji

⁶⁶ Jordanes, *De rebus Geticis* c. 21, § 112.

⁶⁷ Cod. Theodos. VII, 13, 16. Haenel, *Valentinijanove novele* tit. IX, str. 159.

⁶⁸ Caesar, *de b. g.* VI, 23; Tacitus, *Germania* 13/14.

⁶⁹ Fustel de Coulanges (59) str. 298.: les Alamans, les Francs, les Saxons.... ce sont des noms de guerre.

⁷⁰ Tacitus, *Germania* 33: *maneant gentibus odium suum*.

⁷¹ Greg. de Tours, *Historia Francorum* II, 2.

⁷² Fustel de Coulanges (59) str. 310.

VII. stoljeća, kada je Carigrad više puta stajao pred opasnošću, da bude napadnut sa sjevera i s juga. U takvim okolnostima bilo je čak u interesu carstva, da spriječi pojedine plemenske jedinice od međusobnoga ratovanja, koje bi moglo uroditi posljedicom, da samo carstvo bude izloženo novim opasnostima.

Podaci, kojima raspolazemo, ne dopuštaju doduše posve pouzdano prosuđivanje događaja. Ali postoji velika vjerojatnost, da je ratovanje Hrvata s Langobardima i s Avarima u jednom stanovitom trenutku izložilo Bizantiju dosta teškoj opasnosti. To je bilo oko god. 663., kada je između Langobarda i Avara sklopljen savez. Saveznici su, dalo bi se suditi po Fredegaru, navalili na furlanskoga grofa Lupusa. Pod utiskom izvoštene pobjede Langobardi su napali bizantijsku Italiju. Konstant III., koji je krenuo protiv njih, bio je potučen i ubijen malo potom u Palermu. Bizantijski neuspjeh u Italiji osokolio je Avare i Slavene. A s juga su dolazili Arapi. Teofan⁷³ pripovijeda, kako je odjednom ta opasnost uklonjena i nastalo na svim stranama miroljubivo raspoloženje. U logici samih događaja bilo je, da se ubuduće onemogućiti naprasno izbijanje pograničnog rata. S jedne je strane Bizantija imala važne razloge od Hrvata tražiti najjače moralno jamstvo, da ni u kojem slučaju ne će ratovati sami na svoju ruku. A s druge strane, ako su Hrvati doista jedva spaseni od Avara i Langobarda energičnom bizantijskom intervencijom, bilo je i u njihovu interesu, da zapamte ugovor, koji je otklonio od njih tu opasnost.⁷⁴

Sva je prilika dakle, da su se odnosi Hrvata prema Bizantiji ravnali po istim načelima, koja su odlučivala o sadržini ugovora između Rima i Germana. Samo u jednom pogledu moglo je biti neke na oko neznatne, ali po važnosti nedavnog iskustva dosta ozbiljne razlike. Dok je naime u ugovorima s Germanima svakako morala biti klauzula bezuslovnog mirovanja sa susjedima i s drugim plemenima, koja se bijahu povjerila rimskoj zaštiti, vrlo je vjerojatno, da se u ugovoru između Bizantije i Hrvata najveća važnost polagala u njihovo miroljubivo držanje, tako da su sami Hrvati baš tu obavezu smatrali ili bar morali smatrati najprečom.

No, kad jednom znamo, da je dužnost mirovanja sa susjedima činila bitnost ugovora između Rima i doseljenih Germana i

⁷³ Dölger (3) I, 28—29, br. 239, 240, 241 i 243 i sva tu navedena literatura.

⁷⁴ Bury (13) str. 557. misli, da tvrdnja Konstantina Porfirogenita o hrvatskoj miroljubivosti »reproduce Croatian tradition«.

da je ta ista dužnost činila i bitnost odnosa između Hrvata i istočnog carstva, nismo više daleko od zamisli, da su, isto kao Germani, i Hrvati došli u svoju novu postojbinu, točno kako to opisuje Konstantin Porfirogenit, na osnovu formalnog ugovora sklopljenog u vrijeme cara Heraklija i potvrđenog u vrijeme Heraklijevih nasljednika, među kojim možemo odvojiti careve Konstantina IV. i Justinijana, potonjega »Rinotmeta«.

Ali podaci o pravnim prilikama, koje su Hrvati našli u rimskoj Dalmaciji, i o izmjenama, koje su u tim prilikama nastale poslije njihova dolaska, nisu tako obilni, da bismo iz njih mogli izgraditi cjelokupnu sliku. Teškoća nije samo u oskudici tih podataka, nego i u okolnosti, da nismo uvijek kadri odrediti potpuni značaj pojedinoj pojavi, koja se javlja u preosamljenom obliku. Zato ne će biti bez koristi, da svrnemo svoju pažnju na socijalne i pravne promjene, koje su nastale u drugim krajevima, gdje su vladali Germani. Tu ćemo odmah naći razlike između stanja u Galiji i Hispaniji s jedne strane i langobardske Italije s druge. Jer, dok su Visigoti, Burgundi i Franci zauzeli Galiju, odnosno Hispaniju, na osnovu ugovora s Rimom, ušli su Langobardi u Italiju kao osvajači, koji nisu bili vezani ugovorom, nego su imali dosta neograničenu slobodu izmjenjivanja nadenih prilika. Dok kod ovih posljednjih ne ćemo tako lako naći tragove pravnog kontinuiteta, nalaze se ti tragovi u dosta obilnoj mjeri kod Franaka. Njihov je odnos prema carstvu dobio naime još dublji značaj poslije Klodvigova krštenja s pristankom i čak s inicijativom samih Romana, kojim je franačka vlast pružala više neposredne sigurnosti negoli rimska. Pod tim pretpostavkama bez sumnje su se lakše očuvale rimske ustanove. A to se očuvanje može to lakše utvrditi, što je franačka prošlost svestrano i duboko proučena i izvrsno dokumentirana. Stoga možemo upravo od nje očekivati dosta poticala za razumijevanje promjena, koje su svakako nastale u rimskoj Dalmaciji poslije dolaska Hrvata.

5. Pravne posljedice osnivanja germanskih država

Već se iz predašnjeg izlaganja vidi, da su Germani najprije došli na rimsko zemljište kao bjegunci i umolnici. Zatim su primljeni u položaj poluslobodnih »leta«, koji su imali braniti državnu granicu. Tek poslije duže evolucije dospjeli su do položaja državne organizacije, koja je u suštini bila nastavak uređenja, što su ga

Germani našli na rimskom zemljištu. Socijalno stanje srednjega vijeka, prema tome, samo je nastavak pravnog uređenja kasnijeg rimskog carstva. S ovim mišljenjem Fustel de Coulanges digao je cijelu uzbunu klasicista, koji zastupaju mišljenje, da političke promjene iz vremena seobe naroda znače kulturni i, dosljedno tome, pravni prekid. Ali se isti Fustel de Coulanges još teže zamjerio predstavnicima sociološke škole, koji su bez obzira na vrela tražili desno i lijevo dokaze za hipotezu, da se individualna svojina tek razmjerno kasno razvila iz ustanove kolektivnog vlasništva. Sudeći po toj ideologiji, čine početak društvene organizacije seoske zajednice različitog tipa, a tek se kasnije iz te kolektivne svojine razvila lična. Da je kolektivna svojina ranijega postanka, za to su predstavnici sociološke škole nalazili dokaz u činjenici, da se seoske zajednice mogu konstatirati u među sobom teritorijalno posve nezanim područjima. Tako je, po njihovu mišljenju, apsolutno nemoguće naći veze između ustanove njemačke »Markgenossenschaft« i ustanove ruskog »mira« i naše seoske zadruge. Doduše je već Georg Waitz ustao protiv toga, da se iz kasnijega stanja izvode zaključci na ranije prilike⁷⁵

S vremenom je zamisao ranijega zajedničkog gospodarenja zahvatila najraznovrsnije krugove. Tako vidi Otto Gierke u germanskoj župnoj zajednici (Gaugenossenschaft) nosioca svih prava.⁷⁶ Viollet se opet, povodeći se za Maineom i Morganom, istakao tvrdnjom, da se svagdje na svijetu uspon od divljaka do kulturnog čovjeka razvio po istim pravilima.⁷⁷ Ovaj način generaliziranja socijalnih pojava zastupao je protiv Fustela de Coulanges Glasson sa svojom studijom »Les Germains connaissaient-ils la propriété des terres,« Time je sociološka škola otvoreno istakla svoju težnju, da ne obazirući se na strogo ispitivanje vrela dokaže, uza sav energični prosvjed Maksa Webera,⁷⁸ da ranije društvo uopće nije znalo za ličnu, nego samo za kolektivnu svojinu.⁷⁹

⁷⁵ Georg Waitz, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, Kiel 1844, uvod.

⁷⁶ Otto Gierke, »Genossenschaftsrecht«, Berlin 1868, i »Das Wesen der menschlichen Verbände«, Berlin 1902.

⁷⁷ P. Viollet, *Caractères collectifs des premières propriétés immobilières* (Bibliothèque de l'école des chartes vol. XXXIII) i *Histoire du droit civil français*, Paris 1905, treće izdanje. Sumner Maine, *The ancient law*, Oxford 1861 — Morgen, *Systems of consanguinity and affinity of the human family*, Washington 1869.

⁷⁸ U Conrad »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik« sv. LXXXIII., str. 451. i d.

⁷⁹ Najširi pregled literature o ranijim seoskim organizacijama daje Pavle Vinogradoff u »Outlines of historical jurisprudence« (Tribal Law) str. 385. i d.

Ovo doktrinarno tumačenje pravne prošlosti izazvalo je razumljivo protivljenje, i, dosljedno tome, noviji su pisci išli za tim, da pravnu prošlost prikazuju u što vjernijoj suglasnosti sa sačuvanim vrelima. Pitanje, koje je u vezi s time zaokupilo medievaliste, može se formulirati ovako: što su zapravo Germani (i dosljedno tome Hrvati, odnosno Srbi) našli i prihvatili od rimskih pravnih ustanova i što su od ovih ustanova ili naprosto ukinuli ili preinačili?⁸⁰

No pogrešno bi bilo, da pitanje pravnog kontinuiteta uzročno povežemo s pitanjem, je li dotična germanska skupina došla na rimsko tlo u sporazumu s vrhovnom vlašću ili je silom oduzela dio područja rimskog carstva. Jer i kod Langobarda, koji su golim mačem zaposjednuli sjevernu i dio srednje i južne Italije, nalazimo u Rotharijevu ediktu (643) i u zakonodavstvu Grimovalda (668), Liutpranda (713—733), Rathisa (744—746) i Aistulfa (755) jasnih

(Oxford univ. press, Humphrey Milford 1920). Ovdje dolaze u pitanje: K. Hildebrand, *Recht u. Sitte auf den primitiven wirtschaftl. Kulturstufen* (1907); Frazer, *Folk-lore in the Old Testament* I, 452 i d.; Sumner Maine, *Village communities in the east and west*, London 1871; F. Seebohm, *The English Village Community*, London 1883, i *Tribal Custom in Anglo-Saxon Law*, London 1902, odnosno *The Tribal System in Wales*, London 1904, gdje su navedeni zakoni o porodičnim zajedničkim dobrima u zemljama, u kojima su se najduže održali rimski graničari. Ovi su zakoni posebno izašli u zbirkama »Ancient Laws of Wales«, »Gwentian Code« i »Leges Walliae«. Tacitova izreka o podjeli zemlje kod Germana (*agri pro numero cultorum ab universis in vices occupantur, quos mox inter se secundum dignitatem partiuntur... arva per annos mutant, et superest ager*) dala je osobito bogato polje za razmatranje Hansenu (*Agrarhistorische Abhandlungen* I, str. 125 i d.). — Čak i edikt franačkoga kralja Hilperika od god. 571., gdje se govori o pravima susjeda i pripadnika iste seoske zajednice i o nasljedstvu na seoskim dobrima, tumačen je kao dokaz za to, da se ranije vrijeme znalo samo za kolektivnu svojinu. Ali sva ta istraživanja ne mijenjaju na činjenici, da se za ruski »mir« zna tek u XIII. stoljeću, to jest nakon recepcije bizantijskih zakona, dok se ustanove kao »Markgenossenschaft« i »Gehörschaften« mogu utvrditi istom o izmaku srednjega vijeka. Isto je utvrdio sam P. Vinogradoff za »folcland« (*Englisch Historic Review* VIII, 1893) u Engleskoj i Alph. Dopsch za zadruge kod alpskih Slavena (*Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpen-Slaven*, Weimar 1909).

⁸⁰ Ferd. Lot, *La fin du monde antique et le début du Moyen Age*, Paris 1927. — Louis Halphen, *Les Barbares*, Paris 1930. — G. Kämml, *Die Anfänge deutschen Lebens in Oesterreich*, Wien 1905. — Ed. Zenker, *Haben die Römer-rite in Niederösterreich die Völkerwanderung überdauert?* (*Monatsblätter des Vereins für niederösterreichische Landeskunde*, 1916). — A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, 2 sveske, 1887—1890. — Egger, *Früchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum*, *Sonderschriften des österreichischen archäologischen Institutes* 1916. — H. Brunner, *Handbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, prvi i drugi dio prve sveske. A. Dopsch (54) I, str. 130. i d. L. Schmid, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung* (*Quellen und Forschungen zur alten Geschichte von W. Sieglin*, sveske 7, 10, 12, 22, 24, 27, 29 i 30).

rimskopravnih asonancija,⁸¹ tako da je Savigny mislio, da može tumačiti oživljavanje gradskih municipalnih ustanova u Lombardiji XII. i XIII. stoljeća utjecajem nikad presahlog rimskog vrela.⁸² Ali je današnje stanje nauke isto tako protivno tome stajalištu kao i stajalištu Karla Hegela, koji u toj pojavi vidi sasvim samovoljno ponikli postanak novih životnih oblika.⁸³

No u tome nije jezgra ovoga pitanja. Da su Langobardi naknadno u svojem zakonodavstvu primili na državnim saborima svojih arimana i neke odredbe iz Eurihova zakonika i čak iz Justinijanova Corpus iuris civilis, nije za nas od odlučnog značenja. Nije od odlučnog značenja ni to, jesu li se kod njih održale, usprkos protivnom utjecaju, neke rimskopravne ustanove. Od značnja je naprotiv, da su te rimskopravne ustanove dobrovoljno prihvaćene i dalje razvijene slobodnom odlukom samih došljaka. Odnosno, za naše uže pitanje je odlučno, može li se takvo prihvaćanje i dalje razvijanje rimskopravnih ustanova utvrditi kod Hrvata prilikom i nakon njihova dolaska u rimsku Dalmaciju.

Što se Germana tiče, koji su se naselili na rimskom zemljištu u sporazumu, odnosno na osnovu izričnog poziva rimske vrhovne vlasti, dolaze ovdje u obzir Visigoti, Burgundi i Franci.

Visigoti nisu toliko od interesa zbog toga, što su samo prolazno pod Alarihom vladali Dalmacijom. Njihova je važnost u tome, što su na osnovu poziva dobivena iz Rima protjerali iz Hispanije Vandale i Alane pod sličnim pretpostavkama, pod kojim su, kako tvrdi Konstantin Porfirogenit, Hrvati protjerali iz Dalmacije Avare i sebi pokorili Slavene. Poslije osvojenja Hispanije Visigoti su oduzeli Rimljanima, protivno ustupanom im pravu, ne jednu, nego dvije trećine svih zemalja. Podjela je izvršena na zemljama i na robovima. Pored oranica u privatnoj svojini postojali su pašnjaci i lugovi u zajedničkom uživanju Romana i Visigota. Krčenje ovih

⁸¹ Dr. Richard Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, Leipzig 1894, str. 235.: Die Aufzeichnung des (langobardisch), Volksrechtes ist allmählich, im Wege königlicher Gesetzgebung unter Mitwirkung der Stämmverwaltung, vor sich gegangen. I opet u bilješki: Vor Rothari hatten die Langobarden noch kein geschriebenes Recht. Sein Edikt zeigt Spuren einer freien Benutzung des Ediktes Eurichs und vereinzelt auch des Corpus iuris.

⁸² Friedr. Karl von Savigny, Geschichte des römischen Rechtes während des Mittelalters, uvod.

⁸³ Dr. Carl Hegel, Geschichte der Städteverfassung von Italien, Leipzig 1847, Band I, str. 335. i d.

zajednica vršilo se primjenom rimskih zakona.⁸⁴ Visigoti su dakle naprosto ušli u pravno stanje, koje je postojalo prije njihove seobe. To je stim značajnije, jer su Vandali bili ranije ušli u Hispaniju kao osvajači, koji se nisu smatrali vezanim na rimske ustanove. Za dio zemlje, koji je imao pripadati Visigotima, vrijedile su odredbe, koje su bile prije u kreposti za određivanje veličine rimske »sors«. Kralj se smatrao i nastupao je zaista kao mandatar i predstavnik odsutnoga rimskoga cara i nosio je obično i rimski dvorski naslov, koji je odgovarao tome svojstvu. Dosljedno tome je visigotski vladar kao predstavnik rimske izvršne vlasti raspolagao i rimskom državnom imovinom, koja se sastojala ne samo od službenih zgrada, nego i od državne zemlje. Tu je zemlju sada kralj podjeljivao svojim vjernicima, koji su vršili u njegovo ime javne službe. Istodobno je visigotski kralj pomoću svojih službenika utjerivao točno one iste poreze, koje su prije dolaska Visigota utjerivali rimski državni organi. Uporedo s porezima išli su u državnu blagajnu i prihodi od carina i od prijevoznina.

Kada je bilo ratno vrijeme, smatrao se visigotski kralj dužnim pomagati Rimljanima oružanom silom. Kroz mirno i kroz ratno doba bdio je, da budu točno izvršeni rimski pravni propisi. Da je u tom pravcu poslije obraćenja Visigota s arijanske u rimsku vjeru crkva vršila kao nosilac rimskopravnih ustanova odlučnu ulogu, vidi se po velikom broju crkvenih sabora, u kojima su se izdavali propisi i za svjetovne stvari. Doduše nisu uvijek odnosi Visigota prema carstvu bili jednaki, ali su se izvjesna kolebanja mogla tumačiti nasilnim promjenama na rimskom prijestolju. Kada je oko polovine VI. stoljeća Justinijanova politika postigla potpuni uspjeh u Italiji i u sjevernoj Africi, i kada su se rimske vojske počele nakon dugog vremena opet javljati južno od Gibraltarskih vrata i na obali od Barcelone do Valencije, nastalo je čak tjesnije pristajanje Visigota uza carstvo. Leovigild je dopustio, što je ranije bilo zabranjeno, vjenčanja između Visigota i Romana. Samo se u jednom pitanju odustalo od ranijih rimskih propisa: na državnim dobrima mogle su i kćeri naslijediti oca, koji je primio dotično nepokretno imanje kao dotaciju i nagradu za vršenje javne službe.⁸⁵

⁸⁴ Fustel de Coulanges (59) II, str. 434. i d. — Zeumer, *Geschichte der westgothischen Gesetzgebung*, *Neuer Archiv* Bd. 23, 24 i 26. — *Lex Visigothorum* X, 1, 9 (de silvis inter Gothum et Romanum indivisis relictis). — A. Meitzen, *Siedlung und Agrarwesen der West- und Ost-Germanen* I, 531 i d.

⁸⁵ *Lex Visigothorum*. X, 1.

Isto ono, što je navedeno za Visigote, vrijedi uz nebitne promjene za Burgunde. Potisnuti od Huna iz srednjeg Porajnja oko god. 436., krenuli su Burgundi u Savoju i zatim u krajeve zapadno od planina Jure prema Lyonu i Dijonu. Raniji pisci dapače su nalazili, da postoji neko krvno srodstvo između Rimljana i Burgunda.⁸⁶ Svakako su Burgundi između rimskih saveznika bili, moglo bi se reći, najvjerniji. Njihov kralj Gundiok je zato odlikovan naslovom »magister militum«. Kada je nestalo zapadnih careva, tražio je kralj Sigismund veze s istočnim carem Anastasijem. Je li on, je li već njegov otac Gundobad nosio naslov rimskog patricija, nije ovdje od važnosti.⁸⁷ Kao »hospites« svakako su Burgundi dobili $\frac{2}{3}$ od zemlje, polovinu od kuća, voćnjaka, šuma i pašnjaka i $\frac{1}{3}$ od svih robova. Ova se podjela pokazala time nezgodnom, što je urodila posljedicom, da je nastala velika potražnja radne snage, a to je opet značilo poboljšanje položaja podređenog svijeta i skopčan s time neki veći obzir Burgunda prema svojim slugama. »Lex Burgundionum«, plemensko pravo Burgunda, pokazuje isto kao i narodno pravo Visigota oslanjanje na rimske ustanove. Tako su, po čisto rimskom, odnosno prednjoazijskom uzoru, pojedina sela imala svoje zajedničke šume i svoje općinske livade otvorene upotrebi svih mještana. U zajedničkoj, općinskoj šumi (silva communis) svaki je mještatin imao pravo sječe po razmjeru njegova nepokretnog, neposrednog posjeda, onako, kako je to bilo predviđeno rimskim komunalnim uredbama. Isto kao visigotski vladari, raspolažao je i burgundski kralj državnom imovinom, koja je kao takova bila, kako će se jasno vidjeti kod Franaka, izuzeta iz poreznih spiskova. Državne je zemlje kralj poklanjao, po svoj prilici s pristankom sabora, svojim slugama, ali nije utvrđeno, da li su posjednici ovih vojničkih dobara imali dužnost, da poklonjenu im zemlju ostave samo svojim muškim potomcima.⁸⁸

Zbog toga, što su pojedinosti iz postanka franačke države mnogo podrobnije ispitane, za nas je važnije zakonodavstvo salijskih i ripuarskih Franaka. Znatan je »pactus legis Salicae«, koji nam nije sačuvan u originalu, nego u nekoliko rukopisa, između kojih

⁸⁶ Ammianus Marcellinus XXVIII, 5, 11: iam inde a temporibus priscis subolem se esse Romanum Burgundi sciunt.

⁸⁷ Du Cange kod riječi »patricius«.

⁸⁸ Lex Burgundionum tit. 38/5, 85, 79, 38/7, 51/2. Ograničenja prodaje sadržana su u tit. 84/1 i 87. Za staleške razlike znaju tit. 101, 26/2, 38/5. Imanje, koje su Burgundi dobivali kao »hospites«, bilo je *neotudivo*.

se danas nakon dugih prepiraka daje prvenstvo pariskom, jer u njemu nema još dodataka i izmjena, koje su nastale poslije obratovanja Franaka u kršćanstvo.⁸⁹ Da je naziv ripuarskih Franaka rimskog podrijetla i da potječe iz geografskog položaja te plemenske zajednice, može se prosuditi iz samoga imena, koje znači Franke u blizini riječke obale. Ali se i za salijske Franke vidi po izreci Amijana Marcelina,⁹⁰ da je njihovo ime nastalo tek u doticaju s Rimljanima, premda nisu ljudi na čistu, što zapravo znači ime Salijevaca. Ali pomisao nije posve nemoguća, da potječe od riječi »Salii«, Marsovi sljedbenici, koja bi odgovarala svakako njihovu položaju pograničnih stražara. I način, kojim je franački narodni sudac thungin zakazivao narodni zbor za javno suđenje time, što bi na izvanjskoj strani šatora, poviše ulaza, postavio štit, znamenje ratnog božanstva, kao da opravdava mišljenje, da salijsko ime doista potječe od vojničkog karaktera franačkih naseobina.⁹¹ K tomu dolazi mnoštvo lokalnih imena na »sal« i »sel« duž cijele rimske granice prema Germaniji. Tako ima u današnjoj Belgiji imena kao Bruxelles, Texel, Yssel, i t. d. U Porajnju pak ima dosta često imena na »sal«, kao na primjer Saalburg, gotovo uvijek za mjesta, za koja je dokazano, da je tu bilo rimskih utvrda.⁹² Ako je mišljenje opravdano, da ime Salija znači ljude posvećene vojničkom pozivu, onda bi se moglo misliti, da i »pactus legis Salicae« ne znači drugo nego ugovor o primjeni zakona, koji je vrijedio za rimske krajišnike, to jest za doseljenike vezane na zemlju, koji su imali braniti granicu. Dosljedno tome je razumljivo, da je salijski zakon zabranjivao prijelaz nepokretnine na žensku lozu.⁹³

Društveni položaj Franaka još je u IV. i V. stoljeću bio dosta skroman, ako hoćemo vjerovati ne samo Amijanu Marcelinu, nego

⁸⁹ Između mnogobrojnih izdanja zakona salijskih Franaka vrijedi bilježiti: Pardessus, *Loi salique*, Paris 1844; Georg Waitz, *Das alte Recht der salischen Franken*, Kiel 1846. Najnovije, ali ne definitivno, izdanje salijskog zakona izašlo je u zbirci »Germanenrechte« izdanoj od Akademije za njemačko pravo u Weimaru (*Schriften der Akademie für Deutsches Recht, Gruppe Rechtsgeschichte*): Karl August Eckhardt, *Die Gesetze des Merowingerreiches, 481—714*, Weimar 1935. Bruno Krusch je naime najavio još dalje izdanje.

⁹⁰ Ammianus Marcellinus XVII, 8, 3: Francos, eos videlicet quos consuetudo Salios appellat, ausos olim in Romano solo apud Toxiandriam locum habitacula sibi figere praelicenter.

⁹¹ Čl. 44: thunginus... mallum indicat, et in ipso mallo scutum habere debet.

⁹² Vincent Aug., *Les noms des lieux de la Belgique*, Bruxelles 1927, str. 116.

⁹³ Čl. 59: De terra vero Salica nulla in muliere hereditas non pertinebit.

i Zosimu i osobito Eumenovu hvalospjevu caru Konstanciju.⁹⁴ *Notitia dignitatum* zna za Salijeve u Hispaniji i u Carigradu.⁹⁵ U vezi s time nije valjda bez značenja, da je franački vladar Mero-
baud bio god. 377. u isto vrijeme rimski »comes domesticus«, to jest zapovjednik carske tjelesne straže.⁹⁶ Franački običaj, da se na položaj kralja stavlja samo čovjek, koji je stekao rimsko odlikovanje, išao je dotle, da je poslije svrgnuća Hilderiha stao Francima vladati za neko vrijeme Rimljanin Egidijs, koji je bio magister militum. Odmah poslije Egidija preuzeo je vlast nad Francima Klodvig.

Posebno je pitanje, koje je dugo zaokupljalo historike, dolazi li u salijskom zakonu do izraza kasnija ili pak ranija podjela zemlje. R. Sohm je mislio, da je doznaka salijskih zemalja izvršena prije Klodviga, i da je salijski zakon zabilježio ranije pravno stanje.⁹⁷ Svakako ne smijemo pustiti s vida, da se slične odredbe o zemljama doznačenim Visigotima u njihovu svojstvu pridošlica ili »hospites«, nalaze u dotičnom zakoniku i osobito u odredbama kralja Euriha. Za te odredbe misle H. Brunner i R. Schröder, da su prenesene iz visigotskog u salijski zakon.⁹⁸

R. Schröder pak tumačio je salijski zakon na poseban način. Polazeći sa stajališta, da su Franci naprosto protjerali sve Rimljane iz Porajnja, zaključio je Schröder, da je sva osvojena zemlja postala osvojenjem kraljeva svojina, i da je kralj tom svojom svojinom raspolagao po svojem nahodjenju u prilog svojih ratnih drugova i pristalica.⁹⁹ Danas je Schröderova hipoteza napuštena: Otto Gierke zastupa mišljenje, kojemu se priklonio znatan dio stručnjaka, da je negdašnja franačka seoska zajednica s pograničnim pravima i pravima susjeda pa i s odredbama protiv doseljenika i sa solidarnim jamčenjem seljana prema državnim vlastima nastala tek razmjerno kasnije, jer se za nju zna istom od vladavine kralja Hilperiha (561—584). Gierke misli, da su Franci prije Hilperiha živjeli svak za sebe na svojim privatnim dobrima.¹⁰⁰

⁹⁴ Eumenes Panegyricus 9 i 21. Fustel de Coulanges (59) 466—467.

⁹⁵ *Notitia dignitatum*, izd. Seeck, str. 135.

⁹⁶ Ammianus Marcellinus XXXI, 10, 6.

⁹⁷ R. Sohm, *Die fränkische Reichs- und Gerichtsverfassung*, str. 93.

⁹⁸ H. Brunner, *Deutsche Rechtsgesch.* I, 300. R. Schröder (81) str. 97, bilj. 4.

⁹⁹ R. Schröder (81) str. 267. i d.

¹⁰⁰ Otto Gierke, *Deutsches Genossenschaftsrecht* I, str. 65.

Za pitanje pravnog kontinuiteta između rimskog i franačkog vremena je svakako važno, jesu li pod franačkom državom ostali u kreposti propisi o porezovanju, koji su svakako bili na snazi u rimsko doba.¹⁰¹ Stvar ima za nas svoju važnost, jer su mnogi tehnički izrazi o porezima zajednički rimskoj Galiji i Dalmaciji.

U pogledu neizravnih poreza, carina, ostala je u kreposti u franačkoj državi pristanišna daća, koja se latinski zvala *portorium*, ali za koju se već bijaše udomio, isto kao kod nas u Primorju, grčki izraz »telonion« ili »teloneum«. Ta je pristanišna daća iznosila četrdeseti dio vrijednosti uvezene robe, isto onoliko, koliko se za nju davalo, barem u kasnije vrijeme, u dalmatinskim gradovima. A isto kao u dalmatinskim gradovima, bio je *telonium* i u Franačkoj predmet zakupnine. Carinarnica nije pak bilo samo u primorskim pristaništima, nego i duž suhozemnih granica stare Galije. Tako su stajale pod carinarskim stražarenjem ceste, koje su vodile preko Pireneja, preko Jure i preko Alpa. I duž rajnske obale bile su carinarnice na svim važnijim pristaništima, koja su bila okrenuta prema susjednoj Britaniji.

Sve ove carine, koje se spominju u kasnorimskim zakonima,¹⁰² bile su još uvijek u kreposti u VI. stoljeću. Crkveni sabor u Maconu, god. 581., zabranio je, da se zakup pristanišnih daća povjeri Židovima.¹⁰³ Iste su carine postojale i u vrijeme Klotara II., jer član 9. njegova edikta od 614. god. izrijeком spominje *teloneum*. Kada je kralj Dagobert, god. 629., ustanovio tržište kod opatije sv. Denisa, proglasio je, da polaznici toga tržišta imaju biti oslobođeni od svih carina.¹⁰⁴ Opatija sv. Denisa dobila je daljnjih carinskih povlastica god. 692. i 716. O *teloneumu* govore kapitulari Pipina i Karla Velikoga iz god. 755., odnosno 805.¹⁰⁵

Kada čitamo franačku povijest Grgura od Toursa, zapinje u oko lakoća, kojom se u ono vrijeme polazilo na put, i brzina pojedinih putovanja. Ljudi su išli s jednog do drugog kraja Galije, čak iz Britanije u Rim i obratno ponajviše preko Galije. Tako su

¹⁰¹ Fustel de Coulanges (59) III, 242—287.

¹⁰² Cod. Theod. II, 28, 3. Cod. Iust. IV, 66 i 62. Digestae XIX, 2, 60, § 8: *vehiculum cum pontem traisiret*.

¹⁰³ Sirmond, *Concilia Galliae* I, 375. — Fustel de Coulanges (59) III, 242 i d.: *ne Iudaei telonarii esse permittantur*.

¹⁰⁴ Pardessus, *Diplomata* br. 258 i 291.

¹⁰⁵ Član 26 kapitularija god. 755: *de teloneis sic ordinamus*; član 13 kapitularija god. 805: *de teloneis placet nobis ut antiqua telonea a negotiatoribus exigantur*.

poznate veze između pape i britanskih biskupa baš oko polovine VII. stoljeća. Fredegarovo pripovijedanje Samovih zgoda i nezgoda pokazuje, da se nije samo sigurno putovalo u Galiji, nego i po Germaniji, bar po onim krajevima, kojima su ranije vladali Rimljani.¹⁰⁶ Samo je išao u društvu s trgovcima preko Njemačke u krajeve, kojima su vladali Slaveni. To znači svakako, da je ta trgovina u normalnim prilikama bila od koristi, i da je imovinsko stanje krajeva, kamo je Samo išao, dozvoljavalo sklapanje probitačnih ugovora. Dakako, Samo nije nikada sam išao na put, nego uvijek u dosta brojnom društvu. Zato ga Fustel de Coulanges, na osnovu Fredegarovih navoda, upoređuje s organizatorima engleskog društva za Indiju.¹⁰⁷

Uz carine, koje se, kako je navedeno, spominju i u našim primorskim krajevima, postojala je pod Rimom druga dužnost, koja također igra znatnu ulogu u našem sredovječnom društvu, rimska »hospitalitas«, koja se kod nas zvala »descensus«. Već je naime pod carstvom postojao običaj, da ne samo car i njegova pratnja, nego i državni službenici građanskog i vojničkog poziva budu prilikom njihova prolaza pogošćeni od gradske općine, kroz koju su putovali. Odredbe o pogošćivanju preuzete su u različna sredovječna zakonodavstva, te se spominju u »Lex Burgundionum«, »Lex Ripuaria«, u kapitularu Karla Velikoga iz god. 805., u Markulfovoj formuli. Franačka su vrela dapače tako obilata, da dopuštaju zaključak na neprekidnost tih ustanova od rimskog do karolinškog vremena.

Dalje je pitanje, jesu li svi bez razlike morali podnositi ove terete i je li, naprotiv, bilo i oslobođenja. Ako gledamo, u Franačkoj, na narodnost zaduženih, nema sumnje, da su se porezi i davanja utjerivali bez razlike, je li pojedinac bio franačke ili rimske narodnosti. Ako je netko imao da bude oslobođen te dužnosti, mogao je to biti samo na osnovu kraljeve povlastice, a ta se povlastica izdavala, bez obzira na narodnost korisnika, Francima i Rimljanima, kako se to kralju svidalo.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Fredegarü Chronicon c. 48: Homo nomine Samo, natione Francus, de pago Seronago, plures secum negotiantes adscivit, exercendum negotios in Sclavos cognomine Winedos perrexit.

¹⁰⁷ Fustel de Coulanges (59) III, str. 258.

¹⁰⁸ Fustel de Coulanges (59) III, 268: ces contributions frappaient tous les sujets sans aucune distinction, sauf les immunités particulières et personnelles que le roi veut bien accorder.

Kao što se u ranijem srednjem vijeku očuvala ustanova rimskih carina i daća, tako su se očuvali i izravni porezi. Izrazi za porez isti su u rimsko i u franačko vrijeme. Tu dolaze u pitanje u prvom redu porezi na zemlju. Taj se porez zvao *tributum*. I pod franačkim kraljevima se *tributum* utjerivao na osnovu *censusa*, to jest popisa pokretne i nepokretne imovine. Iste odredbe kao u *Codex Theodosianus*¹⁰⁹ spominju se u historiji Franaka Grgura od Toursa. Tu su naime na nekoliko mjesta navedeni *tributum publicum*, *functio tributaria*, *census publicus*.¹¹⁰ Kada naime franački kraljevi preuzeše upravu Galiје, nalazili su kod rimskih vlasti popise poreznika i njihove imovine. Ti su popisi bili sastavljeni u tri jednaka ispisa, od kojih se jedan sačuvao u uredu centralne uprave, dok se drugi nalazio u dotičnoj općini, a treći kod samoga provincijskog namjesnika.¹¹¹ Ali nema sumnje, radi imovinskih promjena, koje su nastupile iza političkih promjena, da ovi prvi popisi nisu dugo sačuvali svoju valjanost, tako da se moralo pristupiti njihovoj obnovi, sudeći po Avidijevu životopisu, oko god. 565.¹¹² Za Hilperiha tvrdi Grgur od Toursa, da je htio povisiti porez i da je stoga dao napraviti nove popise. Za nove se popise govori još u vrijeme Hildeberta i Klotara II. (614). Tehnički izraz za takve operacije još je uvijek rimski: *descriptio*, *census*, *tributum*. Ali je jedna stvar igrala prilikom tih operacija veliku ulogu: popisivači su naime pazili na to, da se u spisima svakako dalje spominje ime predašnjega posjednika. Od njegove ličnosti, a ne od vaste zemlje ili od njezina prihoda, zavisilo je, koliki je trebalo da bude porez. Kao što je carstvo tražilo od pojedine provincije točno određenu globalnu svotu, koja se imala odmjeriti po pojedinim općinama i utjerati od pojedinih slobodnih ili neslobodnih seljaka (kolona), kojih su se imena zapisivala u popisima, tako da su se po tome nazivali *adscripticii*, — isto se tako pod franačkim kraljevima vršila podjela poreza prema ranijem stanju, uzevši u obzir promjene, koje su kasnije bile nastale.¹¹³

¹⁰⁹ *Cod. Theod.* XI, 26, 2: *acceptae securitates et regestae in polypticiis*; XIII, 10, 8: *libri publici, censorum et peraequatorum officia*; XIII, 11: *de censuibus, peraequatoribus et inspectoribus*.

¹¹⁰ Grgur od Toursa VII, 23; VIII, 15; IX, 30.

¹¹¹ *Cod. Theod.* XIII, 10, 8: *in libris publicis et civitatum ac provinciarum encauteriis*.

¹¹² *Vita Avidii*, cap. 24: *accidit ut populis tributa vel census a regibus fuissent descripta*.

¹¹³ Fustel de Coul., *Recherches sur quelques problèmes* 75 i d.

Način, kako se utjerivao porez, bio je isti kao u rimsko doba. Posao utjerivanja bio je naime povjeren lokalnim organima, koji su se još uvijek zvali *exactores*, a franački je grof samo zato bio tu, da utjerani novac primi od poreznih organa.

Tako se u Franačkoj utjerivao i odmjerivao porez sve do polovine VII. stoljeća. O kasnijem utjerivanju nema u vrelima nikakva traga, nego se samo u pojedinim listinama govori o oslobođenju od izravnih poreza. Ipak dobivamo iz spisa kasnijega vremena dojam, kao da su ova porezna vrela malo po malo presahla.¹¹⁴

No kada jednom znamo, da su bar u ranije vrijeme bile u kreposti porezne ustanove kasnijega carstva, nastaje za nas dalje pitanje, da li su bili dužni plaćati taj porez svi pripadnici franačke države, odnosno da li je bilo razlike između onih, koji su svakako imali plaćati porez, i onih, koji su bili od njega oslobođeni. Prva bi pomisao išla na to, da su Rimljani plaćali porez, dok su Franci bili od njega oslobođeni. Ali stvari ne stoje tako. Sam Grgur od Toursa zna za kralja Hilperiha, da je naredio, neka se porez popiše po cijeloj kraljevini bez razlike, jesu li time pogođeni Rimljani ili Franci. Dapače se za neke oporezovane krajeve dobro znalo, da su gotovo isključivo nastanjeni od Franaka, a ipak je i tu odmjerjen porez na zemlju.¹¹⁵ Sam Grgur od Toursa navodi slučajeve prepiranja s poreznim organima, iz kojih se vidi, da ni sami Franci nisu za sebe tražili neke osobite povlastice. Ni u ediktu Klotara II. od god. 614. nema govora o tome, da bi Franci kao takovi uživali neke prednosti prema romanskom življu.¹¹⁶

Ipak je bilo slučajeva, kada bi Franci dizali cijelu uzbunu zato, što su morali platiti porez. Tako sam Grgur od Toursa opisuje, kako su Franci iz Austrasije ubili namjesnika Partenija zato, što im je propisao porez.¹¹⁷ Za kralja se Hilperiha pak pripovijeda, da je oporezovao neke Franke, koji su ranije bili oslobođeni od porezne dužnosti.¹¹⁸

¹¹⁴ Fustel de Coulanges (59) III, 275: il avait encore au moins une existence théorique et légale.

¹¹⁵ Grgur od Toursa, *Historia Francorum* V, 29: descriptiones in omni regno suo fieri iussit.

¹¹⁶ Ibid. IX, 30.

¹¹⁷ Ibid. III, 36.

¹¹⁸ Ibid. VII, 15: Multos de Francis qui, tempore Childeberti senioris, ingenui fuerant, publico tributo subegit.

Iz toga proizlazi, a to je važno ne samo za Franke, nego i za prosuđivanje prilika u rimskoj Dalmaciji, da oslobođenje od poreza nije bila povlastica pripadnika franačkog naroda kao neke vrste vladajuće kaste, nego da je oslobođenje od poreza bila povlastica državnih dobara, koja je nastala iz toga, što ta dobra uopće nisu nikada bila zabilježena u katastralnim spisima poradi toga, što su seljaci na njima bili oslobođeni od poreza, jer su vršili pograničnu vojničku službu. U Rimu je naime, kako već naprijed rekosmo, bilo razlike između zemalja zapisanih u censualnim popisima i onih zemalja, koje nisu bile tu uvrštene. Od samoga toga, što pojedina zemlja nije bila uvrštena u censualnim spisima, proizlazila je posljedica, da njezin vlasnik nije bio dužan za nju plaćati porez. Od poreza su bile oslobođene dakle one zemlje, na kojima su bili nastanjeni leti, vezani na zemaljskoj grudi. Salijski Franci bili su naseljeni u pograničnim krajevima kao leti. Salijske zemlje, poradi toga, bile su kao vojnička dobra, koja su pripadala državi, oslobođene od poreza i nisu ni uvrštene u katastralne spise. Franci su dakle bili oslobođeni od cenzusa i od tributa ne zato, što su bili pripadnici naroda, koji je vladao Galijom, nego zato, što njihova vojnička dobra nisu uopće bila uvrštena u katastralne spise.¹¹⁹

Sve ove konstatacije, koje je bila učinila još razmjerno stara francuska historiografija, dobiše još veće značenje preokretom, koji je u posljednje naše vrijeme nastao u prosuđivanju značenja salijskog zakona. Već je Georg Waitz bio naslutio, da salijski zakon ne znači drugo, nego kasniju formulaciju prava rimskih graničara. Bruno Krusch, koji je dugo vrijeme bez uspjeha pobijao stajalište R. Sohma o značenju rukopisa zakona ripuarskih Franaka, prodoro je potpuno sa svojim mišljenjem, koje je usvojeno, i ako još u nepotpunoj mjeri, od izdavača nove zbirke »Germanenrechte«.¹²⁰ Heinrich Brunner zastupao je mišljenje, da je salijski zakon nastao iz presuda franačkih narodnih sudaca.¹²¹ To je mišljenje sada posve

¹¹⁹ Fustel de Coulanges (59) III, 284—285: les terres du fisc impérial n' étaient pas inscrites sur les registres cadastraux et ne payaient pas d'impôt foncier.

¹²⁰ Bruno Krusch, Die Lex Salica: Textkritik, Entstehung und Münzsystem (Historische Vierteljahrschrift XXXI/3 vom 15. April 1938, str. 417. i d.): Die Wertung der Handschriften der L. R. ... ist auf sicheren Boden gestellt worden. Damit hat er die Sohmsche Ausgabe der L. R. preisgegeben.

¹²¹ H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte I, 301.

napušteno.¹²² Ali, kako Krusch veoma zgodno primjećuje, ni u posljednjem izdanju salijskog zakona nije izdavač bio svijestan njegova čisto vojničkog karaktera. Taj dolazi do izraza iz pogrđnih riječi sadržanih u članu 30. (*de conviciis*), iz česte upotrebe kasnorimskog izraza »*contubernium*«, koji po Vegetiju znači najmanju četv.¹²³ I naslov »*centenarius*« nije specifično franački, nego odgovara rimskom naslovu »*centuriona*«. Značajno je svakako za prosuđivanje podrijetla salijskog zakona, da mu je naslov »*pactus*«, dakle ugovor, koji je sklopljen, kako se vidi iz uvoda, da se uklone svi uzroci međusobnih ili bolje međuplemenskih svada. Trebalo je naime ukloniti mogućnost, da se salijski Franci upuste u rat s drugim plemenskim zajednicama (*pro servandum pacis studium, quia ceteris gentibus iuxta se positis fortitudinis brachio prominebant*). Dakle i ovdje stoji baš na početku salijskog prava dužnost čuvanja mira i zakonskog poretka.

I to je od interesa, da su salijski Franci znali za porodičnu zajednicu, nalik na našu zadrugu. To se vidi iz tri odredbe. Dodatak k članu 13. glasi naime, da mora biti uklonjen iz porodične zajednice onaj njezin član, koji je imao odnos s kćerju sestre ili brata ili s rodicom, isto kao i sama ženska, s kojom je odnos imao, pa i djeca, koja su se iz toga odnosa rodila.¹²⁴ Dvije druge odredbe, članovi 46. i 60., tiču se slučaja, da se je neko odijelio od porodične zajednice, bez razlike, je li to učinjeno povodom smrti starješine ili kojim drugim povodom. U obadva slučaja je dotični imao ići pred suca ili *thungina* i označiti svoju odluku tako, da bi prelomio štap i time razbio svoju vezu s porodičnom zajednicom.¹²⁵ Dalje slučaj, koji vrijedi da ovdje bude zabilježen, slučaj je globljenja onoga, koji bi ošišao dječaka.¹²⁶ Šišanje dječaka naime ne samo kod Franaka, nego i kod nas je svečani čin, čije ćemo značenje pokušati kasnije pobliže tumačiti.

¹²² Bruno Krusch, »König Chlodwig als Gesetzgeber« i »Die Lex Salica: Textkritik, Entstehung und Münzwesen« u »Historische Vierteljahrschrift« sv. XXIX., str. 807. i d., odnosno XXXI., str. 417—437. U drugoj raspravi stoji na str. 417., odnosno 418.: »Sohms Ausgabe ist ebenso verunglückt wie sein grosses Werk... Brunner nahm fränkische Weistümer als Unterlage für L. S. Davon ist in der neuesten jurist. Literatur nicht mehr die Rede.

¹²³ Vegetius II, 8, 13.

¹²⁴ Član 13/9.: *Si quis sororis aut fratris filiam aut certe ulterius gradus consobrinae aut certe fratris uxorem aut avunculis sceleratis nuptiis sibi iuncxerit, hanc poenam subiaceat ut de tali consortio separentur.*

¹²⁵ Član 46. »*De acfathamire*« i član 60. »*De eum qui se de parentilla tellere vult*«.

¹²⁶ Član 24.: *Si quis vero puerum crinitum ingenuum tundere praesumpserit.*

Izlaganje o pravnim posljedicama dolaska Germana na rimsko zemljište, evo nam je donekle opširno. Ali ne bez koristi. Po njemu naime možemo izdvojiti načela rimske politike prema plemenskim skupinama, kojima je carstvo silom prilika moralo prepustiti dijelove državnog teritorija. U daljem će se razlaganju vidjeti, kako su se ta načela primjenjivala prema Hrvatima i kako su ovi reagirali na njih.

6. Pravno stanje rimske Dalmacije i posljedice dolaska Slavena

a) *Agrarni odnosi*

Za prosuđivanje tih odnosa vrijedi zaustaviti se na činjenici, da je Dalmacija bar od rimskog vremena znala za kmetovsku vezanost prema zemlji, i da je ta vezanost bila u kreposti kroz srednji vijek sve do vladavine Josipa II. Pitanje je sada, može li se utvrditi neprekidnost te vezanosti od rimskog vremena do XVIII. stoljeća.

Ako gledamo na tvrdnje Konstantina Porfirogenita i na ono, što izravno proizlazi iz Giustinijanijeva izvještaja i neizravno iz grbaljske predstavke protiv Kotorana, kao da je Dioklecijanova vladavina bila u tom pitanju od presudnog utjecaja. Dioklecijan je, naime, po svim ovim tvrdnjama, doselio Romane u Dalmaciju, oslobodivši ih od javnih dužnosti (angaria) i od plaćanja poreza. No za takvo određivanje Dioklecijanove uloge ne raspolazemo u poznatim nam vrelima nijednim pozitivnim podatkom. Mnogobrojni novi pisci, koji su ispitivali rimsku prošlost u našim krajevima, nisu uopće našli razloga, da se duže zaustave pri ovoj mogućnosti, premda ne može biti sumnje, da je Dioklecijan volio svoju užu domovinu i da je nesumnjivo tu svoju sklonost doveo do izraza u nekoliko navrata.¹²⁷ Da su pojedini rimski tribusi naselili dosta znatan broj svojih pripadnika u našim krajevima, utvrdio je već Grotefend.¹²⁸ Ali je vjerojatno, da je mnogo njih došlo u Dalmaciju dosta prije Dioklecijana, kako se najbolje vidi po razmjerno velikom

¹²⁷ Vidi literaturu navedenu na str. 72—157. »Povijesti Hrvata u vrijeme narodnih vladara« od Ferde Šišića.

¹²⁸ Dr. C. L. Grotefend, Imperium Romanum tributim descriptum, Hannover 1863, str. 165. i d. U obzir dolaze tribus Aemilia za Drač, Stobi, Doberes; tribus Camillia za Pulj u Istri; tribus Claudia za Virunum, Celeju, Aemonu (Ljubljano), Albonu u Istri i Nadin; tribus Cornelia za Solun; tribus Papiria za Petoviju i Ratiariju; tribus Pupinia za Tergeste (Trst); tribus Sergia za Carnuntum, Mursu, Drobotu, Jaderu, Issu i Nicopolis i, napokon, tribus Tromentina za Tomi, Trogir, Salono i Epidaurus.

broju kolonija, koje nose julijsko ili klaudijsko ime.¹²⁹ Do zanimljivih i dapače veoma značajnih pojedinosti došli su mnogobrojni naši i, počevši od Evansa, inostrani arheolozi.¹³⁰ Kratak pregled socijalnih promjena, koje su nastale poslije dolaska Rimljana, ne će stoga biti bez koristi.

Kada je Dioklecijan rimsku državu dijelio na četiri dijela, dosuđen je zapadni Ilirik Italiji. Italiji je još ranije bila dosuđena Istra. Istarske rimske naseobine sačinjavali su tako zvani »castellieri«, koji su se nastanili na ostacima kasnominojske kulture. Romanizacija je doduše počela rano, ali su se urođenici držali dosta uporno. Gradska zemljišta smatrala su se carskom imovinom. Doseljeni Rimljani bili su ponajviše otpušteni robovi. Manje su imali pristupa Grci i Istočnjaci, premda je na njih djelovala blizina raskošne Akvileje, koja nije samo bila centar za sjevernu Italiju i za ilirske krajeve, nego i izlazište velikih cesta, koje su vodile u Podunavlje. Svakako se prisutnosti znatnih trgovaca ima pripisati relativno brzi procvat istarskog maslinarstva i vinogradarstva. Ulje i vino bijahu naime dragocjeni predmeti za izvoz. Osim agrarnih proizvoda imala je Istra svoje ciglane i tvornice crepova. Istarska se vuna cijenila ne manje od vune iz Galije. Ali, sasvim tim, nije dugo Tergeste, današnji Trst, dobio rimsko gradsko uređenje, jamačno zbog pretežnosti stanovnika podrijetlom iz keltske Karnije. I trgovišta u unutrašnjosti, Nesactium i Piquentum, nisu imala rimskoga življa, nego pretežno ilirsko.¹³¹

Iliri su naime bili čistokrvniji u Istri negoli u Dalmaciji. Tu su se već prilikom svojega dolaska imali boriti protiv tračkih urođenika, koje su dobrim dijelom pokorili i prisilili, da im kmetuju na zemlji. U isto vrijeme, kada su Kelti navalili na Hispaniju i na Italiju, navalili su i na naše krajeve. Kao mješavina Kelta i Ilira spominju se Liburni, Dalmati, Japodi i Mezeji na sjeveru, Taulanti, Unheleji i Ardiyejci na jugu. Kada su Rimljani uvidjeli potrebu umiješati se u političke razmirice istočnog Jadrana, imali su Iliri tako isto dugu i slavnu povijest, kao što su je imali, prije rimskog dolaska u Hispaniju, Iberi.

¹²⁹ Još uvijek dobre i za našu stvar dovoljne podatke ima knjiga Cons, *La province romaine de Dalmatie*, Paris 1882.

¹³⁰ Najnoviji rezultati zabilježeni su u Bulićevu i Hoffillerovu Zborniku. Važno je djelo Nischerovo, *Die Römer im Gebiete des ehemaligen Oesterreich-Ungarn*, Wien 1923.

¹³¹ Rostovtzeff Michael Ivanovitsch, *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*, Leipzig, Quelle & Meyer, 1929, sv. I., str. 190. i d.

Paralela između Ilira i Ibera može se voditi dosta daleko. Zajedničke su im naime bile veze, u doba kasnije bronce i ranijeg željeza, s Minojcima. Zajedničke im bjehu veze s Grcima helenskog srednjeg vijeka.

Je li ilirsko socijalno uređenje imalo sličnosti sa socijalnim uređenjem Ibera? Sudeći po općenitim pojavama, reklo bi se, da jest. Plemenske zajednice imale su u kasnijoj Dalmaciji, isto kao u Hispaniji, svoja središta oko nekog utvrđenog brežuljka. U unutrašnjosti bijaše, u Hispaniji i u Dalmaciji, pojas ekstenzivnog stočarstva, dok su se za ratarstvo u Dalmaciji dijelile među pripadnike pojedinih plemena svake osme godine. Kao kod Ibera postojale su plemenske zajednice pod jednim vladarom. Enheleji oko Apolonije, Taulantiji oko Epidamna, Ardijejci i Dalmati sačinjavali su plemenske federacije, ali ne države u pravom smislu riječi.¹³² Kao kod Ilira, bilo je podjele zemlje svake osme godine kod iberskih Vakeja (Vaccaci).¹³³ Kao što su Spartanci imali svoje Helote, tako su Ardijejci imali oko 300.000 tračkih kmetova, koji su im obrađivali zemlju.¹³⁴ O povezanosti ilirskih kmetova na zemlju svjedoči znamenita izjava Agatarhida iz Knida.¹³⁵ Ciceronov suvremenik, Marko Terencije Varon (116—27 pr. Kr.) pripovijeda u svome djelu »de re rustica«, da Iliri daju obrađivati zemlju bilo po svojim kmetovima, bilo i po slobodnim plaćenicima. Ističe se razlika — a to će biti veoma važno za prosuđivanje prilika — je li vrsta obradivanja duga ili kratka trajanja. Kada su naime potrebni duži poslovi, kao sadenje vinograda ili čuvanje sijena za stoku, uposljuju se obično ljudi, koji se u Rimu zovu »obacerarii«, jer su izgubili radi prezaduženosti svoju slobodu. Takvih ljudi ima u Aziji, u Egiptu i u Iliriku.¹³⁶

¹³² Rostovcev (131) sv. I., str. 193. i tu navedena literatura: Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, London 1926. — Abramič, Führer durch das Staatsmuseum von San Donato in Zara, Zara 1912. — Patsch C., Dalmatien u. Pauly-Wissowa Real-Enzyklopädie sv. IV., stupac 2448. i d. — Filov, Die archeologische Nekropole von Trebeniste, 1927. — Strabon VII, 5, 5. — Stephanos Byzant. »Dalmion« u Pauly-Wissowa IV, 2448 — i XI. 1086.

¹³³ Rostovcev (131) sv. I., str. 193. — Diodor V, 34.

¹³⁴ Rostovcev (131) sv. I., str. 193. Theopomp kod Athenaios VI, 271 i X, 443 i d.

¹³⁵ Revillout, Étude sur l'histoire du Colonat chez les Romains, Revue Historique III, str. 366. citira Agatarhida iz Athenaeum Deipnosoph. V, 272, edit. Casaubon, Paris 1612.

¹³⁶ M. Terentius Varro, De re rustica I, 17, § 12: omnes agri coluntur hominibus servis aut liberis aut utrisque, liberis aut cum ipsi colunt ut plerique pauperculi cum sua progenie aut mercenariis, cum conducticiis liberorum operis,

Sudeći po tome, nisu uveli kmetstvo u ilirske krajeve Rimljani, nego su ga tu našli.

I s Ilirima i s Keltilirima Rimljani su postupali isto onako kao s Iberima i s Keltiberima. Upravo kao što su protežirali grčke naseobine (Sagunt) protiv Feničana (Kartažana), isto su tako protežirali grčke doseljenike protiv stanovništva s kopna. A, kada je ilirska sila bila posve skršena u II. i u I. stoljeću prije Krista i pošto su Iliri prisiljeni, da se bave sve više vojništvom, počeli su se seliti u Dalmaciju rimski kolonisti kao trgovci i novčari.¹³⁷ Iliri, poznati otprije kao smioni gusari, služili su sada u rimskoj mornarici u Raveni, isto kao što su Egipćani služili u rimskoj mornarici u Misenu. Ilirski primorski gradovi tako su postepeno pretvoreni u rimske kolonije, nastanjene Italcima. Za prehranu doseljenika dosuđene su im dosta prostrane zemlje u neposrednoj gradskoj okolini. Gdje su te zemlje bile udaljenije od grada, podizali bi Rimljani na njima svoje »villae«, koje će kasnije — pitanje je, da li s istim značenjem kao kod Franaka — dobiti dosta često naziv »sela«. Patsch je dokazao na osnovu statistike,¹³⁸ da su Rimljani najprije uvozili iz Italije u Dalmaciju vino i ulje, ali da je kasnije, nakon što su ilirski rudnici privukli dosta rimskog svijeta, Dalmacija obrađena na vinovu lozu i maslinu i da je izvozila, osim vina i ulja, dosta drva za građu i za gorivo.

Osim gradova u primorju podignuta su u unutrašnjosti dva sabirališta za legije (Burnum i Delminium). Kasnije su građene i tvrđave. Vespasijan je prenio legije iz Dalmacije u Panoniju, ali su sabirališta još uvijek bila ista. Neke su legije čak, osobito oko Burnuma, raspolagale prostranim pašnjacima. Državne su vlasti oštro pazile na to, da u ilirskim krajevima, isto kao u Hispaniji,

res majores ut vindemiae ac foenificia administrant ilique quos *obaerarios* nostri vocitant et etiam nunc sunt in Asia et Aegypto et *Illyrico* complures. Savigny je (Ueber das römische Kolonat, Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften, 1823) zastupao mišljenje, da u Varonovu tekstu nema stajati »obaerarii«, nego »opararii«. Ali je Segré (Studio sull' origine e sullo sviluppo storico del colonato romano u »Archivio giuridico XLII, str. 295/III) dokazivao, da obaerarii nisu rimska, nego ilirska ustanova. Vidi Dr. Heinrich Mayr, Das dalmatinische Kolonat, Wien 1911, str. 8.

¹³⁷ Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Berlin 1877. — M. Boileaux, Rome, les Grecs et les monarchies hellénistiques au III siècle av. J. Chr., Paris 1921. The Cambridge Ancient History VII-1928, str. 822. i d. donosi tu i bibliografiju. G. de Sanctis, Storia dei Romani IV-1923, str. 316. i d.

¹³⁸ C. Patsch, Die Herzegowina iz rasprave u Wiss. Mitteil. VIII-1902, osobito na str. 71. i 84.

budu točno određene granice između zemalja, koje su pripadale privatnicima, i zemalja, koje su se, budući svojina pojedinih legija, imale odvojiti od censusa kao vojnička dobra.¹³⁹

U II. stoljeću bila je romanizacija prodršla dosta duboko u unutrašnjost. Među domaćim ljudima, koji su se ili spremali za vojsku ili sačinjavali udruženja isluženih vojnika, stvorila se s vremenom neka vrsta aristokracije, koja je vodila glavnu riječ u unutrašnjim gradovima i pribježištima.¹⁴⁰ Isto kao Hispanija bijaše Dalmacija podijeljena na župe. Isto tako u Hispaniji prelaze u našim krajevima naselja iz visokih planinskih krajeva u nizine. Ove nove općinske zajednice (municipia) šire se na račun plemenskih zemljišta, koja padaju u dio doseljenicima. Urođenicima ostaje tako sve slabiji dio. U Trajanovo vrijeme, kada je carstvu pripojena Dakija, naseljene su cijele plemenske jedinice u planinske krajeve transilvanskih Alpa, koje su doskora došle na glas zbog svojega rudnog blaga. Težnja je sada carskih vlasti, da Ilire potisnu na vlastitoj grudi sve dublje u položaj podređenog sloja pučanstva. Kao »incolae« i »peregrini« budu prisiljeni, da se zadovoljavaju nižim službama i kmetuju rimskim došljacima. Tako je lokalna aristokracija ne samo imala veći društveni ugled, nego je stekla i dosta veliko bogatstvo. Težnja je bogatijeg sloja, da novac uloži u zemlju i dođe do novaca time, što vino i ulje izvozi ili prodaje za vojsku. Veze, koje domaća aristokracija ima sada u samom Rimu i u većim gradovima carstva, omogućuju joj, da se diže do viteškog položaja i čak do članstva u rimskom senatu.¹⁴¹

Težnja na stvaranje velikog posjeda dala se osjetiti svom težinom u rimskoj Dalmaciji polovinom IV. stoljeća. Početak su tome davali sami carevi, koji su, većinom domaći sinovi, po Dioklecijanovu primjeru gradili u blizini velikih centara svoje prostrane villae. Pored Dioklecijana ističu se sada u sve većem broju domaći veliki posjednici. Jaz između bogatog posjednika i siromašnog seljaka počeo se osjećati baš u vrijeme, kada su carstvu prijetile sve to veće opasnosti i kada je država više nego ikad bila upućena na dobrovoljnu požrtvovnost vojnika sa sela. Socijalna podvojenost

¹³⁹ Corpus inscript. latin. (CIL) III, 13250. Dessau, inscr. lat. selectae (ILS) 5969, upor. 2455, 5969, 5970. C. Patsch, Wiss. Mitt. 1904, str. 172. i d. — Rostovcev (131) I, str. 194. i d.

¹⁴⁰ Rostovcev (131) I, str. 194.: Fluchtburgen.

¹⁴¹ C. Patsch u Wiss. Mitteil. IX - 1904, str. 174. i d. i XI - 1909, str. 155. — CIL XIII, 6358, 7507 i III, 8350.

grada i sela, velikih posjednika nastanjenih u gradovima i velike seljačke mase, imala je svoju kulturnu reperkusiju. Na selu se sve manje čuo latinski jezik. U vrijeme, kada je carstvo tik pred propašću, upotreba ilirskog u punom je zamahu.¹⁴²

Usred ove podvojenosti, koja je prijetila, da će biti od kobnih posljedica za carstvo, pada pokušaj Valentinijana I., da ublaži socijalnu napetost time, što je uveo položaj defensora plebis.¹⁴³

Nadležnost defensora bila je u tome, da uzima na zapisnik žalbe skromnijih ljudi (*tenuiorum*: Cod. Theod. I, 29, 2), da ih neke rješava i da druge, teže, predaje sudu. Takva je ustanova bila već ranije u Egiptu i zvala se *syndicus*.¹⁴⁴ E. Stein čak misli, da je svaki rimski grad imao svoga pučkog defensora. Ali je za Valentinijanov pothvat važno, da je defensorovu zadaću zamišljao znatno drugačije. Defensor nije imao braniti u ovom slučaju gradski puk, nego siromašne seljake. I nije ih imao braniti, kako E. Stein misli, protiv zloupotreba činovnika, nego izravno protiv »*potentes*«. A to nisu državni dostojanstvenici u visokom položaju, kako to misle Chénon i Seeck, nego podložnici senatske aristokracije i, dosljedno tome, velikog posjeda u ilirskim krajevima.¹⁴⁵

Težnja velikog posjeda išla je naime za tim, da podredi svojoj vlasti sve siromašnije seljake i kao njihov zastupnik preuzima sve njihove dužnosti prema državi tražeći od njih davanje ili isplatu jedne točno određene godišnje svote ili vršenje ličnih služba. Ovaj odnos već se bio pojavio ranije u Egiptu, pa ga je Konstans god. 360. zabranio (Cod. Theod. I, 24, 1). Valens je to učinio god. 368. za istočni dio carstva.¹⁴⁶ Valentinijan je sada išao očito za tim, da spriječi širenje toga odnosa u ilirskim krajevima. Bolest nije bila

¹⁴² Rostovcev (131) sv. II., str. 64. i d.

¹⁴³ O defensoru plebis pisali su E. Chénon, *Etude historique sur le civitatis defensor* (Nouvelle Revue historique de droit français et étranger XIII-1889, str. 321.) i O. Seeck članak u Pauly-Wisowa, *Real. Enzyklopädie* IV, col. 2365-71. Vidi raspravu A. Hoepffnera, *Un aspect de la lutte de Valentinien I contre le Sénat: la création du defensor plebis* (Revue Historique, Mémoires et études, Tome CLXXXII, avril-juin 1938, str. 225-237.).

¹⁴⁴ J. Partsch, *Sitzungsberichte der Heidelberger Akad. der Wiss. phil.-hist. Kl.* 1916, X. Abt., str. 45. i d. — E. Stein, *Geschichte des spätromischen Reiches* I, str. 278. Hoepffner (143) str. 226.

¹⁴⁵ *Plebs omnis Illyrici officiis patronorum contra potentium defendatur iniurias*: Cod. Theod. I, 29, 2. U suprotnosti stoje dakle jedan prema drugom s jedne strane plebs, s druge *potentes*. Riječ *patronus* dolazi od *patrocinium*, zaštite, koju veliki posjednik preuzima uz protuusluge prema siromasima.

¹⁴⁶ Gelzer, *Studien zur byzantinischen Verwaltung Aegyptens*, str. 63. i d.

ograničena na Egipat i na Ilirik, nego je bila zahvatila i zapadne krajeve.¹⁴⁷

Da položaj defensora bude posve nezavisan, dao je car prefektu pretorija vlast, da u svom području imenuje defensore. Od toga su položaja bili izuzeti zavisni ljudi kao dekurioni ili općinski službenici (*officiales*). U obzir su dolazili kao *defensores* bivši provincijski namjesnici i tako zvani palatini ili *agentes in rebus*, koji su bili stekli svoju naobrazbu u samom carskom dvoru, te su se stoga smatrali samostalnim.¹⁴⁸

Kako se iz svega toga vidi, Valentinijanove odredbe bile su u bitnosti naperene protiv senata. Car hvata senatore sa dvije strane: u gradu kao vlast, na selu kao imaoča (posjednika). Ali u tom pothvatu nije brze ruke, nego radi s puno opreza. Baš u trenutku, kada je senatu namijenjen najteži udarac, carev je postupak oprezan i vrlo susretljiv. Članovi senatorskih porodica dobivaju opet najodličnija mjesta u državnoj upravi. Mnogobožackoj većini senata ide car u susret time, što ukida zabranu noćnih obreda bogovima. Nadležnost defensora senata (*defensor senatus*), koji je imao braniti senatore protiv poreznih vlasti, proširena je. U nekoliko navrata car čak brani senatore i posjednike protiv kolona i protiv zakupnika, doduše s fiskalnih razloga: zemlja je naime bila bez radne snage, i veliki posjednici bili su bolje platiše. Ali je baš god. 368. došlo do preokreta u carevu držanju. Jedan za drugim izdadoše se četiri carska otpisa. U prvom se opisuje nadležnost defensora, dok se u drugima daju u pojedinim slučajevima posebne upute.¹⁴⁹ Prvi edikt nosi datum 27. travnja 368. god. i izdan je u Tyricumu. Ljudi su sebi razbijali glavu, gdje se ima tražiti taj Tyricum: je li to kriva reprodukcija imena Ticinum, kasnije Pavije, ili Trevires, Trijer u Porajnju.¹⁵⁰ Tyricum bi međutim mogao biti u samom Iliriku, a valjda je to čak Turopolje. Valentinijan je naime baš u ono vrijeme mnogo putovao, i nije nemoguće, da je izdao spomenutu naredbu, pošto se na licu mjesta uvjerio o nedostacima rimske uprave.

¹⁴⁷ J. Flach, *Origines de l'ancienne France* I, str. 70. — A. Piganiol, *L'impôt de capitation*, str. 50., bilj. 1.

¹⁴⁸ Cod. Theod. I, 29, 1-2-3-4. Locrivain, *Le Sénat romain depuis Dioclétien*, str. 103. Hoepffner (143) str. 227.

¹⁴⁹ Hoepffner (143) str. 228-231. — M. W. Heering, *Kaiser Valentinian I*, Magdeburg 1927, str. 60. — Seeck (143) col. 2366. — Geffcken, *Der Untergang des griech.-röm. Heidentums*, str. 142. Cod. Theod. I, 28, 2; V, 13, 1 i 15, 15, odnosno Cod. Iust. VII, 39, 2, odnosno I, 55, 1 i VIII, 15, 4. — Amm. Marcellinus XXVII-XXX.

¹⁵⁰ Seeck, *Regesten*, 224 i 232-234. — Hoepffner (143) str. 231-232.

Iste godine, kada je Valentinijan uveo defensora plebis za zapadne krajeve, izdao je Valens dana 12. studenoga edikt, u kojem je pod smrtnom kaznom zabranio seljacima, da se utječu pod zaštitu ili patronat moćnijih.¹⁵¹ Ali, ako se tako strogo kaznila težnja za zaštitom privatnih lica u trenutku, kada je državna sila zatajila, svakako je to određeno u očekivanju, da će ustanova pučkog defensora uroditi očekivanim uspjehom. Ali se stvar, i to je važno za nas, iskrenula sasvim obratno. Izvori i osobito Codex Theodosianus ne znaju za zakonske promjene sve do god. 387., ali je upravo te godine na oko neznatno, ali u stvari bitno izmijenjen edikt od 27. travnja 368. god. Defensora nije više imenovao carski prefekt, nego su to imali činiti gradske vlasti. Senat, u kojemu su glavnu riječ imali baš potentes, to jest baš oni ljudi, kojima su se u nestašici državne zaštite utjecali siromasi, dobio je dakle u svojim rukama imenovanje pučkog defensora. No kapitulacija carske vlasti — stvar je naime išla upravo na to — nastupila je još ranije. Već je u ediktu od 10. travnja 370. god. dopušteno patronu, to jest onom u ediktu cara Valensa od 368. god. tako perhoresciranom licu, da zastupa pred sudom »innocentem et quietam rusticitatem«.¹⁵² Dapače je i sam Valens, god. 371., ovlastio »possessores«, da sami utjeraju porez za račun fiska i čak da prisilno izvrše to traženje prema svojim kolonima.¹⁵³ Valentinijan je u svojem popuštanju išao još korak dalje: kolonima i inkvilinima (inquilini), koji su bili zabilježeni u censorskim spisima (adscripticii), naprosto je zabranjeno, kakav god bio njihov položaj, da napuste svoje zemlje. Ona ista vezanost prema zemlji, koju su već bili zabilježili za Ilire Agatarhid i Varon, uzakonjena je dakle definitivno god. 371. i zavedena je kasnije u Justinijanov kodeks.¹⁵⁴ Razlog, zašto je car na svršetku popustio, ne mora da je bio samo političke naravi. Za porezne vlasti bilo je naime zgodnije, da utjeruju porez od malog broja velikih posjednika negoli od velikog broja malih. Uz to je vezivanje seljaka na zemlju olakšalo utjerivanje i osiguralo neku stalnost državnih

¹⁵¹ Cod. Theod. I, 24, 2.

¹⁵² Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt II, str. 175. i d. — Cod. Theod. I, 29, 5.

¹⁵³ Cod. Theod. XI, 1, 14: edikt od 1. svibnja 371.

¹⁵⁴ Cod. Iust. XI, 48, 8 i XI, 53, 1. Seeck (Regesten 131, 10) misli, da predstavlja jedan spis. Hoepffner (143) str. 235. misli, da je I, 53, 1 izdan zbog neuspjeha I, 48, 8, koji je blaži.

prihoda.¹⁵⁵ Doduše nije car ni kasnije gledao dobrim okom na ustanovu patronata. Borba protiv te ustanove može se pratiti tijekom bizantijske povijesti sve do samih Komnena. Dapače je borba zauzela upravo dramatičke oblike u vrijeme Vasilija II. Ali u vrijeme, kada se carstvo imalo boriti gotovo na svim granicama prostrane rimske države i kada je više nego ikad bilo upućeno na dobro raspoloženje financijski jačih krugova, bilo mu je nemoguće boriti se protiv velikog posjeda. Tako je rimska Dalmacija dočekala gotsku vlast u znaku kmetovske podređenosti i vezanosti na zemlju.

Je li taj odnos izmijenjen seobom naroda, to jest onim političkim promjenama, koje su rimsku Dalmaciju najprije prepustile vlasti Odovakra i velikog Teoderiha, zatim, poslije propasti ostrogotske države, Avarima i Hrvatima?

Za držanje Ostrogota prema velikim posjednicima rimske Dalmacije imamo nekoliko odredaba¹⁵⁶ zabilježenih kod Cassiodora. Promjena vlasti prouzročila je naime u ilirskim krajevima dosta teških nereda. Nije bez interesa sticati, da su ti neredi bili sasvim socijalne naravi. Seljački svijet u tim krajevima jamačno je naime mislio, da je došlo vrijeme oslobođenju od ranije stege i vezanosti prema zemlji. To se očekivanje izrazilo u izgredima, koje su pokrenuli, kako i sam Teoderih naglasuje, *audaces*. To se izrodilo u ubojstva, u pljačke, u otimačine, u nasilja. Ali sve to nisu uradili Ostrogoti, nego oni domaći ljudi, kojima se činilo, da prestanak rimske vlasti znači socijalnu promjenu u njihovu korist. Teoderih se sada pobrinuo, da oni, koji su trpjeli zla, dođu do novog pouzdanja (*lacerato spes futura refoveat*). Imućnija dakle kasta je imala biti utvrđena u svojoj vlasti. U daljem ediktu, upravljenom comesu Simeoniju, nastoji Teoderih, da pokreće ponovno iskorišćavanje dalmatinskih rudnika ne zato, što bi otuda mogla nastati materijalna korist, nego da bi se time ublažile domaće nesuglasice.¹⁵⁷ Da je ostrogotskom kralju do zaštite imućne kaste, vidi se iz daljega edikta iz god. 525. ili 526., koji je upravljen »*universis possessoribus in Savia provincia*«. Tu on izrijeком obećava, da će ukloniti

¹⁵⁵ Da je vezanost seljaka prema zemlji u rimskoj Dalmaciji već stari pravni oblik, misli među drugim i E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches* I, str. 278.

¹⁵⁶ Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb 1914, str. 142. i d.

¹⁵⁷ Šišić (156) str. 146.: *quia non tantum lucra quaerimus, quantum mores subiectorum deprehendere festinamus.*

sve razloge njihovim žalbama i štititi njihove interese.¹⁵⁸ Isto se nastojanje opaža i kod Teoderihova nasljednika Atalariha u njegovoj naredbi, kojom postavlja za namjesnika u Dalmaciji i u Saviji Osvina »provinciis longa conversatione notissimum Dalmatiis decrevimus praesidere«. Zadaća novog namjesnika bijaše, stoji u naredbi dalje, da ukloni sve nepravilnosti i čak da sa strane države nadoknadi onima, koji su bili povrijeđeni ranijim upravnim radom (si gravatos vos esse cognoscimus, pro parte nobis qua visum fuerit considerata aequitate relevemus).

Ovaj kratki pregled odredaba prihvaćenih od gotških kraljeva tijekom njihove vladavine rimskom Dalmacijom daje nam sam po sebi dovoljno razloga misliti, da one nisu vršile promjena u imovinskom stanju vladajuće kaste, premda se ova smatrala povrijeđenom time, što je morala prepustiti Ostrogotima trećinu svojeg posjeda, i premda su Ostrogoti, isto kao prije njih Odovakrovi ljudi, zauzeli sva državna zemljišta.

Da te promjene nije bilo, može se zaključiti iz pravnoga položaja ostrogotskoga kralja. Njegov je rimski naslov »patricius«, to jest, kako je Ensslin dokazao, zamjenik odsutnoga rimskoga cara;¹⁵⁹ on je dakle kao carev zamjenik prema Rimljanima preuzeo ni više ni manje nego izvršivanje rimskih zakona. U takvim prilikama moramo očekivati, da položaj defensora, kako ga Teoderih spominje, nije pretrpio nikakve znatne promjene, i da je stoga gotška vlast značila ni više ni manje nego produženje prevlasti agrarne aristokracije u cijeloj rimskoj Dalmaciji.

Ova prevlast nije se izgubila ni u mutnim vremenima poslije Teodorihove smrti, kako se vidi iz spisa salonitanskih sabora god. 530. i 533.¹⁶⁰ Jer, dok je, na primjer, bestoenska biskupija bila u dosta slabom novčanom stanju zbog izostanka svih redovitih prihoda, prisiljena je tražiti pomoć imućnijih ljudi.¹⁶¹ A ovi su sada upotrebili tu priliku za to, da još pojačaju svoj položaj prema crkvi. Zato je prvi salonitanski sabor odredio, da se nipošto nema crkva zadužiti, dok nije dokazala neophodnu potrebu takva zaduživanja i dok nije za to dobila ovlaštenje starije crkvene vlasti. Osobito

¹⁵⁸ Šišić (156) str. 147.: *difficultatem vobis querelae summovemus, dum in ipsis cunabulis scelera commissa resecantur.*

¹⁵⁹ Wilhelm Ensslin, *Der patricius praesentalis* (Klio XXIX - 1936).

¹⁶⁰ Šišić (156) str. 155. i d.

¹⁶¹ *Ibid.*: *sicut super Bostoensis ecclesiae scriptum tenentes agnoscimus, quae tanto est onere incommodata, ut non solum oppressis adesse non cogitet, sed nec suae (valeat) subvenire pressurae.*

je bilo zabranjeno, da se crkveno imanje daje u zalog ili uopće otuđuje. Druga je pojava, koja je stavljala u brigu učesnike saloni-ranskog sabora god. 530., okolnost, da su crkveni i necrkveni ljudi bez daljeg pitanja ili ovlašćenja naprosto napuštali svoja boravišta i išli u druge krajeve.¹⁶²

Čovjek stoji ovdje pod utiskom, da je doduše položaj agrarne aristokracije poslije prestanka neposredne rimske vlasti u Dalmaciji bio znatno ozbiljniji, ali da je aristokracija taj položaj umjela iskoristiti prema crkvi i po svoj prilici prema samim siromasima. Razvoj prilika u Dalmaciji nosi naime na sebi oznaku dosta sličnu razvoju prilika u samoj Franačkoj, gdje su pripadnici jače kaste malo po malo prisilili skromnije ljude, da se u sve većoj mjeri podlože njihovoj zaštiti.

K tomu dolaze odredbe, koje je Justinijan smatrao potrebno izdavati nakon povratka Dalmacije u krilo rimske države.

U 163. noveli govori se naime o bijedi, koja je nastala u nekim krajevima carstva zbog neprijateljskih navala. I ranijih godina, stoji u toj noveli, odustalo se od utjeranja poreza. Sada, u osmoj indikciji, carska je vlast odlučila, da odustane od tog poreza na cijelom teritoriju ilirske prefektуре. To znači, da je god. 575., u vrijeme vladavine Tiberija II., već duže vrijeme bio prestao običaj, da država utjeruje porez od zemlje. Te je godine 575. imala početi nova indikcija i, dosljedno tome, novo sastavljanje censor-skih spiskova. Car je sada od toga privremeno odustao.¹⁶³

Ovo oslobođenje od poreza, koje je svakako vrijedilo na dugo vrijeme poslije prestanka gotske vladavine u rimskoj Dalmaciji, nije bez svojega značenja. Već i prije gotske provale bio je nastao običaj, da veliki posjednici plaćaju državi porez ne same u ime svoje, nego i u ime svojih šticeinika. Taj običaj veoma je lako mogao primiti sasvim drugačije značenje: u interesu dotičnoga ve-

¹⁶² Šišić (156) str. 158. i 159.: I. Nullus presbyterorum ad obligationem commissae sibi cuiuslibet ecclesiae audeat mutuae pecunias, nisi apud episcopum ipsius inevitabili debiti pro ecclesiasticis titulis fuerit patefacta necessitas. II... Pro qua parte cunctis deinceps creditoribus pro Dei timore et temporum contradicimus disciplina, ut *facultates pauperum sibi non studeant obligari*... III. Statuimus... praedia donandi atque vendendi nullatenus esse licitum, commutandi quoque similiter damnantes arbitrium, nisi pro ecclesiae compendiis fieri... fuit comprobatum.

¹⁶³ Corpus iuris civilis, volumen tertium, Berolini 1895, Novellae str. 749—750.: II, Remittimus autem eis etiam praeteriti temporis reliqua usque ad finem quintae quae nunc praeteriit indictionis, et sancimus, ut nulla piorum tributorum a nobis condonatorum exactio fiat... ad praefecturam Illyrici.

likog posjednika nastade s vremenom, da svakako on utjeruje porez od svojih štitenika, ali da bude oslobođen od isplate poreza prema državnim vlastima. No, budući da su jednom državne vlasti prije ili poslije ipak morale prijeći na to, da za pokrivanje svojih troškova nanovo utjeruju porezne iznose, moglo je doći vrijeme, kada bi posjednicima bilo korisnije, da se sporazumiju s Nerimljanima i njima predaju, ako uopće, onaj znatno manji prinos, koji bi odgovarao u dovoljno obilatoj mjeri mnogo manjim zahtjevima njihove primitivne državne vlasti. Nije naime u oskudnom broju vrela iz VII. stoljeća bilo nestašice žalba »o ravnodušnim Romejima, koji su, nezadovoljni zbog nameta u carstvu, gledali da se na lijep način nagode sa barbarima«. Jedan sirski hronik tvrdi naime za Avare i Slavene, koji su onda redovno dolazili u Dalmaciju, da su naprosto pozivali urođenike, neka samo dalje vrše poljski rad i mirno poberu žetvu, jer će imati da plate njima mnogo manji porez negoli samome carstvu.¹⁶⁴

Iz ovih dakako posve osamljenih pojedinosti, koje same po sebi ne opravdavaju preopćenite zaključke, može se ipak naslutiti, da je avarsko-slavensko osvojenje Dalmacije u početku VII. stoljeća po svoj prilici ostavilo, ako ne posve netaknute, bar u bitnim crtama neizmijenjene agrarne odnose. Seljacima je naime moralo svakako biti do toga, da sačuvaju zemlju, koja je tako isto bila vezana uza njih, kao što su oni bili vezani uz nju. A pogotovu je to vrijedilo za samoga osvajača, jer, kolikogod malo dobivao od poreza, to mu je ipak bolje bilo, negoli da mu zemlja ostaje bez ratara. No, kada jednom čujemo žalbe protiv »ravnodušnih Romejaca«, teško da se tu misli na kolone velikih posjednika. Naprotiv, sve se čini, kao da su sami veliki posjednici, rimski »potentes«, razabravši, da im niotkuda nema pomoći, prepušteni sami sebi vidjeli, da im je korist u pregovaranju s došljacima. Vjerojatno je dakle, da su rimski veliki posjednici, ako ne baš željeli, a ono mirno primili promjenu državopravnog položaja, jer su time otклонili od sebe bar dio poreznog tereta, a ipak očuvali svoju vlast nad kolonima vezanim na zemlju.

Koliko im je to pošlo za rukom, da li je ipak kolonima na svršetku uspjelo, da oslonjeni na same Avare stresu sa sebe jaram, nije moguće utvrditi, jer ne raspolazemo dovoljnim podacima. Ali, sudeći po Konstantinu Porfirogenitu, Hrvati su trebali da se naj-

¹⁶⁴ Marquart, Osteuropäische ... Streifzüge, Leipzig 1903, str. 482.

prije bore nekoliko godina protiv Avara. A tek poslije toga im je pošlo za rukom, da ih nadvladaju i osvoje cijelu Dalmaciju, koja im je naknadno doznačena na upravu od samoga cara Heraklija. S druge strane pak znamo, da je samo nekoliko godina poslije hrvatskoga osvojenja krenula misija iz Rima u Dalmaciju, da ot- kupi rimske zarobljenike. Znači li to one Rimljane, koji su dospjeli u ropstvo Hrvata, jer su se njima opirali zajedno s Avarima i sa Slavenima? Znači li to opet one Rimljane, koji su bili pali u avar- sko ropstvo i za koje su Hrvati, osvojivši Dalmaciju, tražili ot- kupninu?

Istina se, po našem mišljenju, ima tražiti negdje sasvim drugdje. Maurikije naime pripovijeda u svom Strategikonu (X, 5), da Slaveni nisu držali Rimljane u ropstvu, nego da su im dali da sami izaberu, hoće li dalje živjeti među njima kao slobodni ljudi i prijatelji, ili hoće li se uz otkup vratiti u okrilje carstva.¹⁶⁵ Sva je prilika stoga, da je posebna misija otpremljena za to, da omogući onim Rimljanima, koji nisu htjeli dalje ostati među Hrvatima i Slavenima, povratak pod okrilje rimske države.¹⁶⁶

Misija za otkupljivanje Rimljana bi povjerena, kako je po- znato, opatu Martinu. Neki čak misle, da bi to mogao biti onaj isti sv. Martin, koji je malo godina poslije toga zasio na stolicu sv. Petra, ali je otpremljen u zatočeništvo u Kerson, jer je bio op- tužen, da je stupio u nedopuštene veze s Langobardima i bio krivac ustanku cijele Italije protiv Carigrada. To nije prvi put, da su se takve tužbe čule protiv pape. Slučaj Klodvigova krštenja i njegova uspona do položaja franačkoga kralja i vladara rimske Galije mogao je svakako opravdati dosta zlorade primjedbe u krugo- vima, koji su stajali blizu samome carskom dvoru. Pomisao se naime ne može naprosto odbaciti, da pojava »ravnodušnih Rome- jaca, koji su, nezadovoljni zbog teških nameta u carstvu, gledali da se na lijep način nagode s barbarima«, nije bila izuzetak, nego mnogo općenitija, nego su to htjeli priznavati bizantijski pisci. Kod takve pretpostavke ne ćemo se čuditi, ako se u rimskim kru- govima mislilo, da im se ne treba žuriti s misijom u Dalmaciju, jer da tamošnjim Rimljanima nije baš najgore, pa je pomoćna akcija stoga suvišna.

¹⁶⁵ Jircček—Radonić I, str. 68.

¹⁶⁶ Maurikije, Strategikon X, 5. — Leonova Taktika XVIII, 104. — Rački, Nutarnje stanje u Radu sv. LXX., str. 172.

Ako se ove prilike zaista slažu s pravim stanjem stvari, možemo s nekim pouzdanjem pokušati da ocrtamo promjene, koje su nastale u agrarnim odnosima s dolaskom Hrvata u Dalmaciju. Hrvati su došli u svoju novu postojbinu, predvođeni od petoro braće i od dvije sestre, odnosno od njihovih plemenskih skupina. Prema tome je za njihove scobe bilo sedam hrvatskih plemena. No, god. 1102., kada je sklopljen ugovor između Hrvata i Kolomana, zabilježeno je u tom ugovoru dvanaest plemena. To doduše ne znači, da je među ovima bilo sedam hrvatskih i pet nehrvatskih plemena, jer se uvijek može zamisliti, da su se neka brojnija hrvatska plemena s vremenom razdvojila u dvije skupine, ako i ne u više njih. Ali između potpisnika ugovora god. 1102. nalazi se predstavnik plemena »Snačića«.¹⁶⁷ A riječ »snaci« znači seljake, koji su nastanjeni u planinskim krajevima. Ta riječ ilirskog podrijetla dopušta dakle misao, da su Hrvati u sporazumu s urođenim Ilirima stupili, poslije pokorenja Avara, u onaj isti socijalni položaj, u kojem su se nalazili prije njihova dolaska rimski veliki posjednici.¹⁶⁸

Značenje riječi »snaci« čak nas upozorava na dalju mogućnost: da je dolazak Hrvata bio skopčan s posvemašnjom socijalnom promjenom na teritoriju rimske Dalmacije. Jer, ako riječ »snaci« znači doista seljake nastanjene u planinskim krajevima i ako su ovi »snaci« god. 1102. bili u položaju gospodujuće kaste, to bi dakle trebalo značiti, da je dolazak Hrvata u rimsku Dalmaciju imao kao posljedicu izgon rimskih velikih posjednika i postavljanje ilirskih starosjedilaca na njihovo mjesto. To se vidi i po riječima Konstantina Porfirogenita, koji tvrdi, da su Rimljani, koje je Diolekcijan bio naselio na zemljištu Dalmacije, bili otišli iz te zemlje. Sada su dakako dolazili na njihovo mjesto u jednu ruku ilirski kmetovi, a u drugu hrvatski osvajači. Ostaje otvoreno pitanje, tko je sada vezan na zemlju, da radi težački posao. Ta je uloga zapala, čini nam se, Slaveni. Slaveni su naime već ranije bili avarski podložnici. U Dalmaciji su već prilikom avarske najezde radili pod-

¹⁶⁷ Šišić (156) str. 528.: comitem Georgium de genere Snaçithorum.

¹⁶⁸ Dr. Milan Budimir, O Ilirima i Prailirima: Kako nam kazuje Toma Arhidakon, ilirski su se brđani zvali »snaci«. Njihovo je ime u vezi sa imenom Snačića a ne Svačića. Da je oblik Svačić pogrešno čitanje, dokazao je ... Viktor Novak. Ime znači »seljake, koji stanuju u planinskom predjelu« i obavješćuje nas na nesumnjiv način, da je u jadranskoj Zagori sve do dolaska Hrvata bilo ilirskih starinaca, koji su se oduprli romanizaciji. (Božićni broj »Novosti« god. 1937.).

redene poslove. Ništa lakše nego da su sada zamijenili svoje gospodare. Prinudeni su bili raditi poljske poslove na zemljama ilirskih starosjedilaca, a osim toga i na zemljama, koje su Hrvati preuzeli kao rimsko državno dobro. Na takav je način osiguran kontinuitet u načinu obrađivanja zemlje, onaj čudni kontinuitet, koji je najznatnija oznaka našeg današnjeg agrarnog uređenja.

Jer onaj isti način obrađivanja maslinom i vinovom lozom, uveden u Dalmaciju rimskom kolonizacijom, ostao je, čini se, posve netaknut sve do sadašnjega dana. Iste zemlje danas su oranice, koje su to bile prije seobe naroda, iste su zemlje namijenjene danas kao nekada maslinarstvu, iste vinovoj lozi. Gotovo bi se moralo reći, da je agrarna razdioba Bosne, ukoliko nas ne varaju iskopine, potpuno ista kao i u rimsko vrijeme. I prema tome je ostala posve netaknuta ista organizacija kmetstva i ista povezanost seljaka na zemlju.

Ali taj kontinuitet ne bi bio moguć, da je bilo prekida u agrarnim odnosima. No, ako uzmemo, da su ilirski kmetovi nakon svojega oslobođenja prinudili Slavene, da im kmetuju na starim kmetovskim dobrima, morala je nastati posljedica, da Slaveni uče od svojih novih gospodara onaj način obrađivanja, koji je uređen u ovom kraju. Sasvim prema tome možemo zamisliti, da su taj stari način gospodarenja naučili od Ilira Hrvati, isto kao što su Hrvati bez sumnje od Ilira naučili vještinu pomorstva.

No sve te tvrdnje trebaju dokaza. Ne će biti bez interesa vidjeti, može li se taj dokaz donositi, ako ne izravnim, a ono bar neizravnim putem.

Način, kojim su Hrvati nastupili prilikom osvojenja Dalmacije, ne će se biti mnogo razlikovao od načina upotrebljena u vrijeme Karla Velikoga, kada su oni zaposjednuli bizantijsku Istru. Evo naime, kako su se na to tužili franačkim izaslanicima (*missi dominici*), *presbiteru Izzu i grofovima Kadolahu i Aju*, istarski zastupnici, 172 na broju. Dok su vladale bizantijske vlasti, stoji u toj predstavi, bila je zemlja zaštićena od Slavena; domaći su odredi branili polja od neprijatelja, i redovno su se plaćali državni porezi i crkvene dace. Sada, pošto je zemlja pala pod franačku vlast, oduzeo je došljak zemlju našim kmetovima i postavio je na nju svoje ljude, a mi više nemamo nikakve vlasti na njoj.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Ernst Meyer, *Die dalmatinisch-istranische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen* (Zeitschr. der Savigny-Stiftung, roman. Abteilnug XXIV): *libertos nobis abtulit, advenas hostes ponimus in*

Iz ovoga se vidi, da su Hrvati god. 804., kada je bizantijska Istra bila već nekoliko vremena u njihovim rukama, već bili zamijenili kmetove na pojedinim zemljama i na mjesto predašnjih zemljoradnika postavili nove, slavenske.

Na drugome se mjestu u istoj predstavi istarski građani žale, da im Hrvati ne dopuštaju, da zemlje povjeravaju slobodnim ljudima, već ih sile služiti se robovima i s njima vršiti vojničku službu.¹⁷⁰ Odatle primamo dalju podlogu za vjerojatnost, da su Hrvati za zauzimanja Dalmacije ne samo postavili nove kmetove na zemlju, nego da su sve kmetove bez razlike držali neslobodnim ljudima, vezanima na zemlju.

No, znači li to, da su ti novi kmetovi, vezani, isto kao ranije rimski, na zemlju, bili posve bespravni ljudi, podloženi samovolji osvajača? Stvar nije vjerojatna. Dapače će se vidjeti po kasnijim podacima, da su Hrvati prema tim kmetovima postupali upravo onako, kako su to propisivali rimski, odnosno bizantijski zakoni.

Da je to zaista bilo tako, može se već vidjeti po tekstu ugovora sklopljena god. 1102. između predstavnika hrvatskih plemena i Kolomana. Tu se naime izrijeком govori ne samo o gospodarima i o posjedima (possessiones), nego i o seljacima, koji su trebali da budu na miru i nesmetani.¹⁷¹ U pogledu tih posjeda, stoji dalje »pacta conventa«, ne će pripadnici hrvatskih plemena dati ni census ni tributum mađarskom kralju, ni oni ni njihovi ljudi, osim kada bi neprijatelj ušao u njegovo područje.¹⁷²

Mnogo se doduše pisalo protiv vjerodostojnosti trogirске apendikule, u kojoj su sadržana »pacta conventa«. I zaista nema sumnje, da je tekst toga ugovora svakako preudeso čovjek, koji je valjda učio pravo na bolonjskom sveučilištu.¹⁷³ Mogućnost je dakle tu, da je pisar trogirске apendikule svoj tekst ili izmislio ili pre-

casa vel orta nostra, nec in ipsos potestatem habemus. Odgovor franačkih izaslanika glasio je: advenas homines, qui in vestro resident, in vestra sint potestate (str. 408.).

¹⁷⁰ Ernst Meyer (169) str. 408: liberos homines non nos habere permittit, sed tantum cum nostris servis facit nos in hoste ambulare. Odgovor je ovdje glasio: liberos homines habere vos permittam, ut vestram habeant commendationem, sicut in omnem potestatem domini nostri faciunt.

¹⁷¹ Šišić (156) str. 528.: quod omnes predicti teneant suas possessiones ac bona cum omnibus suis pacifice et quiete.

¹⁷² Šišić (156) str. 528.: Et quod non teneatur aliqua predictarum generacio nec eorum homines soluere censum seu tributum regie maiestati prephate, nisi tantum teneantur predicti domino regi quando aliquis inuaderet sua confinia.

¹⁷³ Šišić (156) str. 519.: Pisac apendikule je nesumnjivo jedan svećenik, koji je bio u Bologni, jer je njegovo pismo blisko »littere bononiensis«.

udesio po svojoj pravnoj naobrazbi. Jer, ako hoćemo pojam censusa i tributuma dovesti u vezu s rimskim ustanovama, ne smijemo za-
boraviti, da su sastavljanje censusa i odmjerivanja tributuma već
od polovine VII. stoljeća u rimskoj Galiji posve nepoznati. No,
ako su nepoznati kao pozitivni administrativni poslovi, ne može
se po tom naprosto suditi, da pojam censusa i tributuma nije bio u
uspomeni u rimskoj Dalmaciji. Gradovi su naime izrijekom bili od
tih obaveza oslobođeni. Prilika je stoga, da je to isto oslobođenje
bilo izrečeno i u prilog Hrvata zato, što su, isto kao Franci, bili
zaposjednuli državne zemlje, koje u rimsko doba nisu uopće bile
zavedene u censorskim spisima.

No, ako se za zemlje, nastanjene Hrvatima, još god. 1102.
znalo da nisu unesene u censorske spise, to bi svakako značilo, da
su se rimski ili bizantijski zakonski propisi primjenjivali u cijeloj
rimskoj Dalmaciji i poslije dolaska Hrvata i, prema tome, da su
sami Hrvati ne samo te propise primali, nego su se njih i držali.
Tvrdnja Konstantina Porfirogenita o ugovoru između Hrvata i
carstva dobiva time svoju potvrdu. No, tu nastaje daljnje i pre-
sudno pitanje: koji li su bizantijski zakonski propisi i kada su se
stali primjenjivati u bizantijskoj i u hrvatskoj Dalmaciji?

U ranijem mojem radu »Prilozi za proučavanje postanka
ugovora god. 1102. (Pacta conventa) i trogirске diplome« izraženo
je mišljenje, da je ustanova metrokomije sa svim popratnim poja-
vama zajedničke dubrave i livade nastala tek u bizantijsko vri-
jeme.¹⁷⁴ To nije točno. Ustanova metrokomije bila je poznata već
za careva Leona i Zenona,¹⁷⁵ dakle za Justinijanovih prethodnika.
Ali je upravo to ranije podrijetlo te ustanove od velikoga interesa
za utvrđivanje pravnog kontinuiteta. Jer one iste posljedice fiskalne
organizacije sela u kasnorimskoj državi nastupile su kod nas i u
krajevima, gdje su bili nastanjeni Germani. Ista zajednica općinske
zemlje s različnim nazivima — Markgenossenschaft, Almende kod
Franaka i Nijemaca, općinske dubrave i livade kod nas — svje-
doče za zajedničko pravno vrelo, iz kojega su crpli i jedni i drugi
došljaci na negdašnjoj rimskoj zemlji.

Ali ono prilagođivanje seoske organizacije fiskalnim intere-
sima carstva kod nas je dublje i trajnije negoli u Franaka i u ranj-

¹⁷⁴ Prilozi, str. 21—22.

¹⁷⁵ Cod. Iustin. XI, 56: non licere metrocomiae habitatoribus loca sua ad
extraneum transferre (imp. Leo et Anthemius), odn. XI, 57: et nullus ex vicinis
pro alienis debitis vicinorum teneatur (imp. Zeno).

skoj Njemačkoj. U nas je popisivanje poreznika izvršeno ne samo kroz duže vrijeme, nego i dosta savjesno. Justinijanova 128. novela u našim se krajevima primjenjivala, sve i uz oslobođenja od poreza, u razmjerno točnijoj mjeri. Iz takova vođenja poreznih propisa nastala je, u bizantijskoj Dalmaciji, katastralna registracija velikih posjeda u posebnu spisnu, koji je na grčkom jeziku imao naziv *πολύπυχοι*,¹⁷⁶ a to se prevodilo u latinskom jeziku nazivom »maiores censiti«. Nije bez interesa naglasiti, da je klasa tih velikih poreznika još pod Austrijom činila posebnu grupu političkih izbornika, posve različitu od velikoga posjeda u ostaloj monarhiji. Ova je grupa (maiores censiti) sama birala svoje zastupnike na zadarskom saboru.

No tu bi se moglo tvrditi, da su se kasnorimski propisi primjenjivali samo na zemljištu gradskih općina, koje su sačinjavale teritorij dalmatinskog temata, a ovaj je do prvog pada Carigrada (1204.) bio bar nominalno pod neposrednom bizantijskom upravom.

Stvar postaje zamašnjom, kada utvrdimo, da su se primjenjivali na zemljištu zauzetom Hrvatima i zakonski propisi, za koje se misli da su kasnijega postanka, jer se pridaju carevima iz aurijske ili sirske dinastije (717—802).¹⁷⁷

Već se ranije moglo primijetiti, da su Hrvati za osvajanja Istre tjerali s gradske okoline slobodne seljake i na njihovo mjesto postavljali svoje neslobodne ratare.¹⁷⁸ Nije bez interesa utvrditi, da su i Bugari postupali na slični, ako i ne isti način prema bizantijskim kolonima u Mesiji i u Dardaniji.¹⁷⁹

Između ustanova bizantijskog prava, koje su se primjenjivale ne samo u bizantijskoj Dalmaciji, nego i u hrvatskoj, zauzima vidno mjesto pravo pretkupnje ili protimesis. To se pravo naime

¹⁷⁶ Novella 128. je sačuvana u grčkom i u latinskom tekstu, koji se među sobom ne poklapaju. Latinski prijevod grčkoga natpisa glasi naime: »de publicorum tributorum exactione et solutione et aliis capitibus«, dok latinski tekst glasi: »de collatoribus et aliis capitulis«.

¹⁷⁷ Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechtes*, Berlin 1877, II. izdanje, str. 234—242. O vremenu, kada je izdan *Nomos Georgikos*, ne slažu se mišljenja. Ashburner, koji mu je posvetio dužu raspravu (*The farmer's law*, *Journal of Hellenic Studies* XXX — 1911, str. 84. i d. i XXX — 1912, str. 68—83), pridaje ga izaurijskim carevima, dok C. Vernadski (*Sur les origines de la Loi agraire byzantine*, *Byzantion* II — 1926, str. 173. i d.) smatra, potkrijepljen od E. Steina (*Byz. Zeitschr.* XXIX — 1930, str. 355.), a pobijen od Dölgera (*Histor. Zeitschr.* CXLI — 1929, str. 112—114.), da *Nomos georgikos* potječe od Justinijana II.

¹⁷⁸ Ernst Meyer (169) str. 408.

¹⁷⁹ V. N. Zlatarski, *Historija blgarskoto carstva v srednjem veku*, Sofija 1918, sv. I., dio I., str. 197—200.

primjenjivalo do kasno u srednjem vijeku i čak u novijem vremenu. Doduše je podrijetlo pretkupnje dosta odmaklo. Honorije i Teodosije II. su već god. 415. zabranili prodaju zemlje u pojedinoj metrokomiji, a bez izričnoga pristanka drugih seljana. Ali je protimesis primila veće značenje kasnije, i tome pojačanom značenju odgovara zahtjev šibenskog, trogirskog i bračkog statuta,¹⁸⁰ da se svaka prodaja nepokretnine mora posebno oglasiti u takozvanoj »stridi«. Zabrana strancima, da steku imanje i da se nasele u metrokomiji, izdali su već god. 468. carevi Leon i Antemije. Ona se dalje pooštrila pod vladarom Leona Mudroga (886—912), koji je rok za prigovor protiv prodaje nepokretnine strancu proširio na šest mjeseci.¹⁸¹ Za naše je pitanje važno, da je ustanova stride ne samo bila u kreposti u krajevima bizantijske Dalmacije, nego čak u Šibeniku, koji je neposredno pripadao Hrvatskoj. Ali ne smijemo zaboraviti, da je Šibenik nastojao svoje gradsko zakonodavstvo prilagoditi stanju drugih gradova primorske Dalmacije. No, opet u drugu ruku vrijedi istaknuti, da su baš u Šibeniku dolazile do primjene neke dosta oštre odredbe seljačke lične vezanosti, koje bez sumnje potječu od bizantijskog vrela, a ne primjenjuju se ni u jednom drugom dalmatinskom statutu.¹⁸²

Znatniji su nam rezultati, kada upoređujemo pravno stanje seljačkih odnosa u krajevima hrvatskim udaljenim od primorja prema onim seljačkim odnosima, kako su normirani u bizantijskom zakoniku nazvanom »Nómos georgikós«.

Tako je vrijedila do nedavne agrarne reforme u Bosni odredba, da se gospodar zemlje nema uticati u način obrađivanja, nego je dužan zadovoljiti se redovnim prihodom.¹⁸³ No i u zadarskoj okolini kmet je bio tako isto samostalan: zadarski je statut naime razlikovao samo između »verus dominus«, koji prima prinose, i seljaka, koji je te prinose davao. Zabrana, da se ukloni kmet, koji je preko trideset godina bio na zemlji, potječe izravno od bizan-

¹⁸⁰ Dr. Heinr. Mayr (136) str. 12. — Šibenski statut IV, 44 i ref. cap. 240. Trogirski statut reform. cap. 17. — Brački statut cap. 10. I splitski statut poznaje stridu u III. knj. čl. 104.

¹⁸¹ Zachariä von Lingenthal (177) str. 237.

¹⁸² Ne smijemo pak zaboraviti, da ove čisto bizantijske odredbe šibenskog statuta nisu sadržane u starijoj njegovoj redakciji, nego tek u dopunama (reformationes) iz god. 1395. Tu se nalaze u čl. 78., 79. i 80. odredbe o načinu, kako da gospodar otkupi kmetsko pravo od seljaka. Čl. 81. i 82. sadržavaju daljih odredaba o odgovornosti svih seljana za obavezu pojedinca.

¹⁸³ Grünberg, Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien (Zeitschr. f. Volkswirtsch., Politik u. Verw. XVIII, B, str. 322. i d.

tijskog agrarnog zakona.¹⁸⁴ Po jednom i po drugom pravnom vrelu kmet je mogao prodati svoje pravo na poboljšice, a da i nije pitao gospodara; dokaz, da je vezanost bar u nekim krajevima bila posve popustila. Kmetu pripadaju po bosanskom i po bizantijskom pravu stabla i loze, ako gospodar nije njemu dao sredstva i plaću za obrađivanje.¹⁸⁵

Iz toga proizlazi, da, radi povezanosti kmeta na zemlju, gospodar nije nipošto smio prodati zemlju bez kmeta. Prema tome nije gospodar uopće mogao jednostrano raspolagati kmetским pravom. Kmetstvo je pravo, prema takvom shvaćanju, bilo ius perpetuum.¹⁸⁶

Već je Mayr primijetio posve pravilno, da uporedba između rimskog vremena i vrela iz X. do XII. stoljeća daje dokaz potpunog kontinuiteta s rimskim ustanovama ne samo u gradovima, nego i na selu.¹⁸⁷ Ustanova latifundija i robova prenesena je iz staroga vijeka u srednji. Villa je u jednom i drugom vremenu gospodarsko središte. Familia rustica su robovi. Nadstojnik je villicus.¹⁸⁸ Svi ti izrazi nalaze se u spisima X. stoljeća. U oporuci priora Andrije¹⁸⁹ daje se sloboda kmetovima, ali se s njima daje i zemlja. Isto raspolaganje robom i zemljom izvršuje se u ravenatskim oporukama dalmatinskih bjegunaca.¹⁹⁰ Nema doduše u listinama X. i XII. stoljeća mnogo podataka o kolonatu, ali Rački misli, da je obrađivanje crkvenih i gospodarskih dobara izvršeno na osnovu kmetovskog odnosa,¹⁹¹ premda je seljak u mnogobrojnim slučajevima, osobito u kasnijem srednjem vijeku, bio stekao ličnu slobodu.¹⁹²

Kmetovski ugovori, koji su dospjeli do nas, imaju u srednjem vijeku i čak u vrijeme prestanka mletačke vlasti posve rimsko lice.

¹⁸⁴ Zachariä von Lingenthal (177) str. 241—242. Ekloga XIII. je zabranila davanje državnih domena u kmetstvo za vrijeme duže od 29 godina.

¹⁸⁵ Contardo Ferrini, Opere I, str. 375. i d. (Milano 1929). Dr. Heinr. Mayr (136) str. 6. — Kontinuitet između rimskih i sredovječnih odnosa može se utvrditi iz turskog zakonodavstva: Dr. Čiro Truhelka, Stari turski agrarni zakonik za Bosnu (Glasnik zem. muzeja u BH. XXVIII—1916, str. 427—476.

¹⁸⁶ Dr. Heinr. Mayr (136) str. 8.

¹⁸⁷ Ibid. str. 9.

¹⁸⁸ Savigny, Ueber das römische Kolonat, Abhandlung der Berl. Akad. der Wiss. 1823, str. 11.

¹⁸⁹ Rački, doc. str. 17—20: et pro anima mea dimitto liberos Marune cum uxore et filia; et do ei vinea...

¹⁹⁰ Marini, I papiri diplomatici, Roma 1805, br. 78 i 148.

¹⁹¹ Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, V. dio (Rad CV, str. 202—238.). Zanimljiva je njegova tvrdnja, da su Hrvati preuzeli od Rimljana vinogradarstvo i maslinarstvo (str. 206. i d. str. 524. i 542.).

¹⁹² Jireček-Radonić III, str. 24., 114., 120. i d., 147., 229. i IV, 188.

Samo su izrazi s vremenom drugačiji. Ali nije bez važnosti, da se u rimsko vrijeme i u ranijem srednjem vijeku davanje u kmetstvo zove »*datio ad laborandum seu laborerium*« i da bizantijsko pravo zna za posve slični naziv »*paroikinón*«. ¹⁹³ Na prvom bi se pogledu moglo reći, da se u svim tim ugovorima izražuje pravno shvaćanje primorskih gradova, gdje rimske tradicije nisu nikada prekinute. Ali je stvarnost upravo obratna. Primorski su gradovi recipirali ratarsko pravo od zaleđa, i pače ratarsko se je pravo zaleđa po malo s turskim prodiranjem prema Primorju proširilo sve dalje do podno samih gradskih zidova.

Za tu mogućnost govori jedan dosta jaki razlog. Kmetovski odnos, u koji su ušli, po svoj prilici poslije dolaska Hrvata, slavenski ratari, stoji koliko u vezi s potrebom pogranične odbrane, toliko i s interesom samoga vlasnika zemlje, da drži na okupu što više radnih sila. Tim svrhama imala je poslužiti ustanova šire porodice ili zadruge. ¹⁹⁴

S vremenom, kada je u unutrašnjosti vladala velika nesigurnost, slaže se ustanova nazvana u bizantijskom pravu »*mortites*« ili »*mortistes*«. ¹⁹⁵ Česti ratni pohodi kroz vrijeme do 677. god. izazvali su bježanje seljačkog svijeta. Bizantijsko zakonodavstvo sada je nastojalo da spriječi bježanje Slavena, koji su jedva pristali na to, da obrađuju zemlje napuštene od starosjedilaca. Da se tim Slavenima oduzme težnja, da se združe s Avarima, kako su to bili učinili god. 626. i 677., imala je služiti ustanova, po kojoj se njima davalo uživanje devet desetina ploda, dok je deseti dio tekao u korist gospodara, koji je svaki put imao biti pozvan na njivu prije žetve, da izabere između deset postavljenih snopova onaj, koji mu se bude vidio najprikladnijim. ¹⁹⁶

Tako se isto slagala s duhom bizantijskog ratarskog prava podjela seoskih dobara, koja je dokazana za Konavosku i za Gr-

¹⁹³ Mayr (136) str. 11. — Zachariä von Ling. (177) str. 237.

¹⁹⁴ Mayr (136) str. 12—13. i 14.2 Im Kolonenverhältnis ist die Familie die Kolonen für den Herrn von Bedeutung, da sie für ihn das Quantum von Arbeitskraft, das ihm zur Verfügung steht, bedeutet.

¹⁹⁵ Mayr (136) str. 13.: Mit ziemlicher Sicherheit ist der gegenwärtig im allgemeinen vergleichsweise höhere Anteil des dalmatinischen Kolonen am Ertrag der Ernte auf dieses Recht des Mortites zurückzuführen. Zachariä von Lingenth. (177) str. 241—249.

¹⁹⁶ Nomos georgikos (Opere Contardo Ferrini I, str. 278.) čl. 9.

baljsku župu između dubrovačke, odnosno između kotorske vlastele.¹⁹⁷

No, dok su Konavli i Grbalj dugo vrijeme imali posebno uređenje nalik na slobodne seoske općine, pokazuju odnosi kao »mortites« i »hemisiastes« bizantijskog agrarnog zakona sve bitne oznake, koje se mogu utvrditi u ustanovi dalmatinskog kmetstva mletačkog vremena.¹⁹⁸ Tako su isto bizantijskog podrijetla i kmetovska prava stečena na osnovi samovlasne izvršene poboljšice, kako su uvedena u mletačku Dalmaciju u odredbi proveditura Grimanija.¹⁹⁹

Za razumijevanje ovih odnosa od potrebe je istaći, da se Dalmacija već od rimskog vremena dijelila na dva među sobom različna područja: na područje intenzivne kulture u blizini Primorja i na područje ekstenzivne kulture u Zagorju. Dok su za Zagorje bile u kreposti posebne odredbe bizantijskog »Nomos georgikós«, bile su u Primorju dugo vrijeme u primjeni ustanove kasnorimskog prava.²⁰⁰ U Primorju su se pod utjecajem obnavljanja rimskopravnih tradicija u bolonskoj školi ratarski odnosi tumačili s klasičkoga stajališta, kao da padaju pod pojam rimskopravnog ugovora *de locatione et conductione*. U Zagorju je naprotiv, kako se vidi iz gornjeg razlaganja, prevladao bizantijski utjecaj. Tek u tursko vrijeme, kada je cijeli kraj do morske obale bio pod neposrednim neprijateljskim dohvatom i kada se pojas ekstenzivne zemljoradnje sve više rastezao prema Primorju, širio se bizantijski pravni utjecaj sve i do samih vrata dalmatinskih gradova.

Dalje je sada pitanje, kada li su se ustanove bizantijskog »Nomos georgikós« stale primjenjivati u krajevima nastanjenim Hrvatima i Srbima: da li u vrijeme odmah poslije njihova dolaska ili tek u X. stoljeću za makedonske dinastije. Razlozi, koje dosad

¹⁹⁷ Mayr (136) str. 12. — Statutum divisionis čoppe de Cherbili u arhivu kotorske općine. Stjepčević Ivo, Prevlaka, str. 25. i d.

¹⁹⁸ Mayr (136) str. 14. i d. — Nomos georgikós (196) čl. 2—8.

¹⁹⁹ Mayr (136) str. 27. Legge Grimani iz god. 1755. Izvještaj glavnog proveditura Grimanija Sinjoriji od 1. VII 1755 u zadarskom državnom arhivu.

²⁰⁰ Mayr (136) str. 15.: Es ist anzunehmen, dass in Dalmatien seit jeher in der Landwirtschaft zwei Zonen vorhanden waren: eine Zone intensiver Wirtschaft an der Küste und eine extensivere Weidewirtschaft im Inneren des Landes, allerdings ohne feste Grenzen und daher sich gegenseitig in den rechtlichen Anschauungen beeinflussend. So enthalten auch schon die Statuten sowohl des Festlandes als auch der Inseln die ausgedehntesten Bestimmungen über Weideverhältnisse. Wie aber diese für die Art und Weise der Grundbesitzverhältnisse, für die Lage der Ansiedlung entscheidend waren, lässt sich im Innern des Landes noch heute deutlich erkennen.

istaknusmo, pokazuju na prvu mogućnost. Jer, da su se bizantijski propisi primjenjivali tek u kasnije vrijeme, morali bismo vjerovati, da je u ratarskim odnosima zagorske Dalmacije bilo dosta duga prekida. A to se ne slaže s činjenicom, da su u »*Nomos georgikós*« izražena ona ista pravna načela, koja su valjda vrijedila za ilirske krajeve još u vrijeme rimske republike. Jer za kmetstvo u ovim krajevima zna već Varon. Isto tako zna Varon za porodično kmetovanje u obliku, koji se ne će biti mnogo razlikovao od kasnijega šireg porodice ili zadrugc. Jednako razlikuje između trajnog i prolaznog kmetovanja, to jest između kmetovanja na vinogradima i kmetovanja na njivama.²⁰¹ I ono isto razlikovanje kao kod Varona i u »*Nómos georgikós*« može se pratiti u statutarnim odredbama dalmatinskih gradova i čak u agrarnom zakonu Sulejmana II. za Bosnu.²⁰² Kada sve ovo držimo na umu, pomisao nije više daleko od mogućnosti, da bi »*Nómos georgikós*« mogao biti bizantijski zakon, koji je bilježio pravne običaje ilirskih krajeva sa svrhom, da služi kao ravnalo nedavno doseljenim Hrvatima i Srbima.

Pisci, koji su proučili »*Nómos georgikós*«, dosta su često nazivali u njemu tragove slavenskog prava i utjecaja slavenskog življa, koji se bijaše, sto godina prije izdavanja toga zakona, doselio u balkanske krajeve. Zachariä von Lingenthal, V. G. Vasiljevskij i F. I. Uspenskij zapeli su se kod onih odredaba, koje se tiču poljskih prekršaja i koje toliko podsjećaju na slične odredbe zakona salijskih

²⁰¹ Varro, de re rustica I, 17, § 12. razlikuje između »cultores servi et liberi«. Kmetovi rade na zemlji »cum sua progenie aut mercenariis«. Dalja je razlika između »conducticiis liberorum operis« i »res majores ut vindemiae«.

²⁰² Šibenski statut (IV, 71) spominje rad za određeno neko vrijeme (ad certum tempus). Odnos seljaka, koji bi preuzeo zemlju »temporaliter ad laborandum«, zove se u zadrarskom statutu »pastinatio« (III, 68). Trajanje privremena ugovora u splitskom statutu je ograničeno na vrijeme, dok bude trajala leza (III, 107). Položaj polovnika odgovara položaju bizantijskog hemisijasta u Kotoru, Zadru (III, 68), Trogiru (I, 72). Rabski statut obavezuje seljaka, da cijeli posao podjele ne samo objavi gospodaru, nego i pripravne ranove izvršuje tako reći pod njegovim nadzorom (čl. 12). Kaznene odredbe su uvrštene u Korčuli (čl. 76.) Šibeniku, (ref. cap. 274) i Zadru (III, 108). Slučaj napuštanja ili zane-marivanja povjerena zemljišta (Šibenik IV, 21; Zadar III, 68; Trogir I, 72; Split III, 107; Rab I, 8; Skradin čl. 29; Korčula čl. 76) ima slične posljedice kao i *Nomos georgikos* čl. 12. i 13. Odredba splitskog statuta III, čl. 108 naprosto je reprodukcija odredbe čl. 9. N. g. o mortistes ili mortites. Slične odredbe za polovnike i godišnjake ima kotorski statut čl. 111. i budvanski statut čl. 286. Vidi kot. stat. čl. 280., odnosno čl. 229., 403., 413. i 419. U dubrovačkom statutu govor o kmetovskim odnosima odredbe V. knjige. I u agrarnom zakonu Sulejmana II. za Bosnu prihvaćene su kaznene odredbe iz N. g. o kradama i provalama na seoskim dobrima. Jamčenje svih seljana, kako se izražuje u N. g. i kako se vršilo u ustanovi preuzima (vidi Truhelku u bos. Glasniku za 1916, str. 431.), prihvaćeno je i u Sulejmanovu zakonu.

Franaka.²⁰³ Bliže će valjda biti istini B. A. Pančenko, koji vidi u tom zakonu naprosto unošenje običajnog prava, kakvo je bilo u stvarnoj primjeni u evropskim provincijama istočnog carstva.²⁰⁴ Oznaka toga zakona, koji gotovo i ne zna za novčano gospodarstvo i odaje neku surovost običaja, kakva je bila u Ilira, pokazuje po njemu na vrijeme, kada je kulturno stanje u Bizantu bilo pretrpjelo teških udaraca od posljedica velikih seoba.²⁰⁵ To, da je kasnorimsko pravo znalo samo za kmetovsku vezanost na zemlju, dok »Nómos georgikós« zna naprotiv i za posve slobodne seoske zajednice, dalo je povod Pančenkcu, da misli, da je dolazak Slavena značio promjenu u stanju seljaka, i da »Nómos georgikós« reproducira slavenske pravne nazore.²⁰⁶ I ta je hipoteza napuštena, pošto se utvrdilo, da je slobodnih seoskih zajednica bilo po cijelom carstvu i valjda upravo u balkanskim krajevima. Ne smijemo naime zaboraviti, koliko je važnost imalo u rimskom suđenju običajno pravo²⁰⁷ i koliko se, po mišljenju Rostovceva, običajno pravo njegovalo upravo u Iliriku.²⁰⁸

Iz svega ovoga dugoga razlaganja vidimo, da ima još mnogo neriješenih problema u stvari postanka bizantijskog agrarnog zakona.²⁰⁹ Ali, ako je u njemu zaista formulacija običajnog prava ilirskih krajeva za upotrebu i ravnanje doseljenih Hrvata, nismo više daleko od toga, da zamislimo u vrijeme oko vladavine Justinijana II. jedno stanje, koje je bar dopuštalo bizantijskim državnim vlastima, da izvojšte ili očekuju posluš svojim naredbama u krajevima, koji su bili naseljeni Hrvatima i Srbima. A to sve potvrđuje hipotezu o sklapanju ugovora u vrijeme i s posredovanjem pape Agatona, kako bi to proizlazilo iz tvrdnja Konstantina Porfirogenita.

²⁰³ Zachariä von Lingenth. (177) str. 241.

²⁰⁴ A. A. Vasiljev, Histoire de l'Empire byzantin, Paris 1932, I, 324—326 i tu iskazana literatura.

²⁰⁵ Ashburner (177) str. 84.

²⁰⁶ Vasiljev (204) str. 326.

²⁰⁷ Paulus lib. VII ad Sabinum fr. 36 Dig. de leg. (1, 3): Immo magnae auctoritatis hoc ius habetur, quod in tantum probatum est, ut non fuerit necesse scripto id comprehendere.

²⁰⁸ Rostovcev (131) I, str. 194.

²⁰⁹ Vasiljev (204) str. 327—328: A l'heure actuelle, on doit, selon nous, abandonner complètement la théorie de l'influence slave sur la formation de la nouvelle structure sociale de l'Empire et porter surtout son attention sur l'étude du problème de la petite propriété libre et de la commune villageoise dans la période du Haut et du Bas-Empire... Quand à la question de la datation du Code rural, elle est encore à résoudre.

b) Vojnički odnosi

Po riječima Konstantina Porfirogenita Hrvati su se ovamo doselili na osnovu izričnog »naloga« cara Heraklija. Bizantijski je car, pozivajući Hrvate i doznajući im rimsku Dalmaciju, imao naprosto na umu to, da osigura sjevernu granicu carstva od avarskih navala. Oblik naseljavanja Hrvata nije se prema tome razlikovao od oblika naseljavanja drugih plemenskih jedinica na rimskom tlu. Zajednička oznaka takova doseljavanja bila je, kako već naprijed izložismo, ta: da doseljeni graničari nisu trebali plaćati poreza, jer su bili u razlici prema građanima borci; da su bili vezani na zemlju, jer je to tražio od njih interes pogranične odbrane; i da su njihova dobra bila nasljedna samo u muškoj lozi, jer su ta dobra svojim prihodom imala zamjenjivati vojničku plaću.

Pitanje je sada, da li se sve ove pretpostavke daju utvrditi kod Hrvata.

Da su Hrvati bili riješeni od plaćanja poreza na zemlju, vidi se već iz »pacta conventa«. Naprijed je navedena odredba »et quod non teneatur aliqua predictarum generatio nec eorum homines solvere censum seu tributum.«²¹⁰ To rješenje nije moralo biti izrično, nego samo šutke: samo po sebi se naime znalo u rimskoj fiskalnoj praksi, da se vojnička dobra nemaju uvrstiti u censorske spise.²¹¹ Da ta odredba ugovora između predstavnika hrvatskih plemena i Kolomana odgovara stvarnom stanju, dokazao je Klaić u svojim raspravama o hrvatskim plemenima i o marturini.²¹² S jedne mu je naime strane pošlo za rukom na osnovu podataka iz XII. i XIII. stoljeća rekonstruirati teritorijalni opseg hrvatskih praplemena. S druge mu je strane uspjelo dokazati, da je Hrvatska — to jest onaj dio rimske Dalmacije, koji se još uvijek formalno držao sastavnim dijelom istočnoga carstva — bila zaista riješena od izravnog poreza na zemlju, dok je Slavonija, to jest onaj dio Hrvatske, koji se nalazio izvan granica carstva, bila dužna plaćati taj porez.²¹³

No, kada jednom znamo, da se u Slavoniji odmjerivao porez na zemlju, a da se nije odmjerivao u Hrvatskoj, treba da za to

²¹⁰ Šišić (156) str. 528.

²¹¹ Marquardt (45) II, str. 157—178. Fustel de Coulanges (59) III, str. 284—285.

²¹² Šišić (156) str. 472. i d. Klaić, Marturina, Slavonska daća u srednjem vijeku (Rad CLVII, str. 114—213.) i Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća (Rad CXXX, str. 1—85.).

²¹³ Moje »Hrvatsko državno pravo u davnini«, Zagreb 1937, osobite str. 15. i d.

tražimo razlog. A taj se razlog može naći samo u činjenici, da je Hrvatska na jugu od rijeke Save sve do god. 802. u međunarodnom pogledu držala, da je sastavni dio istočnog carstva bila državna njegova granica. A, isto kao što su salijski Franci bili riješeni od poreza za zemlje duž rijeke Rajne, to jest duž granice carstva, bili su od te dužnosti riješeni i Hrvati. To jest, i to odgovara načinu izražavanja ugovora god. 1102., hrvatske su plemenske zemlje bile naprosto kao vojnička dobra izuzete od censorskih popisa, isto kao što Fustel de Coulanges kaže za salijske zemlje »les terres du fisc impérial n'étaient pas inscrites sur les registres cadastraux et ne payaient pas d'impôt foncier«.²¹⁴ Da to rješenje ne može biti kasnijega datuma, vidi se već po tome, što se običaj censorskih popisa s vremenom izgubio i što stoga nije inače mogao biti u tako svježoj uspomeni u XII. stoljeću u suhozemnoj Dalmaciji. Drugačije stoji stvar, ako se uzme, da je ovo stanje nastalo tek u vrijeme dolaska Hrvata. No, ako je prilikom dolaska Hrvata utvrđeno to rješenje od porezne dužnosti, znači, da je tu bilo državne vlasti, koja je porez mogla određivati i koja je od njega mogla rješavati. A to se može zamisliti samo pod jednim uvjetom: da su Hrvati zaista u vrijeme nedaleko od njihova dolaska u rimsku Dalmaciju naprosto ušli u tamošnji pravni poredak i pristali na njegovu dalju valjanost i time priznali bizantijsku suverenost.

Područje zauzeto od pripadnika hrvatskih plemena bilo je dakle naprosto izuzeto od katastralnog popisivanja zbog toga, što je ono bilo militarizirana državna granica protiv Avara.

No, ako su Hrvati zaista s posredovanjem rimskog pape preuzeli prema carstvu dužnost, da će od neprijatelja braniti državnu granicu i da će, dok ne bude takove potrebe, živjeti u miru sa svim svojim susjedima, treba očekivati, da će se njihovo unutrašnje uređenje slagati s tom zadaćom u potpunoj mjeri.

Sve plemenske jedinice, koje su se naselile duž rimske granice na rijeci Rajni, tako zvani leti, bile su vezane na zemlju.²¹⁵ Ta vezanost na zemlju jest, a i razumljivo je, bitna oznaka graničarskog položaja. Ali smo vidjeli prilikom letimičnog raspravljanja o bizantijskom agrarnom zakonu, da je po njemu dosta velika sloboda kretanja pojedinca seljaka. Oprečnost između slobode kretanja, kako se izrazuje u »Nomos georgikos«, i neslobode, kako se po-

²¹⁴ Fustel de Coulanges (59) III, str. 285. i d.

²¹⁵ Za vezanost leta na zemlju članak »Laeti« u Pauly-Wissowa Real-Enzyklopädie.

javljuje u ustanovi ilirskog kolonata, tumačio se, kako smo imali prilike vidjeti, različitim razlozima. Ali je hipoteza, da je seljačka nevezanost nastupila pod utjecajem Slavena, u historijskoj nauci, u glavnom zabačena.²¹⁶

Ako hoćemo dovesti u sklad vezanost kolona, koju je uveo Valentinijan, i nevezanost, kako se izrazuje u bizantijskom agrarnom pravu, moramo pitati, zašto je Valentinijan uveo vezanost kolona na zemlju. S jedne se strane naveo utjecaj senata, u kojemu su veliki posjednici ili *potentes* imali glavnu riječ. Ali ne smijemo zaboraviti, da se humska opasnost pojavila u južnoruskoj nizini upravo oko toga vremena i da su se Visigoti već počeli s dosta opasnom snagom pojavljivati na granici carstva od ušća Dunava sve do same Panonije, to jest do neposredne blizine teritorija današnje Hrvatske. Vezanost kmeta na zemlju nije stoga morala biti posljedica utjecaja velikih posjednika, nego joj je izravnim uzrokom položaj na državnoj granici. Kolikogod to krivo bilo pojedinom caru, pred njim je onda bila neodoljiva potreba, da se brani država od neprijatelja. Zato je Valentinijan bio prinuđen, da kmeta veže na zemlju. Ali gdje? Ne u unutrašnjosti državnog područja, ne u onim krajevima, koji nisu bili izloženi neprijatelju, nego duž državne granice. Zato nismo valjda na krivu putu, ako mislimo, da »*Nomos georgikos*« sadržava odredbe, koje predviđaju slobodu kretanja seljaka, jer se u prvom redu odnosio na zemlje udaljene od državne granice, kao što su bile bez sumnje unutrašnjost Bosne, odnosno unutrašnjost rimske Dalmacije, dok su strože odredbe za graničare vrijedile u krajevima, koji su bili izloženi neprijateljskim navalama pa su zbog toga položaja tražili vezanost položaja seljaka na zemlju i stalnu gotovost prema neprijatelju.

No, ako je hrvatski plemenski posjed doista bio vojnički posjed u pravom smislu riječi, trebalo bi očekivati, da su se na nj primjenjivala ista pravna načela kao i vojničkim posjedima u drugim pograničnim krajevima, a to su bili svakako zemlje na rijeci Rajni. I evo u zakonu salijskih Franaka izraženo je načelo, da se salijska dobra nikako ne smiju naslijediti u ženskoj lozi. »*De terra vero salica, stoji naime u čl. 59., in mulierem nulla portio haereditatem transit, sed hoc virilis sexus acquirit, hoc est, filii in ipsa haereditate*

²¹⁶ Vasiljev (204) svr. I., str. 328. Važan je članak N. A. Constantinescu, *Réforme sociale ou réforme fiscale?* (Bulletin de la Section historique de l'Académie roumaine XI-1924).

succedunt«. ²¹⁷ No salijski zakon naprosto reproducira kasnorimsko zakonodavstvo, koje se pridaje caru Aleksandru Severu; po tim odredbama vojnici su u naknadu za preuzetu pograničnu službu dobivali državna dobra, za koja nije posjednik plaćao poreza. U zamjenu za to nije zemlju smio prodavati i mogao ju je ostavljati samo u muškoj lozi od oca na sina. ²¹⁸

Ista je odredba vrijedila i za pripadnike hrvatskih praplemena. To se vidi najbolje po slučaju, što ga je naveo u svom Priručniku Ferdo Šišić. ²¹⁹ Po njegovu je prikazu god. 1443. Simeon de Nosdrogna, član zadarske gradske općine i potomak hrvatskog plemena Tugomirića, zamolio dužda Franceska Foscarija, da može kao mletački podanik poći u kralja Vladislava I. poradi neke parnice protiv hrvatskog plemića Ugrina Ugrinića iz Bribira od plemena Šubića, koji je bio kraljev podanik. Ishod te parnice nije poznat, ali je poznato, da je nekoliko godina kasnije zadarski proveditur zamolio hrvatskoga podbana Mihajla Živkovića od Prozora, neka mu objasni, kakvo li je baštinsko pravo hrvatskih plemića. Podban je na to odgovorio — kako se vidi u tekstu, koji citira Šišić —, da se plemenske zemlje dvanaestero hrvatskih plemena nasljeđuju samo u muškoj lozi; da se te zemlje nikako ne smiju prodati, i osobito da žensko potomstvo nema pravo nasljedstva na tim zemljama (*Feminina autem proles non habet partem in possessionibus patrimonialibus, sed de bonis nobilibus debet adornari cum transiret ad virum*). No, dok je ženski rod naprosto izlučen od nepokretne imovine, koja se smatrala plemenskim dobrom, bilo je i muškarcima zabranjeno, da tim dobrom raspoložu samovlasno i da ga prodaju ili optereće. ²²⁰ Pojedinaac je dakle, po tom starom običaju hrvatskog kraljevstva o nasljednim, pradjedovskim i stečenim dobrima (*consuetudine huius regni Croatiae in possessionibus videlicet hereditariis, eviticis et aquisitis*), bio obavezan, da ih nipošto ne predaje drugom u nasljedstvu osim muškom potomstvu od muške loze ili muškom najbližem potomstvu srodnika iz istoga plemena

²¹⁷ Karl August Eckhardt, *Die Gesetze der Merowingerreiches* (481—714) *vid. Germanenrechte I. sv.* (Schriften der Akademie für Deutsches Recht, Gruppe Rechtsgeschichte) Berlin 1935, str. 118., Nr. 59/5. U pariškom rukopisu čl. 59., 5 glasi: *De terra vero nulla in muliere hereditas non pertinebit, sed ad virilem sexum qui fratres fuerint, tota terra pertineunt.* (Ibid. str. 88.)

²¹⁸ Pauly—Wissowa, *Real-Enzyklopädie* članak »Laeti«.

²¹⁹ Šišić (156) str. 494. i d.

²²⁰ Šišić (156) str. 495.: *que possessiones dictorum nobilium non sunt alienande extraneis in eorum preiudicio, neque pro anima, neque legare ultra tres gognaios.*

ili, kada bi to pleme s njim izumrlo, drugom hrvatskom praplemenu, ali nipošto ljudima, koji nisu bili pripadnici jednog od hrvatskih praplemena.²²¹

Kada ove odredbe uporedimo s odredbama salijskog zakona i osobito s odredbama o rimskim vojničkim dobrima,²²² vidimo, da se među sobom u bitnostima posve podudaraju.

Kod Franaka i kod Hrvata možemo čak utvrditi opstanak nekih pravnih ustanova, koje su svakako u dosta tijesnoj vezi s njihovim vojničkim pozivom. Ovamo se vrsta običaj svečanog proglašenja vojničke sposobnosti odraslog dječaka poslije navršene šesnaeste godine života. Pri toj slavi dječaku se šišala kosa. To šišanje značilo je u salijskih Franaka i u nas osobito svečani čin, tako da se u nekim našim krajevima zna i za »šišano kumstvo«.²²³ Druga je ustanova, koja je po svoj prilici također vojničkoga podrijetla, ustanova šire porodične zajednice ili, kako se u nas zove, zadruga.²²⁴ Da su porodice živjele dugo na okupu u drugom i čak u trećem koljenu, pojava je osobito u onih krajeva, koji su izloženi neprijateljskim navalama. Strabon spominje tu pojavu kod Gruzina u području Kavkaza.²²⁵ Još danas ima u Kavkazu takvih porodičnih zajednica kod Oseta.²²⁶ Ista je formacija, u vrijeme velike nesigurnosti i germanskih seoba, nastala u planinskim krajevima Alpa i Pirineja.²²⁷ O zadruzi kod Srba vrijedi spomenuti Stojana Novakovića i Vlajinca,²²⁸ kod Bugara Bobčeva i Konsulova.²²⁹ Ista

²²¹ Ibid.

²²² Cod. Theod. XI, 20 de veteranis.

²²³ Pactus legis Salicae čl. 24., 4a): Si quis verum puerum crinitum ingenuum tundere praesumpserit extra voluntatem parentum. Novačenje se držalo, po Cod. Theod. VII, 22, 4, u 16. godini.

²²⁴ Obilata literatura o zadruzi kod dra. Bald. Bogišića »O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata« (Pravni članci i rasprave sv. I. u izdanju biblioteke za pravne i društvene nauke XXII, Beograd 1927) str. 162—166.). Zatim dr. Ivan Strohal u Glasniku zem. muz. u BH. za god. 1909. Isto tako Strohal: »O uzrocima zadruga« u »Mjesečniku« za god. 1903.

²²⁵ Strabo XI, 501.

²²⁶ Doktorska disertacija dra. phil. Zdenka Vinskoga »Die südslavische Grossfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Grossraum; ein ethnologischer Beitrag zur Untersuchung des vaterrechtlich-grossfamiliären Kulturkreises«, Zagreb 1938, str. 62. i d.

²²⁷ A. Dopsch, Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpen-slawen, Weimar 1909.

²²⁸ Novaković Stojan, Selo (Glas srpskog učenog društva sv. XXIV., Beograd 1891). — Vlajinac M., Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens, Jena 1903.

²²⁹ Bobčev S. S., Blgarskata čeljadna zadruga v segašno i minulo vreme. Sbornik za narodni umotvorenja, nauka i knižnina XXII—XXIII, Sofija 1906-7. Konsulova N. D., Die Grossfamilie in Bulgarien, Erlangen 1915.

se ustanova pojavljuje, sudeći po ranije citiranim odredbama salijskog zakona, kod Franaka. Njihova se zadruga latinski zvala »consortium«.²⁹⁰

Sve te pojave opravdavaju mišljenje, da se uređenje Hrvata u rimskoj Dalmaciji držalo istih pravnih načela kao i uređenje salijskih Franaka i drugih Germana na zemljištu rimske Galije. Jedno i drugo uređenje nose na sebi oznaku rimskoga podrijetla, tako da je mišljenje bar do neke mjere opravdano, da su Hrvati došli u rimsku Dalmaciju zaista uz iste pretpostavke kao i Franci u Galiju. A to se mišljenje potvrđuje vijestima Konstantina Porfirogenita, kojima naša historiografija nije do sada htjela vjerovati. No, kada se jednom riječi Konstantina Porfirogenita i pravne ustanove, kako se daju utvrditi u Hrvatskoj, među sobom ne samo slažu, nego se čak među sobom upotpunjavaju, onda nam ne preostaje drugo, nego da u potpunosti prihvatimo Konstantinove navode. Sudeći po njima car je Heraklije zaista pozvao Hrvate u pomoć protiv Avara, koji su već bili poraženi pred Carigradom god. 626. Hrvatima je obećao sjedište rimske Dalmacije, koja je onda bila u avarskim rukama. A ugovor, po kojem su Hrvati dobili upravu suhozemne rimske Dalmacije, zaključen je po svoj prilici, kako je već ranije izloženo, između carstva i hrvatskoga kneza Porge, sina hrvatskoga vođe, koji je s uspjehom ratovao protiv Avara. Tekst ugovora nije nam poznat, ali se ne će biti bitno razlikovao od ugovora sklopljena između carstva i Visigota,²⁹¹ pa je po svoj prilici sadržavao, isto kao kasnija »pacta conventa«, naročito doznaku zemlje, oslobođenje od porezne dužnosti i određivanje vojničke obaveze, koju su Hrvati svakako preuzeli prema carstvu. Uz to je ugovor sadržavao, kako se vidi u tvrđenju Konstantina Porfirogenita i kako su obećali Franci u salijskom zakonu,²⁹² obavezu, da ne će zavojštitivati na nijednoga neprijatelja osim na neprijatelja same rimske države. A to je bila bitnost svih ugovora, na osnovu kojih su se inorodna plemena doseljivala unutra granica rimskoga carstva.

²⁹⁰ Extravagantes legis Salicae (223) str. 102., br. 1319: Si qui sororis aut fratris filiam aut certe alterius gradus consobrinae... sibi iunxerit, hanc poenam subiaceant ut de tale consortio separentur atque etiam, si filiis habuerint, non habeantur legitimi heredes, sed infamiae sunt natiuitate.

²⁹¹ Ugovor između carstva i Visigota spomenut je kod Jordanesa, De rebus Geticis, cap. XXX (ugovor s Alarihom) i XXXI, odnosno XXXIII (ugovori s Athaulfom i Walliom).

²⁹² Prologus legis Salicae (223) str. 2.: »placuit atque convenit inter Francos atque eorum proceribus, ut pro servandum inter se pacis studium omnia incrementa rixarum resecare deberent.

Pitanje, koje nam se sada nameće u tome je, da, pošto smo poredali analogije između slučajeva doseljivanja Franaka, Burgunda i Visigota, tražimo razlike između svih tih doseljivanja i doseljivanja Hrvata.

Jedna činjenica zapinje pri tome u oči: da Franci nisu u rimske krajeve došli zapravo kao osvajači, nego kao umolnici. Već po samom razlaganju Fustela de Coulanges²³³ vidimo, da je njihovo naseljivanje bilo u početku u veoma skromnim i podređenim prilikama: njima je carstvo, kako se čini, bilo posljednje utočište od gotove propasti.²³⁴ Po onome, što znamo o Hrvatima, slučaj je upravo obratan. Nisu naime oni tražili utočište od carstva, nego je carstvo u krajnjoj nevolji, doduše poslije izvoštene pobjede protiv Avara i Persijanaca, tražilo u Hrvata pomoć i nju trebalo, ako je uopće htjelo, da mu bude zaštićena sjeverozapadna granica. Čudno je stoga i zato se historicima činilo nevjerovatnim, da su Hrvati, pobjednici nad Avarima, pristali na isti ugovor s carstvom, na koji su pristali, u znatno gorem položaju, salijski Franci.

Ali ova na prvi pogled zamašna razlika znatno je manje važna, pomislimo li, uz kakve li je prilike pisan »*pactus legis Salicae*«. U to su naime vrijeme salijski Franci bili tako reći u isto tako jakom položaju prema svojim protivnicima, kako su to bili Hrvati u vrijeme svoga prvoga ugovora s Bizantijom. Za salijske se zakon misli da je zapisan u Klodvigovo vrijeme nakon njegovih pobjeda, koje su mu dale u ruke cijelu Galiju.²³⁵ To se isto može reći za Hrvate u pogledu rimske Dalmacije u vrijeme, kada je po svoj prilici sklopljen njihov ugovor s carstvom.

No, ni salijski ni hrvatski ugovor nisu izgubili, premda su sklopljeni odmah poslije izvoštene pobjede, svoje prvašnje značenje. Jer Franci i Hrvati stupiše prema carstvu u odnos pograničnih stražara. Njihova je unutrašnja organizacija udešena prema toj zadaći, koja se ogleda u nazivu franačkog i hrvatskog ugovora kao »*pactus*«, ili »*pactum*«. Riječ *pactus* ili *pactum* ili, u bizantijskoj terminologiji, *pakton* označuje naime ugovor između carstva i po-

²³³ Fustel de Coulanges (59) str. 520. i d.

²³⁴ O pravnim promjenama, koje su nastale poslije utvrđenja franačke države na teritoriju rimske Galije, vidi A. Esmein, *Cours élémentaire d'histoire du droit français*, Paris 1925, nouveau tirage 1930, str. 57. i d. (chapitre III, les institutions de la monarchie franque).

²³⁵ Krusch (120) str. 419. i d. O vremenu, kada je nastao salijski zakon, R. Schröder, *Deutsche Rechtsgeschichte*, str. 267. i d. Vidi i razlaganje Karla Augusta Eckhardta u uvodu njegova izdanja salijskog zakona (217) str. V—VII.

jedine doseljene plemenske jedinice, u kojemu su s jedne strane označena prava, što ih ustupa carstvo, i s druge dužnosti vojničke i fiskalne, koje preuže doseljenici.

Pošto smo utvrdili evo značaj odnosa između Hrvata i Bizanta na polju agrarne i vojničke organizacije, ne će biti bez koristi, da utvrdimo pravne posljedice, koje su nastale iz toga odnosa u unutrašnjem uređenju same Hrvatske.

c) Pravne posljedice ugovora između Hrvata i Bizanta

Da prosudimo te pravne posljedice, potrebno je promatrati pravno stanje Hrvatske po listinama i drugim pravnim spomenicima iz vremena što bližeg njihovoj seobi. U tom pogledu stojimo pred dosta osjetljivom prazninom. Prvi pravni spomenici poslije dolaska Hrvata spadaju naime u vrijeme, kada je Hrvatska već bila, prvi put u svojoj povijesti, razriješila svoje veze s Bizantijom i stupila u bliži odnos s Franačkom ili, ispravnije, sa zapadnim carstvom rimskim. Analogija, koja se sada pokazala između pravnih ustanove Franačke i pravnih ustanova Hrvatske, nije se tumačila iz zajedničkog pravnog vrela kasnorimskoga carstva, nego se shvaćala kao recepcija franačkih pravnih ustanova s hrvatske strane, premda se na taj način i mogu tumačiti neke, ali ne sve pravne pojave Hrvatske IX. stoljeća.

Ne će stoga biti loše, da se zaustavimo kod unutrašnjeg uređenja hrvatske države u IX. i X. stoljeću, kako nam se pojavljuje u listinama toga vremena i kako nam je neuporedivom vještinom opisao naš Franjo Rački.²³⁶

Prva pojava, koja se može utvrditi za letimičnoga promatranja pravnih vrela, staleška je razlika između slobodnih i neslobodnih ljudi, koja je nama zajednička s Franačkom, ali koja nipošto ne može biti posljedica franačke vrhovne vlasti; ta je staleška razlika postojala u kasnorimsko vrijeme. Već se tada društvena klasa boraca odvajala od neboraca, i veliki su posjednici okupljali oko sebe

²³⁶ Između mnogih radova Račkoga, evo ovih u tom pogledu »Kada i kako se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu« (Rad XVII), »Dopunji i ispravci za stariju povijest hrvatsku« (Rad XIX), »Borba Južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vijeku (Rad 24, 25, 27, 28, 30 i 31) i osobito njegovo »Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća« (Rad 70, 79, 91, 99, 105, 115 i 116).

bjegunce i u svojim vilama organizirali gotovo potpunu autarhiju, koja nije bila zavisna o državnim vlastima.²³⁷

Ti ljudi, koji su dolazili pod zaštitu jednog mogućnika, nisu više imali prava da se nezavisno od njega utječu državnim ili sudskim vlastima, nego su stajali pod sudbenošću svoga gospodara, koji je odlučivao o njihovim privatnim poslovima. Živio dakle podređeni kao seljak na dobru (mansus) ili u zaseoku (curtis) ili pripadao užemu kućanstvu gospodara, nije mu bilo slobodno bez gospodareva dopusta ni da se ženi.²³⁸

Neki neslobodni ljudi služili su crkvi ili pojedinim samostanima. Njihovo je stanje bilo do neke mjere slobodnije, jer su mogli stupiti kao stranka pred sudom. Ali ni njima nije bilo dopušteno raspolagati nepokretnom imovinom. U sredini između slobodnih i neslobodnih ljudi bili su tako zvani šticećnici, negdašnji koloni, koji su vršili tlaku, a nisu smjeli ostavljati zemlju. Njihova davanja bijahu »u prirodi«, a njihovi gospodari nastojahu, da sve svoje potrebe podmiruju njihovim radom ili njihovim prinosima; na to su do neke mjere mogli misliti, da imaju potpuno pravo, jer je njegova sama prisutnost značila za podređene kmetove potpunu ličnu sigurnost i sigurnost njihove imovine.

Svi ti odnosi jesu, kako već rekosmo, zajednička oznaka društvene evolucije, koja je nastala u rimskoj Galiji sa zavladanjem Franaka i u rimskoj Dalmaciji s dolaskom Hrvata. Ni u Galiji ni u Dalmaciji nije došljak nastojao, da sunovrati postojeći pravni poredak, nego mu je bilo dovoljno, da stupi potpuno na mjesto i položaj predašnje rimske vlasti.

Težnja za kontinuitetom nije naime u franačkom i u hrvatskom slučaju izazvana poštovanjem prema rimskoj kulturi i veličini, nego se slagala s interesom samoga franačkog, odnosno hrvatskog vladara. Stupajući naime prema rimskim provincijalima u položaj rimskoga cara, mogao je očekivati, da ne će samo Rimljani, nego i njegovi sunarodnjaci njemu priznati ona prava i one pripadnosti, koje su bile svojstvene rimskim državnim vlastima. Rimsko se pravo primjenjivalo stoga, što je koristilo utvrđenju kraljevske vlasti, a nije valjalo puki slučaj, da se u prvoj nama sačuvanoj listini hrvatska država zove »regnum Chroatorum«.²³⁹ Drugi je uzrok, koji je

²³⁷ Esmein (234) str. 27—29.

²³⁸ Rački, Nutarnje stanje, str. 154—155. (Rad LXX).

²³⁹ Rački, doc. 4.

pomagao, da se rimsko pravo očuvalo, u tome. što su Rimljani sve ugovore zapisivali i time neizravno doveli druge do toga, da se i nesvjesno prihvate njihove pravne formule i njihovi običaji. To prisvajanje rimskih formula moralo je uzeti maha u prvom redu za ugovore u poslovima rimskih starosjedilaca ili i crkve, koja je živjela po rimskim pravnim propisima.

No za nas je važno, da se rimski pravni pogledi ne očituju samo u ugovorima u poslovima dalmatinskih gradova, nego i u onim ugovorima, koji su teritorijalno i personalno pripadali hrvatskom području. Povlastica, koju je izdao sabor dalmatinskih biskupa u Zadru 7. ožujka 1095,²⁴⁰ razlikuje, isto kao i franačke povelje, između svećenstva i puka, ljudi odličnih i prostih, slobodnih i neslobodnih (de clero vel populo, magna vel parva persona, ingenuus vel servus). Kmetovi vezani na zemlju točno po rimskom primjeru spominju se, kako već rekosmo, u oporuci priora Andrije²⁴¹ za zemlje izvan Zadra. Ista se pojava ponavlja u dobrima splitske nadbiskupije u vrijeme Dmitra Zvonimira.²⁴² Još značajnija je lista Jelenice, sestre bana Godomira, kojom god. 1029. poklanja neke zemlje u Obrovcu i sa zemljama »gregem ovium cum pastore«.²⁴³ Rački primjećuje s pravom, da je u ovom slučaju zemlja bila u Hrvatskoj, da je gospodarica bila Hrvatica, i da su u ovom slučaju seljaci i pastiri privezani na zemlju isto kao u krajevima, gdje se sačuvalo rimsko pravo. Ista se pojava može utvrditi u slučaju darovnice bana Stjepana od god. 1046.²⁴⁴ i napokon u popisu zemalja Petra Crneta.²⁴⁵

Ako ovdje ima razlike između Franačke i Hrvatske, ona je samo u cijeni pojedinog roba ili pojedine stvari, ali tu odlučuje zakon ponude i potražnje. No, u što nam zapinju oči, to je običaj predaje pojedinca pod zaštitu moćnijega, koji je tako karakterističan za posljednje godine carstva u Dalmaciji. Isti običaj, koji je zabilježen i za Galiju,²⁴⁶ ostao je u kreposti i u vrijeme hrvatskih narodnih vladara. Predaja se u nas isto kao u Galiji izvršuje pred svjedo-

²⁴⁰ Ibidem 160.

²⁴¹ Ibidem str. 17.

²⁴² Ibidem str. 106.

²⁴³ Ibidem str. 38.

²⁴⁴ Ibidem str. 46.

²⁴⁵ Ibidem str. 127—135.

²⁴⁶ Salvijan, De gubernatione Dei V, 8: tradunt s ad tuendum protegendumque maioribus dedititios se divitum faciunt, et quasi in ius eorum ditionemque transcendunt. Cod. Iust. XI, 54 lex 1: Si quis in fraudem circumscriptionemque publicae functionis ad patrociniū cuiuscumque confugerit.

cima, često pred crkvom, gdje su se sakupljali mještani.²⁴⁷ Isti je odnos zabilježen kasnije kod Ivana arhidakona goričkog,²⁴⁸ koji u vrijeme dosta daleko od rimskoga gospodstva točno razlikuje između »pravi servi et adscripticii«, odnosno između neslobodnih i slobodnih kmetova (liberi subditi et coloni) i seljaka, koji su plaćali porez (marturinarii).²⁴⁹

Kontinuitet između rimskih i hrvatskih vremena ne tiče se samo ličnoga sustava, nego i političke podjele i dapače načina naseljivanja. Doduše, nisu romanizacija i urbanizacija rimske Dalmacije prošle preko neke početne faze,²⁵⁰ tako da je teško utvrditi kontinuitet u unutrašnjosti. Ali je plemenska podjela svakako postojala kod Ilira još prije dolaska Rimljana, isto kao što je postojala u Galiji prije Cezarova osvojenja. Plemenske tvrđave, pribežišta, »Fluchtburgen«, mogu se utvrditi čak u predrimsko vrijeme, kako se vidi iz načina ilirske odbrane sve do pada Andetrija.²⁵¹ Slučaj plemena Snačića ili Svačića, za koje se još u vrijeme Tome Arhidakona znalo da je ilirskog podrijetla, govori svakako u prilog mišljenju, da su Hrvati prilikom svojeg dolaska u rimsku Dalmaciju stupili u unutrašnje uređenje, kakvo je postojalo prije toga vremena.

Isto prilagođivanje na starije prilike može se utvrditi, upoređujući granice političkih i crkvenih područja. Poznata je stvar, da se pod Rimom crkvena teritorijalna podjela poklapala s političkom, jer je crkva bar u kasnijem zakonodavstvu imala nadzirati svjetovne vlasti i privremeno zastupati odsutnog provincijskog namjesnika. Isto nastojanje crkve, da svoju organizaciju ravna po političkoj, može se utvrditi i za vrijeme poslije dolaska Hrvata. Još danas traže se tragovi starih župa u ranijoj crkvenoj podjeli.²⁵²

Ali, ako je crkva i nastojala u svojoj podjeli ići za podjelom političkog područja, opet se može bez teškoće utvrditi, da su Slaveni

²⁴⁷ Rački, doc. 153 i (191) Rad LXX, str. 169—171.

²⁴⁸ Tkalčić II, 25—27.

²⁴⁹ Tkalčić I, str. 1, 22—25. i 167. Rački (191) Rad LXX, 167.

²⁵⁰ Rostovcev (131) I, str. 188—198., 204. — C. Patsch, *Histor. Wanderungen im Karst und an der Adria*, I, Die Herzegowina Wien 1922.

²⁵¹ Žontar, *Hauptprobleme der jugosl. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XXVII—1935, str. 347—373).

²⁵² Žontar (251) str. 358. i d. — H. F. Schmid, *Die Burgbezirksverfassung bei den slawischen Völkern in ihrer Bedeutung für die Geschichte ihrer Siedelung und ihrer staatlichen Organisation* (Jbb. für Kultur und Gesch. der Slawen, N. F. II—1926, str. 117. i d.). Šišićev Zbornik str. 423—454.

uvijek nastojali naseljavati najprije ona mjesta, gdje je stanovalo starije stanovništvo, i da se čak drže istih privrednih sistema. Uz administrativni imamo dakle u Hrvatskoj i kulturni kontinuitet s rimskim i valjda s predrimskim prilikama. M. Kos utvrdio je bar za Sloveniju, da su Slaveni najprije naselili krajeve naprednije kulture i tek zatim posve puste krajeve.²⁵³ Nije možda puki slučaj, da je Ljudevit Posavski imao svoje glavno sjedište u Sisku, u negdašnjoj Sisciji, glavnom gradu rimske provincije, koji je sa svojim svetištem sv. Kvirina (zamislimo samo asocijaciju Romul, Quirinus, Quirites, Marsovi potomci) bio važno vojničko uporište prema Panoniji.

S ovom ulogom Hrvatske kao pogranične zemlje prema Panoniji sa središtem u Sisku, gradu sv. Kvirina, podudara se u jakoj mjeri uloga salijskih Franaka na granici rijeke Rajne, sakupljenih oko svetišta ratnog božanstva (Saalburg). Marsovi svećenici zvali su se naime Saliji.

U slavenskim župama i u franačkom »Gau«-u postojali su desetina, stotinari, podžupani, zbor župljana. To je organizacija, koja se tijesno povezuje na rimsku.

Naziv hrvatske države u znamenitoj Trpimirovoj listini je »regnum Chroatorum« i slaže se s pojmom germanskog narodnog vladara.²⁵⁴ Doduše se Trpimir u istoj listini ne zove »rex«, nego »dux«, ali je to jamačno s obzirom na to, što je bio podređen zapadnom caru Lotaru. Nije stoga nemoguće, da je hrvatski vladar za svojeg doseljivanja u rimsku Dalmaciju imao s istim pravom kraljevski naslov, kao što su ga imali kralj Herulâ i Rugâ Odovakar, kralj Ostrogota Teoderih i kralj Langobarda Authari. U ceremonijskoj knjizi Konstantina Porfirogenita naslov je hrvatskog vladara »archon«,²⁵⁵ što je u bizantskom govoru isto, što i kralj (za »cara« je izraz basileus, a njemačkom Otonu I. daje djelo »De caeremoniis« titulu sam »rex« (ῥῆξ ἡγεμονίας καὶ Σαξίας.). Latinski izraz za arhona često je »princeps«. Ivan Đakon govori o hrvatskom »iudex«. Naslov »iudex« se u gornjoj Italiji upotrebljavao za langobardske knezove.

²⁵³ M. Kos, Slovenska zgodovina I, 32—51. J. Čuk, Naše stare županije s one strane Gvozda, Mjesečnik sv. 49—1923, str. 111. i d. i Vjesnik zem. arhiva XVIII — 1916, str. 41—80. i 169—232. i u Radu CCXXIX, str. 49—100. i CCXXXI, str. 38—101.

²⁵⁴ Tekst o »kralju« Trpimiru iznio je Germain Morin (L. Katić u Bogoslovskoj Smotri XX, 1932, str. 403—432.).

²⁵⁵ Rački doc. 416.

U vezi s time bi moglo biti dopušteno pitanje, je li kraljevski naslov, koji je papa Ivan X. upotrebio za Tomislava, značio odlikovanje ili naprosto priznavanje položaja, koji je Tomislavu pripadao kao samostalnom hrvatskom vladaru. Papa je naime dajući naslove preuzimao ulogu rimske državne vlasti, i ne smijemo zaboraviti, da je još Cezar isticao pred Ariovistom, da mu je kraljevski naslov podijelio rimski senat.²⁵⁶ Kako je bio narodnim jezikom hrvatski vladarski naslov, nije poznato. Vjerojatno bi bila riječ »knez«, koja je nastala od njemačkoga naziva kuning (»König«) te se upotrebljavala u Rusiji, u Poljskoj, u panoniskih Slavena i tek mnogo kasnije u Srba.²⁵⁷ Naslov kralja je uklesan, kako je poznato, u bašćanskoj ploči.²⁵⁸ S druge strane tvrde carevi Maurikije u svom Strategikonu i Leon Mudri u svojoj Taktici, da su Slaveni slušali *πολλῶν ῥηγῶν*. Konstantin Porfirogenit kazuje opet za Srbe, da nisu imali, kao Hrvati, arhonte, nego »starce« župane (*συνάνους ἡγεοντας*).²⁵⁹ Nije nemoguće, da je jačanje monarhijske vlasti u Hrvatskoj bilo više u bizantijskom interesu negoli jačanje te vlasti kod Srba. Hrvatska je naime bila pogranična zemlja i trebala je stoga jaku centralnu vlast.²⁶⁰

No, ako se može reći, da je hrvatski vladarski naslov nastao po rimskom utjecaju, nije nemoguće, da je rimski utjecaj izražen i u nadležnosti hrvatskog sabora. O državnim saborima u ilirskim krajevima zna već Julije Cezar²⁶¹; za takve sabore znamo i u Galiji, isto tako od Julija Cezara. Čak pod kasnijim carstvom, kada je autonomni život bio spao na najmanje razmjere, postojali su provincijski sabori, a u njima su odlučivali najbogatiji provincijalci.²⁶² Da je rimska Dalmacija imala svoju redovnu skupštinu, da su ugledniji provincijalci ne samo nešto značili, nego i

²⁵⁶ Caesar, de bello Gallico I, 43: Ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua senatusque in eum beneficia commemoravit, quod rex appellatus esset a senatu.

²⁵⁷ Rački (191) Rad XCI, str. 125. i d.

²⁵⁸ Rački doc. 487—488.

²⁵⁹ Const. Porph. de adm. imp. cap. 29, p. 128 ed. Bonn.

²⁶⁰ Zontar (251) str. 358. i d.: Sve do IX. stoljeća ne postoje kod Slavena mali župani s primitivnom pratnjom i upravnim aparatom. Do državne formacije je došlo, tvrdi Hauptmann, pod inostranim pritiskom.

²⁶¹ Cezar, de b. G. V, 1: ... in Illyricum proficiscitur... Eo cum venisset, civitatibus milites imperat certumque in locum convenire iubet. O saboru Galije I, 30.

²⁶² P. Guiraud, Les assemblées provinciales dans l'Empire Romain, Paris 1887. E. Beurlier, Le culte impérial, son histoire et son organisation depuis Auguste jusqu'à Justinien, Paris 1891; važan je drugi dio.

moгли slobodno izraziti svoja mišljenja, poznata je stvar. Nije stoga nemoguće, da su hrvatski sabori srednjega vijeka, isto kao i sabori franačke države, neizravno nadovezivali na primjer rimski. Činjenica, da je u srednjem vijeku dosta jake analogije između franačkih državnih sabora i sabora navedenih u hrvatskim listinama,²⁶³ mogla je stoga ne samo polaziti od recepcije franačkog prava, nego i od zajedničkog rimskog vrela. Uz to su državni sabori poznati i u drugim zemljama, kojima su vladali Slaveni: u Rusa, u Čeha, u Poljaka, u Slavena u Polabljju, čak i u Ljutića u Pomoranskoj.²⁶⁴ Ali je svim tim saborima malo po malo crkva stala davati svoju posebnu oznaku. Svugdje su se naime raspravljali u istom saboru poslovi crkveni i državni. To se jasno vidi u ljetopisu popa Dukljanina, gdje se opisuje sabor na Duvanjskom polju, a tako isto i u spisima o splitskim saborima god. 925. i 928. Tu se redaju i crkveni i svjetovni propisi; tu čitaju naredbe istočnih careva, ali i odredbe rimskih papa. I u nekoliko vladarskih listina izrijeком spominju crkvene propise.²⁶⁵ Poznata je pak stvar, da je upravo solinski biskup Stjepan naredio Dionisiju Exiguu, da sastavlja zbornik crkvenih propisa, koje je tek god. 744. papa Hadrijan I. uveo u Franačku.²⁶⁶ U samostanu sv. Petra u Selu dapače se čuvao neki »liber penitentialis« s izvodima saborskih odluka i crkvenih pisaca.²⁶⁷ No, kada su tako obilati bili dodiri područja crkvene i državne nadležnosti i kada mi jednom znamo, da se crkva držala konsekventno rimskih propisa, ne će nam biti teško vjerovati, da se Hrvatska ne samo podigla na ruševinama rimske Dalmacije, nego da su na nju i prešle mnoge rimske ustanove.²⁶⁸

Na osnovu svih tih u glavnim potezima istaknutih pojedinosti možemo sebi stvoriti sliku o državopravnom odnosu između Hrvatske i bizantijskoga carstva.

Ako naime prihvatimo u cjelini izlaganja Konstantina Porfirogenita o dolasku Hrvata i o njihovu osvojenju rimske Dalmacije i, konačno, o njihovu ugovoru sklopljenu s carstvom uz posredovanje rimskog pape, proizlazi iz toga, da su Hrvati rimsku Dalmaciju

²⁶³ Rački (191) Rad XCL, str. 125. i d.

²⁶⁴ Ibidem str. 148.

²⁶⁵ Rački doc. 51, 66, 117 i 181.

²⁶⁶ Farlati, *Illyricum sacrum* II, str. 160.

²⁶⁷ Rački doc. 181. Rački (191) Rad XCL, str. 174. navodi k tome još jedan manuale ili ordo s opisom crkvenih obreda i na osnovu toga sudi, da se je hrvatska crkva prije god. 1102. stalno držala zapadnih obreda.

²⁶⁸ Rački (191) Rad XCL, str. 174—175.

držali za svoju novu domovinu na osnovu izrične doznake cara Heraklija. Ali time, što su Hrvati rimsku Dalmaciju primili od rimskoga cara, priznali su ga za svoga vrhovnoga gospodara i pristali su, sasvim razumljivo, da na teritoriju rimske Dalmacije primjenjuju ne samo ranije rimske propise, nego da i u buduće oglasuju i primjenjuju one zakone, koji će vrijediti za carstvo poslije njihova dolaska.

Zadaća daljeg našega razlaganja bit će da utvrdimo, koliko je trajao odnos između Hrvatske i Bizantije, kada li je prekinut, i pod kojim li je pravnim pretpostavkama nanovo došao na snagu.

7. Promjena državnopravnog položaja Hrvatske u vrijeme Karla Velikoga

Pošto su Hrvati u borbi protiv Avara osvojili rimsku Dalmaciju, a bizantijski im ju je car priznao uz iste uvjete, uz koje bijaše priznata Francima Galija i Visigotima Hispanija, ostali su pod carskim vrhovništvom sve do vremena franačkoga Karla Velikoga. Pod bizantijskom izravnom upravom nalazili su se kroz to vrijeme dalmatinski gradovi, i Tomo Arhidakon pripovijeda nam, da su Hrvati poštovali samostalnost tih gradova, pošto su u tom pravcu dobili zapovijest bizantijskih careva. Dok su dakle dalmatinski gradovi bili pod direktnom carskom vlašću, bila je Hrvatska pod indirektnom. Dopis upravljen iz Carigrada hrvatskom arhону nosi, po »Cerimonijalnoj knjizi«, valjda već u ono prvo vrijeme, naslov »keleusis« t. j. »zapovijest« ili »odredba«. Primljenu »zapovijest« Hrvati su, sudeći po Tomi Arhidakonu, točno izvršivali. Time su jasno pokazivali, da priznaju bizantijsku vrhovnu vlast. Te su se vrhovne vlasti držali svakako, čini nam se, bar do god. 799., kada je furlanski vojvoda Erih nastradao kod Trsata.²⁶⁹ Ne će biti bez interesa tražiti uzrok, koji je doveo Hrvate do toga, da ostavljaju bizantijsku stvar i prijeđu na stranu Karla Velikoga.

Da bismo mogli to prosuditi, potrebno je da se zaustavimo kod samog značaja onog važnog i sudbonosnog državnopravnog čina, koji se izvršio u Rimu krunidbom Karla Velikoga za cara rimskoga. O toj se krunidbi mnogo pisalo, i ljudi su gotovo svi stajali pod dojmom, da ne raspolažu svim elementima za prosuđivanje toga događaja.

²⁶⁹ Rački doc. 300 i d.

James Bryce drži, na primjer, da je ta krunidba Karla Velikoga najvažniji događaj srednjega vijeka, dapače njegovo žarište. Bez te krunidbe slobodno se može reći, da bi historija čovječanstva pošla bila drugim pravcem.²⁷⁰

U čemu je bila važnost toga događaja, dolazi nam tek nejasno do svijesti, kada pomislimo, da je tek od te krunidbe Karla Velikoga izvršena stvarno i konačno ona podjela rimskog svijeta na jednu zapadnu i jednu istočnu polovinu. Ta dioba pooštrila je kontrast između zapadne i istočne kulture, pa je najposlije otvorila jaz između istočne crkve i zapadne. Ona je od rimske Dalmacije stvorila poprište neizgladivog razmimoilaženja između dva svijeta, koja su silom političkih sudbina živjela kroz neko vrijeme na okupu, ali su već po svome sustavu i po svojoj duševnoj orijentaciji bila dosuđena neminovnom razdvajanju.

Jer, ako današnja škola polazi sa stajališta, da je podjela rimskog carstva u jednu istočnu i jednu zapadnu polovinu zapravo djelo Teodosija Velikoga i da je ta podjela od toga vremena bila sve do propasti zapadne države na snazi, nema sumnje, da je u zabludi. Diobe rimskoga carstva u državnompravnom gledištu nije naime nikada bilo u tom smislu, da je iz jedne države nastalo tom diobom više njih. Već od vremena prvog triumvirata ljudi su stalno dijelili rimsku državu na nekoliko administrativnih područja, a da se o državnom jedinstvu nije nikada posumnjalo. Dioba između Pompeja, Cezara i Krasa, kasnija dioba Antonija, Oktavijana i Lepida i napokon Dioklecijanova tetrarhija nisu ni časa davale maha pomisli, da bi time rimska država bila raskomadana na nekoliko među sobom samostalnih dijelova.

Ali je u samoj rimskoj povijesti kao crvena nit išao od početka do sloma carstva onaj tragični sukob između latinskog racionalizma i helenskog animizma, između duhovnog ustrojstva upravljana k razumu i duhovnog ustrojstva upravljana k srcu. Uvijek, kada je helenska struja zahvaćala rimski organizam, bili su učinci tome duboke socijalne promjene. Braća Grakhi pitomci su helenske škole. Pitomci su helenske naobrazbe Cezar i Ciceron. Poslije Augusta, pobornika starih rimskih vrlina, javlja se helenska raznolikost u divljoj pojavi Nerona. Poslije ozbiljnoga i suhoparnog Vespazijana i njegovih sinova dolaze carevi zadojeni helenizmom:

²⁷⁰ James Bryce, *The Holy Roman Empire*, New York, str. 50. u početku pete glave. Važna je za ovo pitanje *Historija Bizantijskog carstva* od A. A. Vasiljeva I, str. 351. i d. (izdanje parisko od god. 1932. (éditions E. Picard)).

Hadrijan i Marko Aurelije. A poslije surovih ličnosti Septimija Severa i Karakale dolaze na red sinovi ilirskoga istoka Dioklecijan, Konstantin i njegovi potomci, Valens i Valentinijan, Teodosije i Justinijan. Rimska se država u sve većoj mjeri orijentalizirala.

Prema tome neminovnom kretanju carske ustanove u pravcu orijentalnog despotizma stajao je Rim u sve težoj suprotnosti. Već je Dioklecijan nakon svojega znamenitog trijumfa osjećao, koliko je Rim tuđ njemu, premda je baš Rim u carstvu značio težnju k aristrokratskoj oligarhiji senata privezana uz carevu ličnost, dok je Carigrad sa svim svojim ceremonijalom i sa svim svojim svečanostima ipak značio stalni kontakt između dvora i narodnoga mnoštva, stalno prevladavanje demokratije usred carskog apsolutizma. Dapače, otkada je car sve više boravio u Carigradu, otkada je na carskom dvoru duhovnu vlast imao carigradski biskup, koji je tom prilikom preuzeo naslov patrijarha, stao se duboki unutrašnji kontrast između Istoka i Zapada sve jače izražavati. Rim je sada u odsutnosti jedinoga rimskoga vladaoca preuzeo prema caru i prema inozemstvu punoću državne vlasti. Otkada je car jedinac stolovao u Carigradu, papa je njegov predstavnik u skladu s odredbama Justinijanove 128. novele. Pitanje bijaše sada, gdje li je teritorijalna granica neposredne papine vlasti.

Odgovor nije bio težak, otkada je German Odovakar po nalogu primljenom iz Carigrada skinuo s vlasti cara uzurpatora Romula Augustula. Cijelom zemljom, kojom je Odovakar upravljao kao carev patricij, bio je neposredni duhovni poglavar rimski papa. Ali se već onda nije točno znalo, da li se papina vlast, koliko se radilo o užem rimskom patrijarhatu, prostirala samo na zapadni Ilirik ili i na istočni. Istočni je naime Ilirik u Valentinijanovo vrijeme stajao neposredno pod Rimom, dok je za vlasti Odovakra i Teodoriha papa doduše još uvijek imao neposrednu vlast nad crkvenim zajednicama romanske narodnosti od Podunavlja do same Ahaje, ali je tu vlast morao povjeriti solunskom nadbiskupu kao svome vikaru.²⁷¹

Papina vlast u istočnom Iliriku je već jednom stavljena u pitanje prilikom konflikta između Konstanta III. i pape Martina. Konačno je istočni Ilirik oduzet papinoj vlasti u vrijeme Leona III.

²⁷¹ Friedr. Streichhan u *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* XLVII, kanon. Abteilung. Duchesne u Byzant. *Zeitschrift* za 1892. Robert von Nostitz - Rieneck S. I. u *Zeitschrift für kathol. Theologie* XXI — 1897.

Izaurijskog.²⁷² Romani istočnog Ilirika, kasniji Rumunji, od toga su vremena slušali carigradskog patrijarha i ispovijedali su s vremenom pravoslavnu vjeru.

Uporedo s papom kao predstavnikom odsutnog istočnog, ali zapravo jedinog rimskog cara stajao je katkada tako zvani patricij. Taj je čin bio povjeren Odovakru i Teodorihu, jer su jedan i drugi zastupali u Italiji i uopće na zapadu odsutnoga rimskog cara. Kasnije, kada su Langobardi pokušali pod Liutprandom i Aistulfom dočepati se cijele Italije i kada je Franak Pipin Mali uspio odbraniti Rim i papi staviti na raspolaganje teritorij ravenškog eksarhata, prešao je naslov rimskog patricija na franačkog vladaoca. U ranijim svojim poveljama nosi Karlo Veliki stalno naslov rimskog patricija, to jest predstavnika odsutnog rimskog cara. Rimska se država smatra dakle kao jedna nedjeljiva cjelina, i položaj franačkog vladaoca samo je položaj zamjenika ili carskog namjesnika.²⁷³

Pitanje je sada, što je papa Leon III. mogao namjeravati, kada je pristupio krunidbi Karla Velikoga za zapadnog rimskog cara. Poznata je stvar, da je položaj Leona III. bio dosta napadnut u Rimu i izvan grada. Papa je bio štoviše prinuđen, da se pred Karlom Velikim brani od dosta teških optužaba, koje se uperiše protiv njega. Duchesne primjećuje čak, da je papa izvršio krunidbu, kada je Karlo Veliki bio udubljen u molitvi pa da i nije ni slutio, da će se to dogoditi. Gotovo bi se pače reklo prateći Karlova životopisca Eginharda, da je novi car krunidbu držao kao prepad i da je zbog toga bio dosta zlovoljan. Sudeći po tome, nije Karlo Veliki ni slutio, kakvu je važnost imala njegova krunidba, nego je tek naknadno pristao na čin izvršen po isključivoj inicijativi samoga pape.²⁷⁴

No, ako je zaista pomisao krunidbe zapadnog cara potekla od pape, morali bismo po tome suditi, da je upravo papa imao pri

²⁷² Za osnivanje solunskog vikarijata edikt Honorija i Teodosija II. od 14. srpnja 421. (Cod. Theodos. XVI, 2, 6). Duchesne, *L' Eglise au VIe siècle*, str. 441—455. Otpis pape Hadrijana od 26. listopada 785., Mon. Germ. hist. Epp. vol. VI, str. 438—9.

²⁷³ Za značenje izraza patricija vidi rasprave Wilhelm Ensslina »Der patricius praesentalis« (Klio XXIX - 1936) i »Zu den Grundlagen zu Odoakers Herrschaft« (Hoffillerov Zbornik).

²⁷⁴ W. Sickel, Die Kaiserwahl Karls des Grossen (Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung XX — 1899). Gasquet, *L' Empire byzantin et la monarchie franque*, Paris 1888, str. 284, i d. Dannenbauer, Quellen zur Gesch. der Kaiserkrönung Karls des Grossen, Berlin 1931. — Ohr, Die Kaiserkrönung Karls d. Gr., Tübingen 1904. — Lot-Pfister-Ganshof, Histoire du Moyen Age Paris 1928, I, 454 i d.

tome neke svoje naročite interese, i ti se mogu valjda tražiti u težnji rimske kurije, da povrati pod svoju crkvenu vlast zapadni i istočni Ilirik, na koje je Karlo Veliki, po tom shvaćanju, imao isto pravo, kao što ga je imao prije njega Valentinijan, odnosno Teodosijev sin Honorije.²⁷⁵ Obnova zapadnog carstva imala je prema tome shvaćanju, da bude ne samo platonska, nego i stvarna. Karlu Velikom kao zapadnom caru imale su pripadati kao posljedica krunidbe sve zemlje, koje se mislilo da pripadaju, jer su i pripadale ranije, carstvu zapadnom.

Ako je u tome bila politička koncepcija pape Leona III., nije nam teško zamisliti, kakav je odjek morao imati ovaj čin kod Hrvata. Njihov je odnos prema Bizantiji bio od postanka tek indirektan. Ako je car Heraklije mogao Hrvate pozvati u rimsku Dalmaciju, bilo je to jamačno s posredovanjem rimskih svećenika ili redovnika. Ako je Carigrad zadobio za sebe Hrvate nakon njihova dolaska u Dalmaciju, imao je to zahvaliti posredničkoj akciji pape Ivana IV. I konačno ugovor sklopljen između Bizanta i Hrvata nastao je tek s posredovanjem Rima, kako to jasno i neuvijeno svjedoči nitko drugi nego sam glavom Konstantin Porfirogenit.²⁷⁶ Hrvati su tada slušali Bizant samo zato, što su dobili poziv od rimskog pape. No, šta onda, ako je taj isti posrednik odjednom izjavljivao, da se nemaju pokoravati bizantijskim naredbama, jer bizantijski vladar nije pravi car, nego je to franački vladar, budući okrunjen u carskom Rimu? Vjerojatnost govori za to, da su se Hrvati morali na osnovu takvih razloga pokolebati u svojem držanju prema Bizantiji. Ako su dakle u sukobu kod Trsata jasno pokazali, da im je u najjačoj mjeri do očuvanja korektnih odnosa prema svojoj vrhovnoj vlasti, nalazili su se sada pred pitanjem, ima li im vrhovna vlast sjedište u Rimu ili u Carigradu. A tu su im dolazili u susret upravo razlozi historički. Šta je naime trebalo značiti zapadno carstvo Karla Velikoga? Ni više ni manje,

²⁷⁵ Dölger, Regesten I, br. 339. na str. 41., navodi ne samo vrela, nego i literaturu o tom predmetu.

²⁷⁶ Rački doc. 291—292. Konst. Porph. de admin. imp. cap. 31, ed. Bonn str. 149. Značajno je, kako Bury mijenja naslove na sveskama zbirke »Cambridge Medieval History«, koje se tiču ovih događaja. Sve do god. 800. za njega je povijest rimske države povijest kasnijeg rimskog carstva (A History of the Later Roman Empire), dok poslije god. 800. nastaje tek vrijeme istočnog carstva (Eastern Roman Empire).

nego isto ono zapadno carstvo Honorija i Valentinijana. I budući da su tomu ranijem zapadnom carstvu pripadali krajevi, u kojima su sada živjeli Hrvati, proizlazilo je iz toga, da su Hrvati bili dužni slušati, ne više istočnog cara nego zapadnog. Nije dakle nemoguće, ako gledamo na ove moralne reperkusije Karlove krunidbe na Hrvate, da je krunidba mogla biti zamišljena i kao političko sredstvo za to, da se Hrvati, Slaveni Peloponeza i valjada čak i Bugari zadobiju za Karla Velikoga protiv Bizantije.

Ako je to bila namjera pape Leona III., imala je svakako uspjeha. Jer nema sumnje, da su Hrvati poslije krunidbe Karla Velikoga pristali uz franačkoga vladara. Točno vrijeme, kada je nastao taj preokret, nije nama poznato, ali mnogo govori za to, da je nastupilo, ako ne baš oko skidanja s vlasti carice Irine (802), a ono bar odmah poslije toga. U zapadnim analima zastupa se još održitije stajalište. Poznato je, da je Irina god. 797. oborila svoga sina Konstantina VI. Taj smjeli čin, koji je bio u suštj protivnosti prema tradicijama carstva — koje nikako nisu trpjele, da žena zauzima prijestolje s potpunim pravom vladarice — morao je izazvati misao, kao da Irina nije zakonita carica i kao da je zakonitost pregažena zbacivanjem Konstantina VI. S tim se shvaćanjem slaže stajalište anala, koji Karla Velikoga prikazuju kao neposrednoga nasljednika oborenoga bizantijskog cara.²⁷⁷ Prema takvom shvaćanju je s Irininom uzurpacijom prijestolja prestala dužnost Hrvata davati carici pomoć. U punoj dobroj vjeri mogli su stoga prihvatiti stajalište analista, prema kojemu je tada jedini zakoniti car bio Karlo Veliki.²⁷⁸

Otpadanje Hrvata od Bizantije svakako se bješe već izvršilo, kada su Mlečani pod franačkim pritiskom to učinili, pa navalili na bizantijsku Dalmaciju. Tada se i ona napokon poklonila Karlu Velikom.²⁷⁹

Rat između Karla Velikoga i Bizantije dovršio se je, kako je poznato, god. 813., mirom u Aachenu. Po tom se ugovoru Venecija

²⁷⁷ A. A. Vasiljev (204) str. 354—355. P. Schramm, Kaiser, Rom und Renuntiatio, Leipzig—Berlin 1929, sv. I., str. 12—13, tvrdi, da je Karlova krunidba bila protupravni čin i povreda prava bizantijskog basileja. Uz to treća naglasiti, da je Karlo Veliki uzeo samo naslov »imperium Romanum gubernans«.

²⁷⁸ Vasiljev (204) I, str. 353—354.: dans les annales occidentales relatives à l'an 800 et aux années suivantes, qui relatent les événements par années des empereurs byzantins, le nom de Charles suit immédiatement celui de Constantin

²⁷⁹ Rački doc. 305 i 310—311.

i dalmatinski gradovi vratiše pod Bizantiju, dok je Hrvatska do neretvanske krajine ostala pod franačkim vrhovništvom.²⁸⁰ Poznata je stvar, do kakvih je mučnih pregovora došlo između Hrvata i dalmatinskih građana poslije toga ahenskog mira (813), kada je trebalo točno odrediti, koja zemljišta da pripadnu gradskom području, a koja bi ostala Hrvatima.²⁸¹ Stanje dalmatinskih gradova pod obnovljenom bizantijskom vlašću nije bilo povoljno: i oni su, odmah pošto je sin Ljudevita Pobožnoga Lotar izdao Mlečanima znameniti »praeceptum Lotharii«,²⁸² odustali od Bizantije i postali »idiorythmoi«. ²⁸³ Naprosto rečeno: oko god. 840. bizantijska Dalmacija pošla je za mletačkim primjerom i otkazala posluš Carigradu. Hrvati su dakle, isto kao što su poslušali papu pristajući uz Bizant, po svoj prilici po nagovoru pape Leona III. prešli odmah poslije krunidbe Karla Velikoga na franačku stranu.

Preostaje da utvrdimo, kada i kako su Hrvati obnovili svoje veze s istočnim carstvom.

8. Obnova bizantijske vlasti za makedonske dinastije

Ovdje se ne pita toliko o načinu, kako je makedonskoj dinastiji u Bizantu pošlo za rukom, da povrati carstvu vrhovnu vlast nad Hrvatskom, koliko o tome, kako je pojedini hrvatski vladar za svoje investiture na vidljivi način priznavao bizantijsku vrhovnu vlast.

Poznata je stvar, da je Trpimir u svojoj ranije spomenutoj listini spominjao svojim vrhovnim vladarom zapadnog cara Lotara. Prva zatim promjena u pripadnosti Hrvatske izvršila se, sudeći po navodima Ivana Đakona, za Zdeslava,²⁸⁴ ali je Zdeslav odmah nakon svoga povratka iz Carigrada ubijen, i knez hrvatski Branimir nije obnovio Zdeslavljeve veze s Bizantom. Kada je poslije cara Vasilija I. njegov sin Leon II. Mudri zapao u težak položaj prema Bugarima, koji bijahu prodrli sve do u samo jadransko pomorje,

²⁸⁰ Rački doc. 312—315.

²⁸¹ Rački doc. 316—318. O svim ovim događajima Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, str. 296. i d. (peto i šesto poglavlje).

²⁸² Dr. Gavro Manojlović, *Jadransko Pomorje IX. stoljeća u svijeću istočno-rimske (bizantinske) povijesti*, Rad CL, str. 82. i d.

²⁸³ Theophanis continuati lib. III, c. 28, str. 84. (ed. Bonn.). Rački doc. 339.

²⁸⁴ Johannis, *Chron. Venetum* (Pertz, *Monum. Germ. Script.* VII, 21).

zamolio je papu Ivana X. za posredovanje kod hrvatskoga kralja Tomislava. Tom je prilikom, ako hoćemo vjerovati spisima splitskih sabora,²⁸⁵ papa naslovio hrvatskog vladara Tomislava kraljem i povjerio mu u ime istočnog cara upravu dalmatinskih gradova.²⁸⁶

Je li se tom prilikom sklopio ugovor; kakva li je bila sadržina toga ugovora, možemo tek naslutiti po drugima nam poznatim prilikama. Ali, ako Konstantin Porfirogenit za sve te stvari gotovo i ništa ne kaže, vrijedi ipak, da se njegovo prikazivanje obnove odnosa između Hrvata i Bizantije uporedi s prikazom popa Dukljanina o prilikama i događajima, koji su uporedo doveli do sabora »in planitie Dalmae«. Među oba prikaza postoji naime cio niz dodirnih točaka.

Kada su Hrvati vidjeli, veli Konstantin Porfirogenet,²⁸⁷ koliko je pomoći došlo iz Carigrada dalmatinskim gradovima, krenuše oni i Srbi za tim, da se vrate pod okrilje carstva, kojemu su bili i ranije podložni. Tražili su od cara, da ih nanovo dâ krstiti i da im sam izabere vođe, kojima će mu se dobrovoljno pokoriti. Car ih posluša, otpremi im svećenike i povрати ono stanje, koje je ranije u tim krajevima postojalo.

Istu pripovijest nalazimo gotovo do u pojedinosti u ljetopisu popa Dukljanina. I u njega se pripovijeda, da su veze između rimske Dalmacije i carstva bile ranije mnogo jače i da su prekinute poslije prodiranja Bugara prema moru. To se slaže s činjenicama, jer je poznata stvar, da je u isto vrijeme, kada je Karlo Veliki ratovao s Bizantijom u južnoj Italiji, u Dalmaciji bugarsko prodiranje potpuno onemogućilo svaku carevu pomoćnu akciju iz Carigrada osim s morske strane. Posljedice bugarskog prodiranja kod Konstantina i Dukljanina jednake su: kršćanstvo je zanemareno, i ljudi su se vratili svojim mnogobožackim obredima. Ali je boravak sv. Konstantina prouzročio preokret. Ljudi se sjetiše predašnjih vremena, i sada je nastala svagdje posvemašnja restauracija ranijeg zakonskog poretka.²⁸⁸

²⁸⁵ Rački doc. str. 187. i d. — Šišić (156) str. 153. i d. i 211. i d.

²⁸⁶ Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara I, str. 401. i d. (kralj Tomislav i njegovo doba).

²⁸⁷ Konstantin Porfirogenit, *Historia et vita de rebus gestis Basilii imp. cap. 54.* — Theoph. cont. V, cap. 54, str. 291—2. ed. Bonn. Rački doc. 369—370.

²⁸⁸ Šišić, Ljetopis popa Dukljanina, str. 304. i d.

Ako ova sličnost između Konstantinovih i Dukljanovih navoda i opravdava mišljenje, da su obojica, nezavisno jedan od drugoga, crpli iz dosta pouzdana vrela, ipak ne možemo od ova dva dosta složna prikaza primiti pouzdan kažiput za rekonstrukciju ugovora, koji je bez sumnje sklopljen ili samo obnovljen između Hrvata i Bizantije.

No, ako smo u pogledu obnove ugovornog stanja između Bizantije i Hrvata u nevolji zadovoljiti se dosta približnim podacima, koji nam ne daju, da točno razaberemo ličnost ugovarača, posve nam je drugačije u pogledu trećeg ugovora sklopljena između Bizantije i Hrvata, koji je doveo do krunidbe kralja Stjepana Držislava. Toma Arhidakon pripovijeda naime, da su od Držislava dalje hrvatski vladaoi primali znakove kraljevskog dostojanstva od bizantijskog cara i da su nosili naslov njegova patricija ili eparha.²⁸⁹ Nema sumnje, da je ta investicija hrvatskog kralja izvršena na osnovu ugovora, u kojemu je hrvatski kralj svakako preuzeo neke dužnosti prema carstvu. Ali je pak tim dužnostima trebala bar prividno odgovarati neka protuvrijednost, a ta je po svoj prilici u teritorijalnom povećanju Hrvatske.

Hrvatska se naime u Trpimirovo doba prostirala k jugu samo do rijeke Cetine. Tomislavova država je međutim dosegla već južnije, t. j. i preko Neretve pa do Zahumlja. Ali za Držislava obuhvatila je cijelo područje Neretve i Zahumlja (*tota Maronia et Chulmie ducatu*). Još je k tome neodređeno, dokle su stale same južne granice Hrvatske. Jer nije nemoguće, da je pojam Crvene Hrvatske do samoga Drača nastao baš u doba poslije kralja Držislava. Da je ova Tomina bilješka o patricijskom naslovu kralja Držislava dostojna vjere, vidi se po drugim podacima iz južne Italije, koji hrvatskoj kraljici daju naslov »*patricisse*«.²⁹⁰ Znatno je svakako, da je naslov hrvatske države izmijenjen. Jer dok sve do toga vremena nije bilo kraljevine Hrvatske, nego samo kraljevstvo Hrvata (*regnum Chroatorum*), sada se hrvatski vladar zove »*rex Chroatae et Dalmatiae*«, što sjeća na naslov »kralja Italije« *patri-*

²⁸⁹ Thom. Archid. Hist. Salon.: *Ab isto Dircislao ceteri successores eius reges Dalmatie et Chroatie appellati sunt. Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis et dicebantur eorum patricii.*

²⁹⁰ Rački doc. 434.

cija Odovakru, koji je ovomu Germanu priznat mnogo ranije i u mnogo drugačijim prilikama.

Važno je k tome, da su hrvatski kraljevi dobivali iz Carigrada znakove kraljevskog dostojanstva (regie dignitatis insignia). To bi svakako značilo, da hrvatski vladar ne bi bio kraljem, prije nego što bi dobio investituru u Carigradu. Kako se je taj odnos tumačio s bizantijske strane, vidi se po izjavi historiografa,²⁹¹ koji naprosto tvrdi, da su se caru Vasiliju II. pokorila dva brata, hrvatski arhonti. To bez sumnje bjehu braća Kresimir i Gojslav. O tome, da su stupili u neki točno određeni odnos prema Bizantu i dobili patricijski naslov, nije doduše rečeno ovdje ništa, ali se po Tominim riječima takvo stanje može naprosto uzeti vjerojatnim. Tomine riječi »ab isto Dircislao ceteri successores« ne daju mogućnosti nikakvoj sumnji.

Jasniji pogled o položaju i odnosu patricija daje nam pobliže ispitivanje knjige Konstantina Porfirogenita o »cerimonijama« bizantijskog dvora. Naslov patricija i eparha očit je već u I. knjizi te zbirke. K tome se baš namjesnik Dalmacije zove kasnije »anthypatos, patrikios i strategos«. Ceremonijal investiture carskog patricija nije ovdje neznatan i opisan je do potankosti. Patricij je dužan bio ići u Carigrad i prije same svečanosti primao bi ga sam car. Primanje se obavljalo u obliku ispitivanja. Najprije bi kandidat za patricijat padao ničice pred cara. Car bi ga zatim podizao i svršio bi s time, da s njim izmijeni poljubac pobratimstva. Tek pošto bi tako car na osnovu ličnog ispitivanja pristao, da kandidat bude zaista uzvišen na čast patricijata, odredio bi, da ga dvorjanik doprati do patrijarha. Patrijarh bi dočekao kandidata na vratima crkve sv. Stjepana blizu trkališta (»hipodroma«) i tu bi ga i on sam ispitivao. Na svršetku kleknuo bi s njim zajedno u svetištu i dao bi mu svetu pričest.

Ovdje se treba zaustaviti pri činjenici, da se Držislav zvao *Stjepan* Držislav. Pomisao nije daleko, da mu je ime Stjepan dodano po tome, što je primio posvećenje u crkvi sv. Stjepana »od Hipodroma (trkališta«). To se posvećenje držalo, svakako po uzoru na postupak prema Bugarinu Kubratu, kao krštenje. Novi bi patricij postao naime time članom pravovjerne crkve. Njegova je crkva u Carigradu bila ona crkva, gdje je primio svoj novi čin:

²⁹¹ Rački doc. 432—433.

njime je on — tako bi se imao tumačiti smisao tog obreda — preporođen, i utisnuta mu je nezatariva oznaka Božje milosti.

Tek pošto je kandidat izvršio svoju pobožnost u crkvi sv. Stjepana do Hipodroma, izvodio bi se pred carigradski narod sakupljen na samom hipodromu, gdje su bile zastupane faksije zelenih i plavih i gdje su bili sakupljeni sa svojim zastavama svi carigradski cehovi. Vodili su ga car i patrijarh, i tako bi polazio uz redove sakupljenoga naroda, koji je izvik carskoga glasnika imao potvrditi izvikom i pozdraviti kandidata pozdravom »dobro došao«. Tada bi se kandidat vratio u crkvu sv. Stjepana, gdje bi se služilo blagodarenje, a njemu bi se predao patricijski dekret, pa bi on na njemu položio zakletvu.

Nije nemoguće, nego je upravo veoma vjerojatno, da se taj svečani obred izvršio i prema Stjepanu Držislavu i da je hrvatski kralj time primio svoje ime Stjepan.

Drugo je pitanje, kada li je taj obred izvršen. Najprikladnije je misliti, da se carstvo odlučilo na takav važni i teški državni čin onda, kada se pokazala za to krajnja potreba. Kao polazni događaj može se stoga držati bizantijski poraz kod Trajanovih vrata (17. kolovoza 986. god.). Carigrad se sada nije, kao u Tomislavovo vrijeme, mogao osloniti na papinu suradnju, jer je papa stajao pod utjecajem njemačkoga vladalačkog doma, a njemu na čelu nalazila se baka maloljetnoga Otona III., ponosna Adelhajda. U takvim se prilikama mogao car Vasilije osloniti samo na patrijarha.

Tako se i kod investiture patricijske jasno izrazuju sva tri ustavna faktora stare Bizantije: car, patrijarh i narod okupljen iza svojih organizacija.²⁹² Kao kod svakog drugog državnoga čina, trebala su i u ovom slučaju sva tri faktora izrijekom izjaviti svoj pristanak. Koliko je to značilo, vidjelo se naime najbolje, kada se poslije ubistva Nikifora Foke (969) Ivan Cimisk imao popeti na carsko prijestolje.²⁹³

²⁹² Const. Porphy. de caerim. I, cap. 48. u Migne-ovoj grčkoj patrologiji CXII, str. 503—518. Vgrt Albert, *Le Livre des Cérémonies*, Paris 1935, ide samo do poglavlja 48.

²⁹³ Schlumberger, *L' épopée byzantine*, I, str. 454. i d.

Nema sumnje, da je bugarski car Samuilo doznao za investituru Stjepana Držislava. Poznato je naime, po otkriću jedne zavjere u Carigradu, da je Samuilo raspolagao odličnom informativnom organizacijom u samoj prijestolnici.²⁹⁴ Nije stoga nemoguće, da njegova navala na Hrvatsku, koja ga je dovela sve do Zadra, pada baš od ovoga događaja. Šišić stavlja doduše taj pohod već prije Držislavove investiture.²⁹⁵ Ali je upravo sva vjerojatnost za to, da je ta provala bila odmah poslije Držislavova primanja u patricijat ili tom prilikom.

Zanimljivo je svakako, da je Držislavu podat tada naslov kralja Dalmacije i Hrvatske. Stvar je tim značajnija, što se u vrijeme cara Manuila Komnena (1143—1180), kada je cijela Hrvatska bila pod neposrednom bizantijskom upravom, činila razlika između sjeverne provincije, koja se zvala »ducatus Dalmatiae et Croatiae«,²⁹⁶ i južne oblasti, koja se zvala »Dalmatia et Doclea«. A baš ova posljednja nomenklatura podsjeća na podjelu popa Dukljanina na sjevernu ili Bijelu Hrvatsku i na južnu ili Crvenu.

Tomina izreka »recipiebant enim regie dignitatis insignia« sluti svakako na to, da su ne samo Držislav i njegovi bliži nasljednici, nego uopće hrvatski narodni kraljevi dobivali svoju investituru od Bizanta. To će svakako biti državopravna realnost sve do vremena Zvonimirova. Potvrđuju nam to dvije značajne činjenice, koje davahu forme na jezgru: pohvale, koje su se pjevale prilikom svečanih obreda u dalmatinskim crkvama, a drugo intitulacije kraljevskih listina.

O pohvalama poznata je stvar, da je dužd Petar Orseolo za svojeg pohoda u Dalmaciju izrijeком tražio, da se u crkvama izriču pohvale njemu u počast. To je on zaista i postigao na kvarnerskim otocima i u Zadru. No, kada je prodro do Splita i Trogira i dalje k jugu, naišao je na otpor, kako to ističe veoma zgodno Gavro Manojlović.²⁹⁷ Gradske vlasti pa svećenstvo pristadoše samo

²⁹⁴ Kedren ed. Bonn. II, 451—452.

²⁹⁵ Šišić, Povijest Hrvata I, str. 468—469.

²⁹⁶ Smičklas, Cod. dipl. II, 167.

²⁹⁷ Gavro Manojlović, O mletačkim prefektima u Dalmaciji za Petra Orseola (Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. arkiva III, 1 i d.)

na to, da se duždevo ime izreče, ali tek poslije imena bizantijskog cara, isto onako, kako se poslije imena samoga cara izgovarala u u dalmatinskim crkvama pohvala hrvatskomu kralju.²⁹⁸

No, sve to znamo samo za dalmatinske gradove, koji su sačinjavali sastavni dio dalmatinskog temata, ali to ne znamo za krajeve, koji su bili pod neposrednom hrvatskom vlašću. Ali drugačije stoji stvar, kada zagledamo u listine toga vremena. To su dakako listine Petra IV. Krešimira. Intitulacija im je redovno u imenu bizantijskog cara. Ali je značajno, da se kao supotpisnik ili bar kao učesnik samoga pravnog čina spominje ličnost, koja bi mogla biti ni više ni manje nego glavom bizantijski rezident na hrvatskom dvoru. To je »dominus Leo imperialis protospatarius ac *totius* Dalmatie catapanus«. U tom pogledu tu su četiri pasusa: charta securitatis od 13. veljače 1036. građana zadarskih²⁹⁹; hirografi opata Petra od sv. Krševana od god. 1067. i zadarskog biskupa Stjepana³⁰⁰ i, napokon, što je osobito važno, ninski hirograf samoga kralja Petra Krešimira.³⁰¹ U ovoj darovnici na hrvatskom zemljištu izdanoj o zemlji u Hrvatskoj čini se, sudeći po tome, da se tražila i prisutnost bizantijskog rezidenta. To može svakako služiti dokazom, da bizantijsko vrhovništvo nije bilo, što se Hrvatske tiče, samo teoretsko, nego se stvarno izvršivalo i u vrijeme, kada je samo crstvo bilo u dosta slabim prilikama.

*

Bilo bi zanimljivo, da se zadržimo kod bizantijske restauracije iz vremena Manuila Komnena, koja je dovela do stvaranja provincije Dalmacije i Hrvatske na sjeveru i druge provincije Dalmacije i Duklje na jugu. Ali to ne ide više u područje ove studije, isto

²⁹⁸ Ibidem. Iohannis Diaconis Chronicon Venetum: insuper episcopi eisdem sacris confirmaverunt quo feriatis diebus, quibus laudis pompam in ecclesia depromere solebant, istius principis nomen *post* imperatoris laudis praeconiis glificarent.

²⁹⁹ Rački doc. 43.

³⁰⁰ Rački doc. 69 i 71.

³⁰¹ Rački doc. 72—74.

kao što ne idu u njezin predmet razne peripetije bizantijskog vrhovništva u vrijeme poslije Zvonimirove krunidbe i poslije Zvonimirove smrti, bila ona prirodna ili nasilna.

Za samu stvar bilo je od važnosti, da se utvrdi opstanak bizantijskog protektorata nad Hrvatskom od cara Heraklijeva vremena do Karla Velikoga (641—802), zatim za cara Vasilija I. (oko god. 870—880.) i, napokon, od vremena kralja Stjepana Držislava.

Važnost toga vrhovništva se ne da precijeniti. Od toga carskoga zakrtilja polazi, da je unutrašnji sustav Hrvatske kroz cijeli srednji vijek i čak do nedavna sačuvao pravne oblike, koji ga vežu na rimsko doba. Bizantijski utjecaj naime nije se slegnuo na polje javnoga prava i na traženje hrvatske vojničke pomoći, nego je zahvatio i u privatnopravne odnose i čak u socijalne prilike štite te zemlje.

U predašnjem razlaganju pokušali smo isticanjem ugovornih odnosa između Carigrada i germanskih država izgraditi paralelu između hrvatskog i slučaja franačkog. Ali je ta analogija zapravo samo u nekoj određenoj fazi razvitka. Franci su naime počeli svoje odnose s Rimom na sasvim skromnoj podlozi, gotovo na najskromnijoj od svih germanskih zajednica, i svršili su time, da su nastupili kao ravnopravni takmac bizantijskomu carskom naslovu — dakako uz gubitak svoje germanske individualnosti. Hrvati su naprotiv počeli sasvim samostalno: nastupaju kao osvajači Dalmacije i pristaju, dakako, kako se čini, poslije jedne osjetljive nedaće, u ugovorno stanje s Carigradom. Od toga ugovornoga stanja, koje je značilo na kraju krajeva zavisnost političku, ako i veoma blagu, nisu se Hrvati za cijele svoje povijesti nikada trajno otrešli.

Ali, ako su Hrvati tijekom cijele svoje povijesti uvijek stajali u odnosu priredenosti prema susjednim državama, ipak je dužnost naglasiti, da je u toj priredenosti zastupan najstalniji državopravni kontinuitet, koji se uopće može zamisliti u evropskoj političkoj povijesti. Jer je onaj pakt, što su ga Hrvati papinim posredovanjem sklopili s Bizantijom, bez sumnje bio trajnom podlogom za ugovor, što su ga sklopili god. 1102. s Kolomanom, a taj je opet ugovor ostao temeljnom jezgrom načelnoj ravnopravnosti izraženoj

u nagodbi od god. 1868., koja je tada uredila odnose između Hrvatske i Ugarske. Doduše su svi ti ugovori značili za Hrvatsku dosta osjetljivu zavisnost u njezinim odnosima prema drugim državama, ali je ta zavisnost značila svakako, a to je bila zapravo njezina zadaća, i zaštitu hrvatskih izvanjskih i unutrašnjih sloboda. Toj zaštiti je Hrvatska imala zahvaliti svoju pravnu stabilnost od rimskih vremena do današnjega dana.

Josip Keresturi i njegovi pogledi na političke prilike poslije smrti Josipa II.

*U javnoj svečanoj sjednici »Strossmayerova dana nauke i umjetnosti«
4. veljače 1940. predavao red. pravi član*

Dr. T o m o M a t i ć

Hrvatska književnost prije Preporoda ima vrlo malo političkih spisa. To ne znači, da se naši književnici nijesu zanimali za političke događaje svojega doba: naprotiv, već od prvih početaka književnosti u Dubrovniku i mletačkoj Dalmaciji odjeknula je u hrvatskih pjesnika — sjetimo se samo Marulića, Vetranića, Zoranića — vrlo živo opasnost, što je od Turaka prijetila ne samo hrvatskim krajevima, nego Zapadu uopće. A kad je sjaj Polumjesca stao blijedjeti, zanosili su se hrvatski književnici, počevši od kraja šesnaestoga vijeka, nadama, da će se slomiti turska moć u Evropi, i najznatniji književni spomenik tih nada je Gundulićev *O s m a n*. No to su sve bili u prvom redu odjeci boli i straha pred pogibijom, što je prijetila od silnoga neprijatelja, a opet poslije, kada su se na Turčinu počeli opažati znaci opadanja snage, zanosili smo se nadama u bolju budućnost, — bio je to više odjek srca, a slabo je u našoj starijoj književnosti ostalo tragova racionalnoga prosuđivanja političkih pitanja i nastojanja, da se tim putem utvrde misli vodilje političkoga života i rada. Mislioci politički bili su u nas rijetko posijani.

Niti drugo presudno političko pitanje hrvatske prošlosti, borba protiv habsburškoga centralizma i apsolutizma, nije prije kulminacije toga sistema u Josipu II. dalo našoj knjiži znatnijih političkih spisa.

Ponajistaknutiji hrvatski politički pisac starijega doba Juraj Križanić otišao je daleko preko granica neposrednih političkih interesa svojega zavičaja, koji je muku mučio između dvije vatre: između osvajačkoga prodiranja turskoga i habsburških političkih

osnova. Zagrijavši se za svojih studija u Rimu za problem ujedinjenja Zapadne i Istočne crkve i spoznavši njegovo veliko značenje za Slavene, Križanić je u vezi s time nastojao svoje poznavanje prošlosti i suvremenih političkih prilika slavenskih naroda i njihovih susjeda svesti u ozbiljno smišljen sistem i pokazati Slavenima put, kojim po njegovu mišljenju valja da pođu, ako ne žele ostati inferiorni među drugim narodima. Realnih uspjeha njegovo nastojanje nije donijelo. Poznato je, da su podijeljena mišljenja i o samoj osnovnoj misli, koja je vodila Križanića u njegovu radu: dok su jedni vidjeli u njemu oduševljenoga panslavistu, koji je boraveći u Rusiji za volju slavenskoj ideji pristao u duši i uz pravoslavlje, drugi mu poriču uopće slavenski patriotizam i hoće da ga prikažu samo kao propagatora unije s katoličkom crkvom, tako da njegovo slavenstvo ne bi bilo iskreno i imalo bi tek prikriti prave mu namjere. Između ta dva ekstremna shvaćanja, koja hoće da svako u svojem smjeru svedu sve nastojanje Križanićevo na jednu jedinu osnovnu misao, drugi su ispitivači studijem njegovih političkih ideja došli do uvjerenja, da je Križanićev duševni život bio složeniji, a glavni smjer da su mu davale dvije ideje: crkvena unija i slavensko jedinstvo (isp. Вальденбергъ, Государственный идеи Крѣжанича, С.-Петербургъ 1912.)

No uza sve razlike u shvaćanju, koja je bila upravo misao vodilja Križanićeve, u jednom se slažu svi, koji su se bavili ispitivanjem njegova života i rada: Križanić se zagrijavao za ideju i njoj je žrtvovao život, a da nije hladnim razborom prosudio realne prilike i ozbiljno ispitao, da li se njegov ideal može ostvariti. I ta crta, koja se kao crvena nit provlači kroz cio život Križanićev, izbija često u hrvatskih političkih radnika i starijega i novijega doba: na prvom je mjestu u njihovu duševnom životu ideja, koju su svcm dušom zavoljeli, a znatno su manje pomnje posvećivali prosuđivanju realnih prilika, u kojim se imala provoditi ta ideja, tako da su se znali gubiti u političkim maštanjima, a nijesu hladno i ozbiljno ispitivali, da li se njihove osnove uopće mogu ostvariti, pa ako bi se i ostvarile, kakove bi plodove donijele u realnom životu. Te karakteristične crte, s kojom se često susrećemo u hrvatskih političkih radnika, ne smijemo smetnuti s uma niti u prosuđivanju Keresturijevih političkih spisa.

I.

Josip Keresturi je dijete hrvatske obrtničke obitelji, a rođen je 1739. u Štrigovi u Međumurju, koje je tada pripadalo ugarskoj zaladskoj županiji. Otac mu je bio čizmar, pa iako je imao da zbrine još tri sina i dvije kćeri, poslao je Josipa na nauke u isusovačku gimnaziju u Varaždin, gdje je dječak svršio gramatiku (niže razrede), a poetiku i retoriku je učio u Ugarskoj u Kiseku. Završivši gimnazijske nauke, primljen je Keresturi 1754. u isusovački novicijat, pa kad je tom prilikom imao da odgovori na upite o obitelji, školovanju i znanju jezika, izrijeком je kazao, da osim latinskoga jezika, kojim se tada poučavalo već i u gramatici, umije dobro samo materinski jezik hrvatski, a tek osrednje («mediocriter») mađarski i njemački.¹

Poslije dvije godine novicijata provedene u Beču Keresturi je, pripravlajući se za gimnazijsku profesuru, u šk. g. 1756./7. ponovio humaniora i u iduće dvije godine učio filozofiju. Po svršetku filozofskoga studija poučavao je 1759. do 1762. kao profesor («magister») u nižim razredima isusovačke gimnazije u Trnavi (u Slovačkoj), a zatim je 1762. do 1764. bio profesor poezije i retorike u Zagrebu.² Bit će da su starješine cijenili sposobnosti i spremu mladoga Keresturija, kad su ga poslali za učitelja upravo u gimnazije, što su postojale uz isusovačke visoke škole u Trnavi i Zagrebu. Uz svoje stručne studije Keresturi se u mladim danima ozbiljno zanimao također za muziku i pjevanje: g. 1763. kao profesor prvoga razreda humaniora u Zagrebu bio je pače i «praefectus chori».³

Godine 1764., prije teoloških nauka, izašao je Keresturi iz isusovačkoga reda, svršio prava u Gracu i nastanio se kao notar u Varaždinu. Za Josipa II. preselio se u Beč kao agens aulicus (za-

¹ Vanino, Podaci o Hrvatima kandidatima isusovačkoga reda god. 1728. — 1767. (Vrela i prinosi IV, 74).

² Iz *Catalogus triennalis primus* (Centralni arhiv isusov. reda, sign. Austr. 110, str. 579) priopćio mi je prof. M. Vanino D. I. iz g. 1764. ove podatke o Keresturiju: »M(agister) Josephus Kereszturi, Croata Stridonensis. Natus 1739., 20. Febr. (Vires: bonae). Admissus Ginsii, ingressus Viennae 1754., 18. Oct. — Absolvit humaniora in saeculo, eadem repetiit in Societate, et Philosophiam ann(is) 2. — Callet Latin., Hungar., German., Croaticum (idioma) bene. — Docuit Tyrnaviae Parvam, Principia, Grammat. an. 3. Zagrabiae Poësim an. 1, et nunc Rhetoricam. Gradus in litteris: nullus.«

³ Grada za povijest isusovačkoga kolegija u Zagrebu, ed. Fancev, Staurine 38, 271.

stupnik kod dvora u javnim poslovima).⁴ U Beču je bio, čini se, u osobito dobrim odnosima s poznatim hrvatskim prigodnim pjesnikom Ličaninom Josipom Krmpotićem, koji je na poziv Josipa II. s Dubrovčaninom Stullijem i Slavoncem Lanosovićem bio u Beču član komisije za uređenje hrvatske ortografije i potkraj Josipova vladanja učestvovao također u vojnoj ekspediciji kapetana Vukasovića, kojoj je bila zadaća da prema intencijama Josipova saveza s ruskom caricom Katarinom II. pokrene iz Crne Gore akciju protiv Turske. Po povratku s te ekspedicije postao je Krmpotić krajem 1788. dvorski i vojni kapelan, pa istupivši ubrzo iz aktivne službe u vojsci, živio je od 1790. kao dvorski kapelan u Beču.⁵ Njegovo poznanstvo s Keresturijem potječe svakako još iz doba prije Vukasovićeve ekspedicije, jer je Krmpotić već 1786. »Pismom žalosnom« oplakao smrt Keresturijeve žene Antice rođene Arbanas. U pjesmi se veli za Keresturija, da je vlastelin u Belici u Međumurju (»od Belice vlastitelj«). U to je doba Keresturi diplomom Josipa II. od 23. ožujka 1786. stekao i plemstvo s predikatom »de Szinnerszegh«.⁶ Prijateljski odnosi s Krmpotićem potrajali su upravo do smrti Keresturijeve (1794.), iako je Keresturi svoje zadnje dane proživio u Varaždinu, daleko od Krmpotića. Smrt njegovu ožalio je Krmpotić u pjesmi »Cvil i suze nad umirajućim roditeljom« (Beč 1794.), gdje Keresturija zove ne samo »nastojnikom kod pristolja cesarova« (agens aulicus), nego i »serdarstva pristolnikom plemenita Zaladova« (prisjednikom zaladske županije), a to je dakako bila posve prirodna posljedica položaja, što ga je Keresturi imao u županiji kao vlastelin i plemić.⁷

Književni rad Keresturijev je obilan, a pisan je gotovo bez izuzetka latinskim jezikom, koji je tada bio jezik javnoga života u Hrvatskoj i Ugarskoj.⁸

⁴ Wurzbach, *Biographisches Lexicon*, XI, 179—180. — Fancev, Ko je Keresturi agens, autor pjesme »Nikaj na svetu lepšega ni...«? (Nast. Vjesnik XXXIX, 38—40).

⁵ Matić, *Urkundliches über einige kroatische Schriftsteller*: 1. Josip Krmpotić (Archiv für slavische Philologie, XXXV, 444—447).

⁶ Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, 226 (Siebmachers grosses und allgemeines Wappenbuch, IV/13, Nürnberg 1899).

⁷ Pintar, *Ein Nachtrag zur Krmpotić-Literatur* (Archiv für slav. Phil., XXVI, 316—318.).

⁸ U posljednjim godinama vladavine Josipa II. i u prvim godinama poslije njegove smrti napisao je Keresturi niz latinskih djela u vezi s našim javnim životom:

1. *Introductio in opus collectionis normalium constitutorum, quae regnante August. Imperatore et Rege Apostolico Josepho II. pro regno Hungariae et ei adnexis provinciis... condita sunt. Pars I. Viennae 1788.*

U suvremenika ima pouzdanih svjedočanstava, da je Keresturi u svoje doba bio u hrvatskim krajevima dobro poznat kao pjesnik i književnik. U Baričevićevu rkp. *Catalogus librorum Zagrabiae impressorum* zabilježeno je, da je god. 1772. M. Šilobod izdao knjižicu, valjda prigodnu pjesmu, »Josepho Kőröszturi, laureato poetae«. A Joso Krmpotić, prijatelj Keresturi-

2. Constituta regia, quae regnante August. Imperatore et Rege Apostol. pro regno Hungariae et provinciis... condita sunt. I—II. Viennae 1788—1789.

3. De veteri instituto rei militaris hungaricae ac speciatim de insurrectione nobilium. Vindobonae 1790. (Wurzbach i Szinnyei spominju, da je na to Keresturijevo djelo I. Bárdosy odgovorio spisom: *Animadversiones historico-critico-diplomaticae in opus de insurrectione nobilium, auctore Jos. Keresztury, Budae 1792.*)

4. Josephus II. in Campis Elysiis. Somnium Eleutherii Pannonii. S. I. et a. — Djelo je izašlo anonimno; predgovor je (str. 8) datiran »Cosmopoli anno conditi orbis 1790., natae vero libertatis Hungaricae 904.«, a ispod njega je potpisan »Eleutherius Pannonius.«

5. Leopoldus II. in Campo Rákos. Visio Eleutherii Pannonii. S. I. 1790. — I to je djelo izašlo anonimno, a »Praefatio« (str. 4) datirana je »in illo tempore« i ispod nje je potpis »Eleutherius Pannonius.« U zagrebačkoj Sveučilišnoj knjižnici postoje dva izdanja od g. 1790.: jedno je u manjoj osmini i sitnije štampano (str. 245), a drugo u većoj (str. 266). Još iste godine (1790.) djelo je izašlo i u mađžarskom prijevodu: Második Leopold magyar király Keresztury Józsefnek, egy magyar prófétának látasa szerint. Fordította Sz(irmay) Antal.

6. Eleutherii Pannonii mirabilia fata, dum in metropoli Austriae famosi duo libelli Babel et Nínive in lucem venissent. Cum notis Joannis Pantophelli Art. LL. et SS. Theol. baccalauri ad calcem libri adnexis. S. I. 1791. — I to je djelo anonimno.

7. Vindiciae cleri Zagrabienensis contra reflexiones Hieronymi Szabadhegyi et Ladislai Fogassi, ejusdem cleri reformatorem. Quod mihi sit nomen, Lector, perquirere noli; si Cribratorem dixeris, hoc satis est. Philadelphiae 1793.

Wurzbach (*Biographisches Lexicon*, XI, 179—180), Szinnyei (*Magyar írók élete és munkái*, VI, 86—87) i Baričević (rkp. *Catalogus librorum Zagrabiae impressorum*, Sveuč. knj. u Zagrebu) spominju iz mladih Keresturijevih dana neke spise, ponajprije latinske prigodnice, kojih nema u zagrebačkim knjižnicama (Akademijina, Sveučilišna, Metropolitana), a nemaju ih niti knjižnice u Budim-Pešti (Mađž. nar. muzej i Sveučilišna) i Beču (Nacionalna i Sveučilišna). Evo tih spisa: 1. *Elogia in nuptias Josephi II. et Josephae imp. Viennae, 1765.* (W. i Sz.). — 2. *In mortem imp. Francisci. Viennae 1765.* (Sz.). — 3. *Dialogus inter Charontem et Pankl poetam. Viennae 1765.* (W. i Sz.). — 4. *Elegia de Consilio regio pro Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae regnis Varasдини erecto. Zagrabiae 1767.* (Baričević; no knjiga je, iako bi po natpisu bila iz g. 1767., uvrštena među knjige štampane u Zagrebu 1769.). — 5. *In obitum Joan. Bapt. Paxy, episcopi Zagrabienensis. Viennae 1772.* (W. i Sz.). — Osim toga Kukuljević još spominje u *Bibliografiji* pod Keresturijevim imenom: »Knjiga bez naslova. U Beču 80. 1774.«

Szinnyei pripisuje Keresturiju i njemački spis s jozefinskom političkom tendencijom: Joseph II. Ein Traum. Wien 1781. (u mađžarskom prijevodu izašlo u Budimu 1781. i u Kološvaru 1782.: Alom második Jozsefről), no ta ista knjižica je u Wurzbacha (XXV, 66) zabilježena među spisima »als deren Verfasser mit ziemlicher Wahrscheinlichkeit Rautenstrauch vermutet wird«. O tome spisu i njegovu autoru bit će još kasnije govora.

Osim toga spominje Szinnyei i Keresturijevu pohvalu posvećenu uspomeni Marije Terezije, a prevedenu od nagyvaradskih đaka na mađžarski.

rijevi, u pjesmi *Radost Slavonije*, izdanoj u Beču 1787., veli, da »Keresturi holo i sada pjeva«, i tome dodaje u osobitoj bilješci: »Keresturi, aulicus agens Viennae, tum propter sua eximia in patriam merita, cum propter poetica atque alia opera, apud universam nationem summam gloriam obtinuit« (str. 146.). Pače i u maticama umrlih varaždinske župe, gdje je njegova smrt zabilježena 27. siječnja 1794., istaknuto je, da je Keresturi bio »*aulicus poeta* ac tandem agens, qui multa fecit, scripsit et praeclare dixit.«⁹ Od njegovih se pjesama — koliko se do sada zna — gotovo ništa nije sačuvalo. Jedino je Marko Mahanović, sjemenišni profesor i Vrhovčev kanonik a latere, u zbirci *Hrvatske popevke svetske*, što ju je već 1814. imao spremljenu za štampu, uz poznatu i omiljelu hrvatsku napitnicu Nikaj na svetu lepšega ni zabilježio: »Poveda se, da ju je Keresturi agens napravio.«¹⁰ Nema razloga, da ne vjerujemo tradiciji zabilježenoj od Mahanovića: njegova bilješka nije daleko od vremena Keresturijeva, a Mahanović je bio obrazovan i uman čovjek, koji se ne samo ozbiljno zanimao za rasute hrvatske pjesme, nego je imao i u obilju prilike da upravo o Keresturiju štošta dozna u zagrebačkom kaptolu, gdje je Keresturi bio još dobro poznat kao pisac obrane zagrebačkih kanonika od napadaja dvojice pisaca, koji su se bili sakrili iza pseudonima.

Keresturijeve latinske knjige o *Constituta regia* iz doba Josipa II. i *De veteri instituto rei militaris hungaricae* bile su namijenjene ljudima, koji su se praktički bavili javnim administrativnim poslovima, te u njima nije Keresturi iznosio ličnih pogleda na političke prilike svojega doba.

Za upoznavanje i ocjenu Keresturijeva mišljenja o vladalačkom radu i reformama Josipa II. i osobito o sanaciji teških prilika, u kojim je država ostala poslije sloma kraljevih političkih osnova i njegove nagle smrti, dakle o najznatnijim suvremenim političkim pitanjima hrvatskim i ugarskim, dolaze u prvom redu u obzir njegova djela *Josephus II. in Campis Elysiis* (1790.) i *Leopoldus II. in Campo Rákos* (s. l. 1790.), a uz njih i *Eleutherii Pannonii mirabilia*

⁹ Fancev, *Nast. Vj.* XXXIX, 39.

¹⁰ Tekst pjesme iz Mihanovićeve zbirke izdao je prof. Fancev (*Hrvatska dobrovolja*, Zbornik za nar. život i običaje, 31/1, 139). Varijante iste pjesme iz drugih pjesmarica isp. ib. 96, 120 i 146. O varijantama i autorstvu isp. ta-koder str. 74.

f a t a (s. l. 1791.).¹¹ Ta je djela Keresturi pisao u doba, kada se ne samo Hrvatska i Ugarska, nego uopće Evropa, spremala da pođe novim stazama. Tadašnji je društveni i državni red bio potresen u temeljima, i francuska je revolucija već energično rušila staro uređenje društva i tražila novo rješenje socijalnih i političkih problema. U drugu je ruku u Hrvatskoj i Ugarskoj apsolutistički centralizam, koji je za Habsburgovaca već i ranije izbijao sad jače sad slabije, upravo u to doba s Josipom II. dosegao vrhunac, ali je i izazvao žestok otpor ustavne i narodne svijesti, osobito u Mađžara. Odmah po Josipovoj smrti već se u borbi protiv bečkoga apsolutizma jasno razbira osnovna misao politike, kojoj su Mađžari ostali vjerni sve do rasula Habsburške monarhije: na teritoriju od Karpata do Jadrana imala se bez obzira na etničko šarenilo tih zemalja izgraditi mađžarska nacionalna država. Za narodni i politički život Hrvatâ, bile su te mađžarske osnove u svojoj biti isto tako opasne kao i habsburški centralizam i germanizacija.

Iako je hrvatski sabor, pod teškim dojmom Josipove silovite centralizacije i apsolutizma, odmah po njegovoj smrti pristao, da se zbog obrane od Beča Hrvatska što uže poveže s Ugarskom, bilo je već tada u prvom početku toga pokreta Hrvatâ, koji su zazirali od mađžarske centralizacije i shvaćali opasnost mađžarskoga nacionalizma, koji se nije niti u početku mnogo trudio, da prikrije svoje želje i osnove. Rječit je svjedok takoga shvaćanja žestoki protest protiv politike službene Hrvatske, prožet živim plamenom hrvatskoga patriotizma, u latinskoj pjesmi Tita Brezovačkoga *Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, trium sororum, recursus ad novum proregem comitem J. Erdödy, ne suis priventur coronis* (ed. Fancev u Gradi za pov. hrv. knjiž., XI, 239—241).

Još usred oštire bure ogorčenja, što ju je u Hrvatskoj i Ugarskoj izazvalo vladanje Josipa II., a nad svježim grobom vladarovim, pokušao je Keresturi u knjizi *Josephus II. in Cam-*

¹¹ Da je Eleutherius Pannonius, za kojim se pseudonimom knje pisac tih triju knjiga, doista naš Keresturi, znali su dobro već i suvremenici. U natpisu mađžarskoga prijevoda knjige *Leopoldus II. in Campo Rákos*, što je izašao iste godine, kada i latinski original, izrijeком se kao autor spominje Josip Keresturi. A u maticama umrlih župe sv. Nikole u Varaždinu, gdje su Keresturija dobro znali, jer je ondje u mladim danima boravio kao notar i potkraj života proživio svoje zadnje dane, zabilježeno je o njemu, da je »Apologie in Capitulum Zagabiense adversus Szabathegyium, impium infamatorem, author et aliorum multorum operum: Josephi in Campis Eliseis (!) Eleutherii etc.« (Nast. Vj. XXXIX, 39).

pis Elysiis iznijeti i rdave i dobre crte Josipove vladavine, ali se ustegao od konačnoga suda, osjećajući jamačno i sam, da još nije došao čas za to. To je bio pogled u netom minulu prošlost. Ali više od te prošlosti zaokupljalo je sve misaone ljude pitanje: A što sada? Kojim putem treba da krene razvoj političkih prilika i uopće javnoga života pod novim vladarom? Na to pitanje htio je Keresturi odgovoriti u knjizi Leopoldus II. in Campo Rákos.

Već samim pseudonimom »Eleutherius Pannonius«, pod kojim su izašle te dvije knjige, karakterizirao je Keresturi svoje poglede na javni život: grčki *ἐλευθέριος* znači slobodan, slobodouman, dakle bi njegov pseudonim bio otprilike »Slobodan Panonac«. Govoreći o autoru knjige jednom i sam Keresturi tumači поблиže taj pseudonim: »Id enim ex ipsismet his visionibus cuique clarum esse debet, eum Pannonium, id est Hungarum, et quidem Stridone, quod oppidum in comitatu Szaladiensis situm esse Belius tradit, natum fuisse«. A zašto se nazvao Eleutherius? Po smrti Josipa II. svaki pravi, iskreni »Hungarus« nazivao je sebe slobodnim, i sloboda je svima bila u ustima, pa tako i Keresturijev pseudonim ima da znači »liber Hungarus«. ¹² Dakako, Hungarus se ne može ovdje razumijevati u nacionalnom značenju. Vidjeli smo, da je Keresturi ulazeći u isusovački novicijat izrijeком priznao svoje hrvatsko podrijetlo, jer od živih jezika rekao je da dobro zna samo materinski hrvatski jezik, a mađarski tek osrednje (»mediocriter«) — i to poslije dvije godine školovanja u višoj gimnaziji u mađarskom ambijentu u Kiseku. I u kasnijim isusovačkim spisima — još i u zadnjoj godini, kada je bio profesor u Zagrebu — Keresturi se izrijeком zove »Croata Stridoniensis«. A vidjet ćemo, da je i u svojim djelima oštro osuđivao politiku mađarizacije, pače i zagrijavao se za veliki slavenski svijet od Sibirijske do Jadrana i od granice Saske i Bavorske do Crnoga mora, a tako bez sumnje ne bi pisao čovjek s mađarskim nacionalnim osjećajima. No politički je Keresturi pripadao Ugarskoj: rođen u zaladskoj županiji, bio je u toj županiji vlastelin i član njezine kongregacije, pa je dakako prema shvaćanju svojega doba politički bio »Hungarus«.

¹² Leopoldus II. in Campo Rákos, 173—174.

II.

Keresturijevo djelo *Josephus II. in Campis Elysiis* zanimljivo je i po književnom ruhu, u koje ga je pisac zaodjenuo. Na natpisnom listu ga je Keresturi označio kao »*somnium Eleutherii Pannonii*«. Eleuterij je u snu vidio dolazak Josipa II. u Eliziju među ugarske kraljeve i slušao njihove razgovore o Josipovoj vladavini. Razgovori mrtvih kao književni oblik za kritiku i pojedina i cijeloga društva veoma su stari. Keresturi je to dobro znao i sam izrijeком istakao: »*Quod vero author Josephum in Elysiis collocet campis et jam cum matre sua nostraque M. Theresia, jam cum divis patriae nostrae regibus, jam ipsos etiam reges inter se loquentes inducat, cogitatio pervetus est, id fatetur. Adoptanda tamen videbatur propterea, quod mutuis umbrarum colloquiis veritas magis illustrari caussaeque rerum etiam latentium magis in apicum deduci possint. Sperat nihilominus quemvis, qui haecce regum colloquia legerit, haud invito animo agniturum, vetus quidem inventum, novo tamen apparatu ita vestitum esse, ut praeter campos Elysios nihil non novum appareat*« (str. 6—7).

I doista valja priznati Keresturiju, da je iz starine grčke i rimske zbilja uzeo samo osnovnu misao, da svoju kritiku zaodjene u razgovore pokojnikâ: izrada razgovora i misli iznesene u njima djelo su Keresturijevo. Iz grčke su književnosti osobito poznati *Διάλογοι νεκρίζοι* Lukijana, satirika iz drugoga vijeka poslije Krista. Lukijan je u razgovorima uglednih pokojnika klasične starine iznio kritiku vrednota ljudskoga života uopće, dok Keresturijevi razgovori ugarskih kraljeva u Eliziju nemaju toga općega karaktera, njihova je kritika ograničena na sistem vladanja jednoga jedinog vladara. Grčki je satirik jednak i nesmiljen u razgaljivanju ništavila svega ljudskog nastojanja: sve, što ljudi u ovom životu vole i cijene, čim se ponose, oko čega nastoje i muče se, isprazno je, prolazi kao sjena i nema cijene onkraj groba. Lukijan se svemu tome podsmijeva, jer poslije svih borba i nastojanja u zemaljskom životu u podzemlju su svi ljudi jednako bijedni i nevoljni. Naprotiv, u Keresturija nema jetkoga rujanja, on je vedar i u njemu nije potresena vjera u neki viši smisao ljudskoga života i nastojanja.

Po osnovnoj misli, da se vladar, suvremenik piščev, u svijetu onkraj groba izvodi pred sud, koji pretresa i sudi njegova djela, Keresturijev je *Josephus II. in Campis Elysiis* mnogo bliži Senekinoj satiri *De morte Claudii Caesaris* lu-

č u s, poznatoj pod imenom *A p o k o l o k y n t o s i s*. Car Klaudij je došao — kazuje Seneka — po smrti u nebo pred vijeće bogova, da oni presude, hoće li ga primiti u svoje kolo. Prvi je pozvan bog Janus, da reče svoje mišljenje: on je uopće u načelu protiv toga, da se među bogove primaju smrtnici, koji se hrane plodovima zemlje. Diespiter, Vicae Potac filius, zagovara, da se Klaudij primi, pa će tako barem Romul dobiti druga, s kojim će moći »ferventia rapa vorare«. No odlučan je udarac Klaudiju zadao Divus Augustus; on se stidi svojega adoptivnog rođaka, jer je u životu bio posve nesposoban, a ljut krvolok, i predlaže, da se Klaudij izagna iz neba: »... coelo intra dies triginta excedere, Olympo intra diem tertium«. Bogovi pristanu uz mišljenje Augustovo, i Merkur odvuče Klaudija »ad inferos«. Tamo se oko cara u čas sjate rođaci i rimski uglednici, što ih je na ovome svijetu poubijao, i izvedu ga na sud pred Eaka, suca u podzemlju. Bez saslušavanja okrivljenika i bez obrane — jer tako je sudio i Klaudij na ovom svijetu — osudio je Eak Klaudija, da se do vijeka igra na kocke, koje će mu bez kraja i konca propadati kroz probito dno kockarske posudice, — očito aluzija na Klaudijevu strast kockanja.

Ako Senekinu satiru protiv Klaudija, u kojoj je motiv putovanja pokojnikâ u nebo i pakao, obrađen već u grčkoga filozofa Menipa iz Gadare, posve prožet rimskim koloritom,¹³ ispodimo s Keresturijevim *Josephus II. in Campis Elysiis*, ne ćemo osim osnovne misli, da se djela vladara suvremenika pretresaju pred sudom onkraj groba i da upravo rođak iznosi teške optužbe protiv njega, naći jačih zajedničkih momenata. Ne samo da su misli, što se na sudu iznose u obranu Josipovu ili protiv njega, već same po sebi — kao što je i prirodno — posve različite od Senekine *A p o k o l o k y n t o s i s*, nego je sasvim različita i kompozicija djela i ton pisanja. U Keresturija se mirno i bez gorčine pretresaju u nekoliko razgovora političke osnove Josipa II., za koje se zanimao sav suvremeni politički svijet, pa iako se često vrlo oštro kritizuju kraljeve reforme i vladarski mu rad, ipak suci u Eliziju i odbijaju optužbe njegovih ekstremnih protivnika, a svakako mu se priznaje, da je u svojem radu narodu dobro mislio i želio. Naprotiv, Senekina *A p o k o l o k y n t o s i s* puna je gorčine i lične animoznosti protiv cara, koji je bio prognao Seneku,

¹³ Kappelmacher—Schuster, *Die Litteratur der Römer*, str. 318.

tada već uglednoga filozofa i senatora, pa je Senekino djelo po tonu pisanja zapravo pamflet, koji izvrgava ruglu i fizičke i duševne mane Klaudijeve i žestoko žigoše njegovu tiransku samovolju i okrutnost.

Osim sličnosti osnovnoga motiva nemamo prema tome u samom djelu *Josephus II. in Campis Elysiis* jačih dokaza, da je Keresturi taj motiv doista uzeo upravo od Seneke, no to je vrlo vjerovatno. Prije svega, kako smo vidjeli, i sam Keresturi ističe, da su razgovori kraljeva u Eliziju »*cogitatio pervetus*«, a usto nema sumnje, da je on kao profesor isusovačkih gimnazija dobro poznao Seneku i da je u kolegijima, u kojim je boravio kao profesor, imao prilike upoznati djela rimskoga filozofa. U knjižnici zagrebačkoga kolegija, osim posebnih izdanja Senekinih filozofskih spisa, tragedija i pisama, našla su se g. 1773. također *Annaei Senecae »Opera omnia«* u 2 sv. i »*Opera*« u 3 sv.¹⁴ A koliko je bilo isusovcima uopće stalo, da se članovi reda i daci njihovih škola upoznadu s djelima rimskoga filozofa, vidi se i po tome, što su u Trnavi u prvoj polovici osamnaestoga vijeka štampali i pojedine spise u cjelini i izbor iz Senekinih djela.¹⁵

No razgovori pokojnikâ kao književni oblik kritike suvremenih prilika nijesu nepoznati niti u novijim književnostima prije Keresturija. Kada se krajem sedamnaestoga vijeka i početkom osamnaestoga počela u francuskoj književnosti javljati kritika osnovâ, na kojim je počivao tadašnji duševni život i društveno uređenje, rado se ta kritika odijevala u ruho pokojničkih razgovora. U Fontenellovim *Dialogues des morts* (1683.) iznose se u tome obliku sumnje o mogućnosti spoznaje apsolutne istine, a Fénelonovo djelo istoga imena kritizuje francuske kraljeve, ističe granice apsolutnoj vladarskoj vlasti i hoće da politiku podredi moralnim zakonima. Po svojem predmetu su dakle Fénelonovi *Dialogues des morts* blizu Keresturijevu *Josephus II. in Campis Elysiis*, no tendencija im je posve druga: Fénelon je djelo napisao za svojega gojenca Duc de Bourgogne, unuka francuskoga kralja Ludovika XIV., da kritikom vladarskih ličnosti i njihovih sistema vladavine pokaže mladome princu put, kojim mu valja poći, kada sjedne na prijestolje francusko (kako je poznato,

¹⁴ Isp. inventar isusovačke knjižnice zagrebačkoga kolegija u Državnom arhivu u Zagrebu (A. C. C. 1774. Junius 121).

¹⁵ Zelliger, *Pantheon Tyrnaviense* (Tyrnaviae 1931) — pod god. 1701 i 1731.

Fénelonov gojenac nije nikada postao kraljem, jer ga je smrt pokosila prije njegova djeda Ludovika XIV.). Naprotiv, Keresturijeva kritika, za razliku od Fénelonove, nema odgojne tendencije i ne zahvaća dublje u prošlost, nego je čisto politička kritika vladara, koji je tek spušten u grob, a namijenjena je najširim krugovima obrazovanih suvremenika, koji su još svi bili pod dubokim dojmom energičnoga reformatorskoga rada Josipa II. i nagloga sloma njegove politike.

Možebit je i sam Keresturi već u mladim danima, valjda kao slušalac prava u Gracu ili još i ranije, u satiri posegao za motivom razgovora u podzemlju: na to upućuje natpis djela *Dialogus inter Charontem et Pankl poetam*, što Wurzbach i Szinnyei spominju da je izašlo u Beču 1765. pod njegovim imenom, a kojemu se, rekao bih, danas posve zameo trag.¹⁶

Kad bi se moglo utvrditi, da je anonimnu njemačku knjižicu »Joseph II. Ein Traum«, što je 1781. izašla u Beču i još iste godine bila prevedena na mađarski, doista napisao Keresturi, imao bi spis *Josephus II. in Campis Elysiis*, a donekle i *Leopoldus II. in Campo Rákos*, među samim Keresturijevim djelima prethodnika također po predmetu, što je u njemu obrađen, a i po formi obrade. Kako kazuje već sam natpis »Joseph II. Ein Traum«, anonimni je pisac svoje misli o aktualnim političkim i socijalnim pitanjima na početku Josipova vladanja iznio u obliku sna. Josip sjedi na prijestolju pod vedrim nebom, a oko njega su se skupili njegovi podanici svih staleža, muško i žensko, mlado i staro, pa na poziv vladarov redom iznose preda nj svoje molbe, želje, prijedloge, što bi sve trebalo učiniti za dobro države i naroda. Pisac piše posve u jozefinskom duhu i pun je čvrste, upravo naivne vjere, da će Josip II. donijeti svojim narodima dane nepomućene sreće, obasjane suncem ekonomskoga napretka, prosvjete (*Aufklärung*) i slobode misli. Wurzbach misli, da je to djelo po svoj prilici napisao austrijski jozefinski pisac Johann Rautenstrauch, a G. Ballagi i Szinnyei smatraju piscem našega Keresturija.¹⁷ Nema sumnje, da misli, što su iznesene u *Joseph II. Ein*

¹⁶ Djela nema u zagrebačkim knjižnicama, a nemaju ga niti knjižnice u Beču (Nacionalna, Sveučilišna) i Budim-Pešti (Mađ. nar. muzej, Sveučilišna).

¹⁷ Wurzbach, *Biographisches Lexikon*, XXV, 66, s. v. Rautenstrauch. — Szinnyei, *Magyar írók élete és munkái*, VI, 86—87. — Ballagi, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig* (Budapest 1888), str. 238—240. Priopćenja iz Ballagijeve djela dugujem ljubežljivosti g. Dra. L. Hadrovicsa.

T r a u m, posve odgovaraju duhu i smjeru drugih Rautenstrauchovih djela, a i po zaodijevanju reformnih želja i sugestija u viziju sna djelo Joseph II. Ein Traum ne bi bilo, kako ćemo kasnije vidjeti, ni prvo ni jedino među Rautenstrauchovim spisima. Naprotiv, ako bismo za to djelo prihvatili autorstvo Keresturijevo, bile bi političke misli, što su u njemu iznesene, u nekim upravo osnovnim pitanjima javnoga života — na pr. u pogledu državne centralizacije i religije — u jakoj opreci s političkim nazorima, što ih je Keresturi razvio u svojim spisima pisanim u početku vlade Leopolda II. Pa iako se ne može već a priori odbiti mišljenje, da se Keresturi za vlade Josipove mogao uvjeriti o neispravnosti svojih ranijih nazora, opet nije vjerovatno, da bi on 1781. svoje simpatije za centralizam bio iznio u onakovoj formi, u kakovoj su iznesene u Joseph II. Ein Traum. Pred vladara — tako priča pisac te knjige — došla je i grupa ljudi, koji su govorili jedan za drugim, a svaki svojim jezikom: »Ich vermutete, sie stellten Josephs verschiedene Staaten vor und hatten die Grundgesetze oder die Regierungsformen zum Hauptzwecke. Vielleicht begehrten sie auch in denselben einige Veränderungen oder Verbesserungen. Vielleicht wünschten sie, dass ihre mannigfaltigen Formen in eine einzige geschmolzen werden und alle Staaten nur ein einzelnes Wesen ausmachen sollten. Mich deuchte, sie klagten, dass ihre verschiedene Interessen einander zuweilen schnurgerade entgegen gingen und dass ein jedes Land viel dabei leiden müsse. Doch davon kann ich nicht mehreres erzählen, weil ihre Sprachen mir fremde waren.«¹⁸ Takov govor pristaje doista austrijskom Nijemcu, koji nije poznao drugih naroda ni jezika Josipove države, a ne čini mi se vjerovatno, da bi tako pisao Keresturi, koji je dobro poznao narode u Hrvatskoj i Ugarskoj. No ako Joseph II. Ein Traum i nije napisao Keresturi, svakako je taj spis zanimljiva paralela Keresturijevim sanjama i vizijama, koja svjedoči, kako se i trijezni utilitaristički mentalitet jozefinskoga doba za propagandu svojih ideja znao odjenuti u fantastično ruho.

*

Već u predgovoru djela *Josephus II. in Campis Elysiis* namijenjenom slobodnim građanima, zahtijeva Keresturi slobodu kritike vladarova rada: jalov je posao dizati kralju po smrti kipove, piramide i obeliske, nego valja usred države, ko-

¹⁸ Joseph II. Ein Traum, Wien 1781, str. 21.

jom je vladao, osnovati veliki sud, u kojem će mu narod javno suditi, pa ako je vladar bio vrijedan i zaslužan, dično njegovo ime ostat će uklesano u srcima sviju građana, i uspomena njegova ići će od pokoljenja do pokoljenja.

Prva četiri razgovora u Eliziju¹⁹ zapravo su dijalozi Josipa II. i njegove matere Marije Terezije, a samo se na jednom mjestu u prvom razgovoru umiješao i sv. Stjepan, da s indignacijom odbije tvrdnju Josipovu, da su i stari ugarski kraljevi izdavali zakone apsolutistički, ne tražeći ničije privole. Zanimljivo je, da je Kerešturi — sve do velikoga zbora ugarskih kraljeva u petom razgovoru — odabrao upravo Mariju Tereziju, da kritizuje vladavinu Josipovu i da u Eliziju baš iz usta materinih sin ima da čuje najstroži sud o svojim reformama.

Već pri prvom susretaju matere i sina u Eliziju brani Josip osnovnu misao svoje vladavine: kralja-filozofa ne vežu tradicije prošlosti. Marija Terezija naime u čudu pita Josipa, zašto u ugledni zbor ugarskih kraljeva dolazi bez krune, a on joj odgovara, da se nikada nije niti okrunio, jer je krunidba tek isprazna i suvišna ceremonija. I u vezi s time razvije se između matere i sina razgovor o kraljevskim pravima i dužnostima i o granicama kraljevske vlasti. Josip otvoreno priznaje materi, da je ugarsku krunu zato prenio u Beč, jer je hotio spriječiti, da Ugri — ogorčeni, što on ne će da se ovjenča ugarskom kraljevskom krunom — ne bi koga drugog okrunili za kralja. Marija Terezija odlučno osuđuje postupak svojega sina: krunidba je državni akt skopčan s prisegom na ustav kraljevstva pred cijelim narodom, zapravo pakt javno pred svim svijetom sklopljen između naroda i kralja. Josip napokon priznaje materi, da se prenaglio, i uvjerava je, da je svoju pogrešku, koliko je bilo moguće, popravio: dva dana prije smrti vratio je Ugrima krunu.

Osobito još zamjerava Marija Terezija sinu, što je sebi pri-svojio svu legislativnu vlast, i pita ga, zar nije znao, da je u Ugarskoj legislativna vlast oduvijek bila podjednako razdijeljena među kralja i narod. A kada Josip to zaniječe i ustvrdi, da su sv. Stjepan, Ladislav, Koloman i svi ugarski vladari staroga doba davali Ugrima zakone samo po svojoj volji, a tek Verböczy da se drznuo prisvajati

¹⁹ Josephus II. in Campis Elysiis: Colloquium I., str. 15—48; Coll. II., str. 49—76; Coll. III., str. 77—111; Coll. IV., str. 112—146; Coll. V., str. 147—203; *Authoris declaratio*, str. 204.

staležima i redovima pravo da učestvuju u donošenju zakona, ustane sv. Stjepan na obranu starine ugarske konstitucije i svečano izjavi, da niti on niti njegovi nasljednici nijesu nikada izdavali zakona bez privole prelata, baruna, plemića i kraljevskih gradova. Marija Terezija miri sv. Stjepana i uvjerava ga, da su ugarski vladari iz Habsburške kuće priznavali tu odredbu ustava i na nju prisizali.

Josip je i u Eliziju vjeran svojem centralističkom mentalitetu. Nikako ne može da shvati, kako bi se moglo dopustiti, da Ugarska, Transilvanija, Belgija, Milan i Mantua pod žezlom istoga vladara imaju druge zakone nego ostale austrijske zemlje. Po njegovu mišljenju sretne su u tom pogledu Rusija i Turska, jer u njihovim ogromnim zemljama postoje svuda isti zakoni. Uopće Josip ne može razumjeti, kako ga narod ne shvaća i ne cijeni vrsnoću njegovih novih zakona, a mati upozorava svojega sina, kralja filozofa, na mudro državničko načelo i na veliku psihološku istinu: »Vjeruj mi, nije sreća u stvarima samim, nego u mišljenju, što ga tko ima o njima«. Uostalom, Marija Terezija nije baš jako uvjerena niti o vrsnoći zakona, što ih je Josip dao Ugarskoj. Sastavljanje zakona je povjerio čovjeku, koji uopće nije poznao zemlje, pače nikada nije niti bio u njoj. Trebalo je da se Josip ugleda u rusku caricu Katarinu II., koja je oko sebe sabrala ugledne ljude iz svih krajeva carevine i njima povjerila izradu zakona. A eno — nastavlja Marija Terezija — tako sada radi i francuski kralj Ludovik XVI.: više od tisuće ljudi, uglednih radi svoje učenosti, osobito radi poznavanja domaćih prilika, i sabranih iz svih krajeva države, sastalo se u Parizu i već se godinu dana trude oko izrađivanja same konstitucije. Naprotiv, Josip je radio sve po svojoj glavi, ne obazirući se ni malo na glasove dubokoga nezadovoljstva, što su i do njega dopirali, jer je zaboravio istinu, koje vladar ne bi smio nikada zaboraviti: sitni puk se ne buni, dok se nove institucije stvaraju po savjetu i uz suradnju boljega i zdravijega dijela naroda, no glasovi narodnoga nezadovoljstva dižu se do neba, čim počne jedan čovjek sve samo po svojoj glavi uređivati. Josipovi su zakoni, ukidajući stoljetne zemaljske zakone i pravne običaje, vrijeđali pravni osjećaj naroda. A mnoge njegove reforme građanskoga i kaznenoga prava, iako same po sebi treba da budu konačni cilj svakom vladaru, bile su preuranjene i donijele su rđavih plodova: tako je ukinuće smrtnе kazne u krajevima, koji su vrvjeli od hajduka, nanovo širom otvorilo

vrata pljački i razbojstvima. Ugarska već od vijekova traži, da se zakoni poprave, i svi bi bili drage volje surađivali, ali narod ne će da se voljom samo jednoga čovjeka stari zakoni ukidaju i novi nameću.

Poslije toga prvog razgovora povela je Marija Terezija svojega sina pred kraljeve ugarske sabrane u Eliziju. Začuden pita je Josip, zašto neki kraljevi ne sjede na odličnom mjestu kao ona, nego podalje od ostalih kraljeva na mjestu manje uglednom i časnom. Mati mu veli, da su ti kraljevi u životu svojemu više mislili na svoju korist nego na dobro naroda, pa iako se nijesu upravo okaljali opaćinama, ipak je država radi njihova nemara mnogo trpjela. Uto opazi Josip, da u Eliziju niti nema svih ugarskih kraljeva, a mati mu razjasni, da su oni kraljevi, koji su svoje prijestolje okaljali tiranijom, okrutnošću, lakomošću, bestidnošću i drugim opaćinama, osuđeni na vječnu tminu i ne smiju doći u društvo ostalih kraljeva. I Josip se, zadrhtavši u srcu, zamislio nad teškim udesom vladara...

Neki od Arpadovaca namrštena čela, mrkim i strogim okom gledaju Josipa: nemio im je, jer je u mnogom ojadio narod i mnogo pokušao i učinio, da uništi njegove djedovske slobode. I Marija Terezija ga — odmah u početku drugoga razgovora — radi toga oštro osuđuje, a sin je uvjerava, da je volio Ugre i da im je želio samo dobro činiti. »Zar ugnjetavati narodni jezik znači dobro činiti?« pita ga mati. I Josip kuša opravdati svoje nasilno naričavanje njemačkoga jezika: u samoj Ugarskoj su Madžari tek malen dio stanovništva, a Nijemaca ima svuda, pa i u samoj Ugarskoj, i oni bez sumnje čine većinu u Habsburškoj monarhiji. A jer se svakako mora željeti, da u istoj državi bude jedan kralj, jedan zakon i jedan jezik, valja da manjina popusti većini. Protiv svojega sina Marija Terezija odlučno brani načelo, da se silom ne smije dirati u narodni jezik, pogotovu kad takovo nastojanje i onako ne može imati uspjeha. Eno Sasi su usred Madžara kroz vijekove sačuvali svoj jezik, a u samoj Austriji i u šopronjskoj županiji nekoliko siromašnih hrvatskih sela poslije više vijekova još uvijek govori svojim oporim jezikom, — jer jezik tih Hrvata nije elegantni jezik, kojim govore pravi Hrvati, nego neugledno, pokvareno narječje. Josip nastoji uvjeriti mater, da on nije mislio ugnjetavati madžarski jezik, nego je hotio mjesto latinskoga njemački učiniti samo službenim jezikom, no Marija Terezija odrješito odsijee, da je nasilnom germanizacijom pokvario lijepe rezultate, što ih je ona za svoje vlade

postigla, osobito među plemstvom, nastojeći, da se u Ugarskoj zavoli i što više uči njemački jezik. Ali Josip se opet vraća na svoj: danas više nijedan evropski narod nema u javnom životu mrtvoga latinskog jezika, koji je doduše mogao biti jezik državnih institucija u doba, kad je gusta tmina barbarstva pokrivala Evropu, ali ne može više biti u prosvjetljenom novom vijeku. Mati ga upozorava na osobite prilike u Ugarskoj: u Italiji, Francuskoj, Engleskoj, Njemačkoj, pa i u Poljskoj, govori se u cijeloj državi jednim jezikom, te je posve naravno, da u tim zemljama narodni jezik bude također jezik državnih posala, ali u Ugarskoj, gdje žive različni narodi, treba da svi obrazovani državljani imaju neki univerzalni jezik, kojim će se — ne vrijeđajući ničije osjetljivosti — rješavati javni poslovi, a za to je najzgodniji latinski, koji je kroz devet vijekova stekao već građansko pravo u javnom životu Ugarske. Josip napokon priznaje, da je nepromišljeno radio, no mati ne vidi u tom njegovu radu samo nepromišljenost, nego ga naziva upravo nepravednim. Kako je mogao vrsne muževe, koji su stekli iskustva i zasluga dugim radom u javnom životu, samo radi neznanja njemačkoga jezika ukloniti iz javnih služba i pod sijedu glavu baciti u bijedu i nevolju, a na njihovo mjesto staviti kojekakovu čeljad bez iskustva, obrazovanja i sposobnosti, samo zato, jer su umjeli njemački? Vrlo je cjađena i sasvim oštro kori sina i zato, što je nepromišljeno razorio administrativne institucije, baštinjene od starine: velike župane, županijske kongregacije, slobodni izbor županijskih činovnika. Josipovi kraljevski komesari i podžupani s vojničkom asistencijom bili su tirani i tirančići, nedostojni da upravljaju slobodnim ljudima. Josip je narodu također oduzeo oružje, a zabravio je staru i prokušanu istinu: pravedan i blag vladar može sigurno i mirno počivati usred svojih podanika, iako su naoružani, a tiranina ne će obraniti niti čitava vojska.

U trećem razgovoru raspravlja se o crkvenim i školskim reformama Josipovim. Marija Terezija je uvjerena, da je uklanjanje biskupâ i prelatâ iz kraljevih vijeća, ukidanje kaptolâ i samostanâ pa konfisciranje crkvenoga imetka bilo ne samo na štetu općim interesima, nego su time također povrijeđena građanska i ljudska prava. Otkale kralju pravo, da sam po sebi samovoljno ruši vjekovne institucije? Kralj nije gospodar i vlasnik crkvenoga imetka, nego upravitelj i čuvar, — to je duh zakona, to je volja naroda, koji s vladarom stvara zakone, pa tko to krši, taj vrijeđa

narodna prava, gazi zakon, prelazi granice svoje vlasti. Kao što vladar nije vlastan taknuti u privatno vlasništvo građana, tako ne smije dirati niti u crkvenu imovinu. Ekonomske koristi za opće dobro nije konfiskacija ni onako donijela, a duboko je bio povrijeđen religiozni osjećaj građana, kad su se crkve pretvarale u krčme i kazališta, a crkveno se posude prodavalo na dražbi i dospijevalo u ruke svjetini i Židovima. Josip priznaje, da je u zadnjim danima života, na žalost prekasno, uvidio, kako su u tome bezbožni bili savjeti laskavaca i kako je nepromišljena bila njegova lakovjernost.

Marija Terezija rado priznaje svome sinu, da je zaslužno djelo učinio ukinuvši nedostojno nasilje cenzure, koja je bila pritisnula i najbolje duhove: sretan je vladar i sretna država, gdje na prijestolju sjedi istina i gdje postoji sloboda pisanja i govora, tako da svaki čestit građanin smije bez straha kazati svoje mišljenje također o vladaru, državnim vlastima i javnoj upravi. No cenzura ne smije dopustiti, da se ma i najneznatniji građanin — a pogotovu ne vladar, državne vlasti, vjera, moral — pismom i riječima izvrgavaju ruglu, pa tako ni Josip nije smio dopustiti, da bujica pamfletâ protiv višega i nižega klera poplavi Beč.

I u svojim odredbama o školama i odgoju — veli Marija Terezija — taknuo je Josip u prava, kojih nije smio dirati. Biskupi su oči, a kler njihova djeca, pa njima pripada i pravo odgajati svećenike. Podizati osnovne škole dužnost je dakako vladarova, no prije svega će se morati promijeniti Josipova odredba, po kojoj se mladeži također po varošicama i po selima sve mora tumačiti njemački. Nasilje je, opasno pače i za državu, narivavati narodu tuđi jezik, tuđu nošnju i tuđe običaje. Zanimljivo je, da je tu prigodu Keresturi upotrijebio, da samoj Mariji Tereziji stavi u usta osudu njezine gemanizacije hrvatske Granice: »Radi toga — veli Marija Terezija — često u duši svojoj osuđujem mahnite savjete onih, koji su me mladu i još neupućenu u veliko umijeće vladanja nagovorili, da graničarskim vojnicima u Hrvatskoj i Slavoniji zabranim domaću nošnju, da im naredim brijanje brkova i da materinskom jeziku otmem ugled, uvedavši mjesto njega i gotovo silom narinuvši njemački jezik, pače da mijenjam njihove običaje i navike, poslavši im vojničke starješine gotovo od svih evropskih naroda.« Od toga doba počela je u graničara popuštati vojnička hrabrost i prirodna im vatrenost, a to će se opet moći popraviti

samo tako, da im se vrati stara nošnja, jezik, običaji i domaće vojne starješine.

Josipovim školskim reformama Marija Terezija osobito zamjerava zanemarivanje moralnoga odgoja: u nježnoj mladenačkoj dobi brinuti se samo za nauku, a zanemariti odgoj, znači sve uništiti. Strogost školske discipline je ublažena: dopušteno je polaziti kazalište i plesove, a nema obaveze vršenja vjerskih dužnosti. I eto, Ugarska se snebiva zbog pokvarenosti mladeži: još nedavno nedužni mladići stali su sada ismijevati vjeru i vjerske institucije i javno ići k bludnicama. Što mogu roditelji i društvo očekivati od ovako pokvarene mladeži? A svemu su krive Josipove nepromišljene reforme.

I još je u jednom, po sudu Marije Terezije, Josip jako pogriješio: uveo je u više škole školarinu i time zatvorio njihova vrata sinovima siromašnijih plemića, građana i seljaka. Mladići, koji bi jednom mogli koristiti državi, sjede kod kuće besposleni i bit će na teret roditeljima, a domovina ne će imati od njih koristi. Radi školarine su gimnazije opustjele, tako da često ima u njima više klupa nego đaka. Domala će se nestašica obrazovanoga podmlatka osjećati i u državnim i u crkvenim institucijama.

Josipu se u razgovoru s materom sve više otvaraju oči, sve bolje spoznaje, kako je nesretan vladar, koji se pouzdava jedino u sebe i misli, da sam po svojoj glavi može upravljati svijetom.

Već je blizu dan, kada Josip treba da izađe pred sud ugarskih kraljeva, i mati ga u početku četvrtoga razgovora tješi, neka ne klone duhom: i njegovi suci su bili nekoć ljudi sa svim slabostima ljudskim, pa ako on nije bio baš očit tiranin narodu svome, može se s pravom pouzdati u blagost sudaca, i ne treba da mu strah lomi dušu. A Josip, nagao u svojim sudovima kao uvijek, uvjerava veselo mater, da nikada nije bio ugnjetavač i tiranin, nikada Neron ili Kaligula. No mati stišava naglost svojega sina, jer zna, da je u njegovu životu bilo štošta, što je narodima davalo povoda da misle, da njegova vladavina skreće na put despotizma i tiranije. Koliko je samo sumnjâ i uzbune prouzrokovao popis naroda izvršen od vojnih vlasti, dok je prije bio običaj, da taj posao vrše zakoniti činovnici! Popis je sam po sebi koristan, osobito za rješavanje poljodjelskih, industrijskih i trgovačkih pitanja, no popisivati građane za vojničke svrhe i samovoljno ih pozivati u vojku u opreci je s pravima kraljevine i građanskom slobodom.

Ogorčenje je bilo veliko, te se narod bunio pače i protiv nedužnoga, u mnogom pogledu korisnoga označivanja kuća brojevima.

A zašto je Josip protiv odredaba ustava i zakona policijske poslove povjerio komesarima dovedenim izvana? U Beču je vladala nemila policijska samovolja, a u Ugarskoj su nove komesare općenito smatrali slugama istoga sistema. Marija Terezija karakterizira situaciju ovako: »Gdje god se pojavio tvoj komesar, odmah je mjesto prijateljskoga razgovora nastala duboka šutnja...« Opći strah se u narodu još pojačao radi rulje doušnika, kojima je uvijek bio otvoren put do kralja. Sve bi to više dolikovalo Domicijanu nego sinu Marije Terezije. Kad je Josip kažnjavao opačine, vršio je vladarsku dužnost, no kad je u kažnjavanju išao preko granica čovječnosti, nije bio vladar, nego tiranin. To mu je u Beču i u javnom spisu prigovoreno. Razmjeravanje zemljišta, koje je nemilo opteretilo i vlastelu i bijedne kmetove, pa ukidanje zakona protiv lihve i niz drugih odredaba uzrokovali su ogromne ekonomske štete. A tek rat, što ga je za volju ruskoj carici Katarini navijestio Turcima, dobrim susjedima svoje matere! Neuvrijeđen digao je oružje na prijatelja, prolijevao ljudsku krv bez uzroka, navalio svojim narodima teško breme, ogorčio Ugre svojom samovoljom, — a rezultat je bio slom unutrašnje i vanjske politike i njegova prerana smrt. I Marija Terezija se tješi, da će Josipove pogriješke popraviti Leopold...

U petom razgovoru sastao se zbor ugarskih kraljeva, da sudi Josipu II. Sv. Stjepan otvara vijećanje i poziva kraljeve, neka presude, što će biti s Josipom: hoće li ga poslati u guste tmine (a sv. Stjepan odmah dodaje, da ne misli, da bi to trebalo učiniti), — ili će Josipa uzeti u odlično društvo vječno sretnih kraljeva sabranih oko sv. Stjepana, — ili će mu odrediti mjesto među kraljevima, koji se doduše nijesu okaljali opačinama, ali nijesu niti mnogo nastojali oko sreće svojega naroda. I drugi svetac među kraljevima, sv. Ladislav, prihvati odmah mišljenje sv. Stjepana, da Josipa ne smiju osuditi na vječnu tminu: nije prolijevao krvi niti otimao dobara svojega naroda, nije bio preljubnik niti ugnjetavač crkve i vjere, nije okaljao svojega prijestolja tiranijom niti drugim velikim opačinama.

Poslije Ladislava ustane Ferdinand I., praotac ugarskih Habsburgovaca, i zamoli kraljeve, neka sami presude, kako misle, da je pravedno: on ne će učestvovati u suđenju Josipovih vladarskih

čina, jer Josip je njegov unuk (nepos), a on se uvijek borio, i u samoj rimskoj kuriji, protiv nepotizma.

Matija Korvin vidi u Josipovu radu mnogo stvari, koje se jedva mogu opravdati. Zašto je gazio slobodu naroda? Zašto je krunu odnio iz krajevine: Zašto je, ne saslušavši naroda, uveo novi oblik vladavine? Zašto je profanirao crkve, razarao samostane, a redovnike, pače i redovnice, tjerao iz njihovih domova? Ludovik I. Anžuvinač kuša otupiti oštricu strogosti Korvinove ističući načelo, da se svakome ima suditi prema njegovim namjerama, a sv. Stjepan pristaje uza nj.

Sigismund, Vladislav II. i Ferdinand I. priznaju, da je bila potrebna reforma zakonâ, a tome se pridružuje i Karlo Robert, no on pita, zašto je Josip sve po svojoj glavi mijenjao bez znanja i privole naroda. Sv. Ladislav nastoji Josipa opravdati njegovom dobrom voljom: reformu zakona, koju je sav narod želio, proveo je doduše sam, no mislio je svoje djelo naknadno iznijeti pred sabor. To opravdanje je spreman prihvatiti i Korvin, no njemu je teže razumjeti, kako je mogao Josip odnijeti iz kraljevstva krunu, koju je Korvin u svoje doba velikim naporima iz Beča vratio Ugrima. Ludovik Anžuvinač misli, da se i to može donekle ispričati: požunska tvrđava, gdje se čuvala kraljevska kruna, bila je uzeta za kleričko sjemenište, a u budimskoj tvrđavi još nije bilo uređeno mjesto za čuvanje krune, pa je Josip uzeo krunu u Beč i mislio ju je opet donijeti u Ugarsku, kada se sam dođe onamo kruniti.

Ti razlozi, što se iznose u obranu Josipovu, vrlo su slabi i nijesu podobni da razbiju snagu prigovorâ njegovih tužilaca, a ako uzmemo u obzir, kako se inače u Keresturijevim djelima govori o Josipu II. i njegovu vladanju, ne može se čovjek oteti misli, da Keresturiju ne samo nije bilo stalo da nađe boljih razloga, nego da ni sam nije vjerovao u ispravnost obrane Josipovih zagovornika.

Andrija II. osobito zamjerava Josipu, što je taknuo u privilegije Zlatne bule, što je na plemićke kurije pribio brojeve, a zemlje im dao izmjeriti. I opet na obranu ustaje sv. Ladislav: Josipove su namjere bile dobre, a sve promjene, što ih je proveo, mislio je u prvom saboru iznijeti pred staleže i redove. To Ladislavovo mišljenje prihvaća i brani također sv. Stjepan. Ladislav i Ludovik I. nastoje opravdati i preveliku strogost Josipovu, što mu je u grijeh upisuje Vladislav II.

Pitanje crkvenih reforma Josipovih, osobito ukidanje monaških redova i samostana, iznio je pred zbor kraljeva Bela II. Slijepi. I sv. Stjepan žali i osuđuje, što je Josip dirao u drevne zadužbine prvih ugarskih vladara, no Koloman upozorava sv. Stjepana, a s njim se slaže i Bela IV., da su samostani u kasnije doba, obogaćeni prevelikom darežljivošću vladara, udarili rdavim putem, tako da ih je valjalo ili vratiti na pravi put ili — ako se to nikako ne bi moglo — ukinuti. Samo je, dakako, trebalo da Josip to iznese pred sabor, a ne da u naglosti radi svojevoljno i nepromišljeno.

Kada su vladarski čini Josipovi u zboru ugarskih kraljeva bili već dovoljno pretreseni, ustao je Ludovik I. Anžuvina i priznao, da se bez sumnje mnoga djela Josipova mogu opravdati, ali ih još uvijek ostaje mnogo, za koja nema opravdanja, osobito njegovo apsolutističko vladanje, kojim je uzbunio svu zemlju. No pravednosti za volju moli Ludovik, neka mu se dopusti, da pročita spis, koji su njemu kao kancelaru zbora ugarskih kraljeva predali ugarski vladari iz kuće Habsburške, a u kojem se iznose zasluge Josipove, eda zbor kraljeva savjesno može ocijeniti i tamne i svijetle strane njegova vladanja. Sv. Stjepan poziva Ludovika, neka čita taj spis.

Puštajući za čas s vida politička pitanja, spis Habsburgovaca nastoji istaći dobre crte Josipa II. kao čovjeka i iskrenoga prijatelja svojih naroda. Zahtijevao je od sviju intenzivan rad, ali je i sam bio neumoran radnik. Ukinuo je ropski običaj, da podanici moraju pred vladarom kleknuti, — i za Josipovim primjerom povode se već i drugi evropski dvorovi. Mnogo je putovao, da upozna svoje zemlje i narode, a i tuđe, i time se koristio u svojem radu. Rado je i ljubezno općio s pukom, i svatko je mogao doći k njemu, da mu se prituži ili zamoli za zaštitu i pomoć. Osnivao je javne vrtove, ubožišta, rođilišta, bolnice, zavode za gluhonijeme, ludnice. Brinuo se za gojenje ovaca plemenite pasmine i svilaca, za sadenje duhana i dudova, za sijanje riže. Isušivao je močvare, gradio mostove i ceste (osobito se ističe Josipova cesta k Jadranskom moru od Karlovca do Senja), unapređivao brodarstvo i pomorsku trgovinu. Za prosvjetu puka podizao je nove župe i osnovne škole. Uveo je vjersku toleranciju, pa jer su se za njim povele i druge evropske države, imala je od toga koristi i katolička crkva. Njegove pobjede nad Turcima probudile su u Ugarskoj nadu, da će joj se u blizoj

budućnosti vratiti zemlje, što su od nje otrgnute. A što je samovoljom griješio, okajao je na smrti, kad je javno priznao, da je legislativna vlast u Ugarskoj podjednako podijeljena među kralja i narod.

Sv. Stjepan još jednom ističe, da je Josip radio u dobroj namjeri; griješio je doduše, ali tko od ljudi ne griješi! Završnu riječ rekao je sv. Ladislav: Josipov je život tako prepleten manama i vrlinama, da nije uvijek lako prosuditi ih, — svakako je imao jednu vrlinu, da je pred smrt svoje samovoljne čine opozvao.

I dok su se ugarski kraljevi spremali da glasuju o presudi, vjetar je žestoko zalupio prozor Eleuterijeve sobe. Eleuterij se naglo trgao iza sna, i vizije je nestalo, a on je poslije još dugo razmišljao o svojem čudnom snu.

III.

U djelu »Josephus II. in Campis Elysiis« nekoliko je puta, i od Marije Terezije i od drugih kraljeva, istaknuta misao, da će pogriješke i nedostatke Josipove popraviti njegov brat Leopold. I to je upravo osnovna misao Keresturijeva djela »Leopoldus II. in Campo Rákos«. Ta misao nije bila iznesena od samoga Keresturija zbog laskanja i dodvoravanja novom vladaru, nego je odgovarala općem raspoloženju, kojim je dočekan Leopold, kada je poslije smrti Josipove zasio na prijestolje. Vladajući u Toskani bio je stekao dobar glas pametna vladara, koji je energično provodio reforme, gdje je mislio da ih zahtijeva dobro naroda, no bio je u tom promišljen i razborit, daleko od naglosti i silovitosti Josipove. Posve je naravno, da se svuda, a osobito u uznemirenoj i razdraženoj Ugarskoj, s napetošću očekivalo, što će novi vladar započeti i kojim će putem poći u mutnoj i teškoj situaciji poslije smrti Josipa II.

U tom je času hotio i Keresturi reći svoju, a razlaganje, kako on sebi zamišlja sretniju budućnost, zaodjenuo je u ruho gotovo još fantastičnije od pokojničkih razgovora i sudskoga vijećanja ugarskih kraljeva u Eliziju. No same Keresturijeve misli o političkom, ekonomskom i kulturnom preporodu zemalja ugarske krune u cijelosti ostaju na realnom tlu, a mnoge od njih još i danas, poslije sto i pedeset godina, iznenađuju i ispravnnošću i smionošću.

Keresturi je svoje djelo već u samom natpisu nazvao vizijom, a započeo ga je Eleuterijevim proročkim navještenjem u posljednjoj

godini vladanja Marije Terezije (1780.) svih kušnja i patnja, koje će Ugarska pretrpjeti pod Josipom II. zato, što se iznevjerila svojoj narodnoj starini i odmetnula se od nje. Autor tu očito nastoji, da se što više približi starozavjetnoj biblijskoj dikciji, osobito Jeremijinim jadikovkama, pače često prenosi iz njih cijele rečenice od riječi do riječi. Josip II. je shvaćen kao bič Božji za grijehe Ugarske: »Opojit ću — veli Gospod — nerazborom vašega vladara, i vaše ministre, i vaše vođe, i vaše javne službenike, i vaše mogućnike, i nastat će metež u cijeloj zemlji. Poslat ću k vama mlace, i mlatit će vas, vijače, i vijat će vas... Dovest ću narod iz daleka, narod snažan i s lancima u ruci, kojem vi ne znate jezika i ne ćete razumjeti, što govore. Rastrkat će se kao skakavci po vašim poljima i pojest će vaše usjeve i kruh vaš, požderat će stada vaša i stoku vašu, pojest će vinograd vaš i vrtove vaše... (str. 8).²⁰

I proplakala je sva Ugarska i pokajala se za svoje grijehe. A Eleuterij je u to doba boravio u Beču, i kad je jedne noći bio u dubokom snu, o drugoj vigiliji spusti se k njemu kao munja s neba anđeo Gospodnji — Angelus Domini — i pograbivši ga za kosu odnese ga iznad oblaka nebeskih u Atilin grad (Budim) i spusti ga kao pahuljicu snijega ili perce ptice nebeske na visoku kulu kraljevskoga dvora. I gle, Ugarska, mati bezbrojnih sinova, sjedjela je u uglu terase visoke kule kao vrabac samoživac na krovu. Iz očiju njezinih tekle su suze kao kiša, a uzdasi su joj bili kao glas grlice u pustinji. Nije bilo krune na njezinoj glavi, niti narukvica na rukama njenim, niti naušnica u njezinim ušima, niti derdana na vratu njezinu. Nestalo joj je ljepote s lica, snaga duha ostavila ju je... I Ugarska je gorko zaplakala: »Jao meni, ruka Gospodnja spustila se na me, i nikoga nema da me utješi. Kamo je otišla kruna s glave moje, gdje je čast moja, gdje je narod moj?« (str. 12) I redom se dalje nabrajaju sve nevolje i patnje, što ih je prepatila za Josipa II.

A uto se digli na nebu neobični oblaci, i iz njih se spustio oganj, koji je sažegao sve nove zakone i spise geometara i knjige popisa naroda i odnio s lica zemlje svu sramotu naroda. No oganj nije dirnuo u starinu niti u ljude, domove i zemlje njihove. I svi

²⁰ Misle se time, dakako, omraženi tuđinci geometri, koje je Josip poslao, da razmjere zemlje. — Strane citatâ iz Leopoldus II. in Campo Râk o s bilježe se po izdanju 1790. in 8°, koje ima strana 245 (isp. bilješku 8, t. 5).

su narodi spoznali snagu ruke Božje i poklonili se njemu. A kralj Josip, sjedeći na prijestolju i videći, što je Svemoguć i Milosrdni učinio za svoj narod, razderao je haljine svoje i od boli srca preminuo. I pokopali su ga u Gradu velikom, pošto je vladao devet godina, dva mjeseca i dvadeset i dva dana. I tako se smirio vihar Gospodnji, koji je zavijao od sjevera do juga, od istoka sunca do zapada.

Novoga vladara Leopolda sve pozdravlja sa slavljem. U zlatnim kolima, koja su letjela zrakom, dovezu kerubini krunu u Budim. Andeo daje Eleuteriju četiri trublje, neka radosna vijest odjekne na sve strane. Uz velike svečanosti i veselje naroda Leopold se ovjenča ugarskom krunom na Rakoškom polju (Keresturi je protiv historijske istine prenio Leopoldovu krunidbu na Rakoško polje kraj Budima, na kojem su u srednjem vijeku ugarski sabori vijećali pod vedrim nebom, a i neki se kraljevi krunili). Okrunjeni kralj dolazi u sabor, umiruje ogorčenje na domaće ljude, koji su u časovima kušnje bili protiv svojega naroda, i u saboru se razvija plodan rad za opće dobro.

Još dok je vijećao sabor, došao je jedne večeri k Eleuteriju u Budim andeo Gospodnji u zračnoj ladici (cymba aerea): prije su, veli se u Pantofelijevu komentaru na kraju knjige, anđeli u vršenju svoje službe letjeli na krilima, ali otkad je smioni Francuz Montgolfier iznašao aerostatičku makinu, anđeli našega doba voze se njome u vršenju svojih posala.

U toj ladici, koja je konopljanim užima bila pričvršćena uz balon i letjela u visini od 1.200 lakata iznad zemaljske površine, odvezao je andeo Eleuterija do spilje na jednom visokom brijegu i naredio mu, da se u toj spilji odmori i prospava, a poslije će on opet doći po njega. Umoran zaspao je Eleuterij na mahovini u spilji i spavao je tvrđim snom, dok ga nije andeo probudio i balonom odvezao u neki nepoznat kraj, ondje ga pred zoru iskrcao na vrhuncu jednoga brijega i ostavio sama. Iz razgovora sa seljacom, kojega je prvoga sreo silazeći niz brijeg, Eleuterij je sav u čudu razabrao, da se nalazi na granici Štajerske i Ugarske i da nije u spilji prospavao jednu noć, kako je isprva mislio, nego punih dvadeset godina, probudivši se istom u godini 1810., dvadesetog godini vladanja Leopolda II. Svuda ljubezno dočekivan i priman stigao je Eleuterij u Sveti grad (Szombathely) i pošao odmah u kuću

proroka Liszyja, čovjeka po srcu Božjem, kojega Eleuterij dalje u svojem djelu i ne zove drukčije nego »vir Dei«. Od njega je Eleuterij doznao, kako je sva zemlja za njim žalila, kad ga je prije dvadeset godina nestalo. Sam kralj Leopold dao je po svim županijama i gradovima tražiti proroka, koji je domovini prerekao zla, što su je stigla pod Josipom, i narodu javio, kako su ugarski kraljevi sudili Josipu. Glas o povratku Eleuterijevu širio se od grada do grada, od županije do županije, a i novine u Budimu, Pešti, Požunu i na Griču,²¹ pače i u Beču, razglasile su njegov povratak svojim papirnim trubljama.

Géza Ballagi, govoreći o Keresturijevu Leopoldus II. i n C a m p o R á k o s, već je upozorio na sličnu sjeverno-američku priču, u kojoj Ripp van Winkle dvadeset godina spava u spilji Kaatskillskoga brijega, pa kad se vrati u svoje selo, ne prepoznaje ga više, jer se u njemu sve stubòkom promijenilo.²² Taj je motiv vrlo star, a Keresturi je možebit znao za nj i iz latinske književnosti: M. Terentius Varro Reatinus (116.—28. prije Kr.) pripovijeda u *Sexagesis*, da je neki desetogodišnji dječak zaspao, i kada se poslije pedeset godina probudio, čudom se čudio, kako se Rim za to vrijeme promijenio.²³ No svakako je Keresturi, boraveći za vladanja Josipa II. u Beču, poznavao suvremenu austrijsku književnost, namijenjenu propagandi jozefinskih ideja, i upravo u toj književnosti, osobito u djelima spomenutoga već Johanna Rautenstraucha, koji je za Josipa II. također bio u Beču »Hofagent«, ima zanimljivih paralela Keresturijevu Leopoldus II. i n C a m p o R á k o s. U knjizi »Die Frauenzimmer im 19. Jahrhundert. Ein Traumgesicht« (Wien 1781.) priča Rautenstrach svoju viziju ženâ devetnaestoga vijeka: »Ich erwachte und auf dem Titel meiner Zeitung stand die Jahreszahl 1880...« I prema viziji napredne žene daleke budućnosti hoće Rautenstrauch da žene svojega doba povede stazom napretka. Po ruhu, u koje su zaodjenute reformne ideje, još je bliže Keresturijevu Leopoldus II. i n C a m p o R á k o s Rautenstrauchov »Das neue Wien. Ein Fabel« (Wien 1785), gdje je očita sličnost i u nekim detaljima. Pisac priča, kako je zaspao 1785. i probudio se 1805., a tada mu stao prijatelj pripovijedati: »Ein

²¹ U Zagrebu su 1789. počele izlaziti njemačke novine »Kroatischer Korrespondent«, no bile su kratka vijeka.

²² Ballagi, o. c., 463—466.

²³ Kappelmacher—Schuster, o. c., 244.

Vieterljahrhundert der Regierung Josefs II. ist vorüber und es beginnt zu reifen, was er gesäet. Kaiser Josef lebt noch! Und nun blicke die Stadt an...« I dakako, svuda se vidi veliki, neobični napredak.²⁴

Keresturi je dakle iz austrijske jozefinske književnosti uzeo ruho, u koje će zaodjenuti svoje misli o tome, kojim bi putem trebalo da pođe novi kralj Leopold II. Kao što je Rautenstrauch dosudio Josipu II., da vlada duže od četvrt vijeka, tako i Keresturijev Leopold II., koji je doista vladao samo dvije godine, još je živ 1810., kada se prorok Eleuterij poslije dvadeset godina sna vraća u Ugarsku i sav je u čudu, kako je Leopold za to vrijeme sretnim reformama upravo preobrazio zemlju.

Već u razgovoru s Božjim čovjekom doznao je Eleuterij za silne promjene, što su za Leopolda nastale u kraljevstvu. Odmah u prvoj godini svojega vladanja poslao je Leopold protiv silnih turskih vojska hrabroga Gedeona (Laudona) i Joziju (princa Koburškoga), i oni su ih satrli i odbili Mjesecu desni rog. Granice kraljevstva su se proširile preko Save i niz Jadran do Balkana i Epira, a na istok lijevom obalom Dunava do Varne, gdje je nekoć izginuo cvijet ugarskih sinova. A zatim je Leopold s Ruskom, Poljskom, Brandenburškom, Venecijom i Sicilijom sklopio savez, te je tih šest naroda bilo kao jedan narod i šest ruku kao jedna ruka. Taj savez narodâ imao je da bude čuvar mira. Ako bi se jedna država potužila na drugu, da joj je nanijela nepravdu, ostale dvije ili tri države imale su da sude, i presuda se morala poštivati od sviju. Ako bi jedan digao ruku na drugoga, ruke sviju digle bi se protiv njega. Što je tko imao u času sklapanja saveza, ostaje mu za uvijek, i nitko nema više prava pozivati se na to, da je ova ili ona zemlja nekoć bila baština njegovih otaca. Uveo se dakle — da govorimo današnjim jezikom — mirovni sud za međunarodne sporove, kolektivna garancija protiv napadača, i zajamčio se svakomu posjed protiv svih revizionističkih prohtjeva. »I evo — veli Božji čovjek — već je dvadeseta godina, i postoji mir, nepomičan kao kula Davidova, i uz pomoć Božju postojat će do vijeka . . .« (str. 55.—56.).

²⁴ Nagl—Zeidler—Castle, *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*, II/1 (Wien 1914), 290.

Ako bi koji neprijatelj ipak navalio na kraljevstvo, oci će ostati uz plug, a birana mladež će se opasati mačem i poći, kamo kralj zapovjedi. Kada vladar po svršetku rata tu miliciju raspusti, vratit će se svatko na svoju grud u živjeti od truda ruku svojih, a ne će ga hraniti građani niti će se ugnijezditi u tuđem. Osim toga postoji još jedna milicija, nepobjediva se zove, a sastavljena je od plemića, potomaka junačkih djedova, i teško onome, tko dođe pod njihov mač.

A kako se tek iznenadio Eleuterij, kad je zapitao za tribute, a Božji mu čovjek odgovorio, da ih nema više, jer ih je Leopold ukinuo u velikom saboru u trećoj godini svojega vladanja. Zemlja je puna zlata, srebra, soli, — kraljevi pašnjaci prepuni su stoke, — njegove lađe dovoze sa svih strana dragocjenosti i blago, a polja i vinogradi preobilno rode, — i kralj je narodu s pleća skinuo teret, koji mu je natovaren u teškim njegovim danima.

Trgovina i brodarstvo cvate pod Leopoldovom vladom. Po cijeloj državi — od Morave do Alute, od Bodroga do Dobre i Kupe — rijeke su pročišćene, obale učvršćene, mostovi sagrađeni, močvare isušene, a kanalima su rijeke povezane jedna s drugom. Gotovo u svaki kraj kraljevstva može se doći ili lađom ili kolima. Tu je Eleuterij osobito napomenuo hrvatske krajeve: Dunav i Sava su preko Vuke spojeni obnovljenim starim rimskim kanalom, a iz Dunava se može brodovima ploviti Savom i Kupom daleko povrh Ozlja, jer ozaljski vlastelin Teodor Batthyány svojski je nastojao oko uklanjanja zapreka, što ih čine Kupini vodopadi. A dalje ima kolima samo još nekoliko sati do mora.²⁵

Jednoga popodneva poveo je Božji čovjek gosta u svoj zaselak, i Eleuterij se ne može dosta da načudi silnom napretku poljodjelstva: »Kao što se hrast visoko diže iznad metljike, tako poljodjelstvo, što ga sada vidim, nadmašuje poljodjelstvo u doba prije dana mojega sna.« (str. 72.). Sade se dudovi i njihovim lišćem goje svilci, a riža, kukuruz i krumpir daju novu hranu. Po pustim

²⁵ Pitanje veze Dunava preko Save i Kupe s Jadranskim morem mnogo se pretresalo već za vlade Marije Terezije, te je bila izrađena i osnova, po kojoj bi se Kupa uredila za plovidbu do Broda: sve brane na rijeci (bilo ih je samo od Siska do Karlovca oko pedeset) valjalo bi ukloniti, a litice i grebene u koritu rijeke razbiti; da se obade sturmac kod Ozlja, sagrađio bi se kanal od Stativa do Ladešića. Od Broda na Kupi bila je zasnovana cesta do Rijeke i Bakra, koja bi bila duga osam milja. (Isp. Lopašić, Karlovac, 56).

ravnicama vide se deve, divlji magarci, turovi i mule, kako na istok i na zapad nose i vuku robu. U vrlo mnogo županija, varošica i sela provedena je komasacija: svatko ima sve svoje zemlje na okupu pa ih može bolje i lakše obrađivati, gnojiti i čuvati. Leopold je uklonio i drugu veliku zapreku napretku poljodjelstva: raselio je prevelika sela, jer u ogromnim hatarima takovih naselja trebali su pojedini poljodjelci po dva i po tri sata do svojega polja, a time se zaludu gubilo vrijeme i trud, koji bi se inače mogli korisno upotrijebiti. Osim toga je u svakoj županiji uređeno malo imanje sa uzornim gospodarstvom, gdje učitelj poljodjelstva učenike ne uči samo teoriju, nego i praktički s njima radi.

Poslije osam dana boravka u Svetom gradu reče Božji čovjek Eleuteriju, da misli poći u Budim pozdraviti kralja i kraljicu, i pozove ga, neka pođe s njim. Na tome je putu imao Eleuterij u gradovima i selima još više prilike upoznati velike promjene, što su nastale za Leopolda. Osobito ga je zanimalo, što je vidio u gradu Kétuj, u Civitas litigiorum, u Pagus unius cordis i u Civitas scientiarum. U *Joannis Pantophelli Commentarius*, što ga je Keresturi dodao svojoj knjizi, izrijeком upozorava čitaoca, da su sva ta mjesta fiktivna («apokaliptična») i da za njih geografi ne znaju.

U gradu Kétuj je realizovan ideal vjerske tolerancije. U njemu su živjeli sinovi jedne matere, jednoga jezika i jednakih običaja, no imali su pogriješku u očima, pa što je jednima bilo crveno, činilo se drugima modro. I radi toga bile su među njima neprestano svade i borbe. Za kraljice Terezije dolazili su k njima iz dalekih strana sveti ljudi s apostolskim palicama u ruci i kušali su one, koji su vidjeli modro, uvjeriti, da je to crveno, a tko im nije vjerovao, kaznili bi ga palicom. No uto je došao kralj Josip, koji je i sam bio od onih, što su vidjeli crveno, i izdao je naredbu: »Nemojte, sinci moji, progoniti svoje modre braće; tolerirajte ih, kao što i ja toleriram« (str. 82). I građani su se zavoljeli kao braća. Taj je primjer predobio i druge županije i gradove; te danas u kraljevstvu nitko više ne kaže, da je crven ili modar, nego da su svi braća. A odatle i gradu ime Két-uj (= dva prsta): jer kao što prsti iste ruke ne prigovaraju jedan drugom, što je jedan duži a drugi kraći, tako je nestalo i razlike između crvenih i modrih.

U Civitas litigiorum Eleuterij se jako začudio, kad je od sudaca čuo, da se nitko više ne parniči, tako da suci imaju praznike od prvoga dana prvoga mjeseca do zadnjega dana zadnjega mjeseca u godini. A sve se to ima zahvaliti mudrosti Leopoldovoj: za njegova se vladanja popravio moral u zemlji, a osim toga se razboritim novim zakonima zabrtvila vrela parnicâ. Sporovi se poravnavaju u prvom redu presudama dobrih ljudi (obranika), a osobito odvraća ljude od zlih djela, što znadu, da selo i grad, županija i kraljevstvo prestupnike zakona i dobrih običaja jednodušno smatraju izmetom društva i žigošu ih kao šugave ovce.

Pod večer su Božji čovjek i Eleuterij stigli u Pagus unius cordis i pošli k vlastelinu u dvor. Domaćica je u jednom uglu sobe sjedjela kod tkalačkoga stana i tkala platno, a tri odrasle kćeri su kod stola bile zaposlene finim ručnim radom i slušale starijega brata, koji im je čitao iz dobre knjige. Začudenom Eleuteriju stane vlastelin kazivati, kako se od prve godine vladanja Leopoldova sve u zemlji stubokom promijenilo. Promislivši zla, koja su se na Ugarsku slomila od poraza kod Mohača, svi su se uvjerali, da je tome prvi uzrok, što su se iznevjerili običajima svojih otaca i povelili se za susjednim narodima. Prije svega su djedovski običaji opet uvedeni u kuću i u obitelj. Ženama više nijesu glave poput kula libanonskih i piramida memfiskih, niti im je kosa savita u kovrčice kao vuna u koza, a lice i tijelo ne mažu više mirisnim mastima, ne odijevaju se tkaninama prozirnim poput paučine i drugim kojekakovim priborom, što su Nijemci primili od Francuza i predali Ugrima, nego su žene opet prihvale staru narodnu nošnju. Sinovi uče knjigu i vježbaju se u oružju, a matere i kćeri bave se u svojem domu korisnim poslovima ili čitaju dobre knjige, kojih je sada puna zemlja.

I odnosi vlastele i kmetova su uređeni. Urbar Marije Terezije je u jednim poslovima suviše opterećivao kmetove, a u drugim vlastelu, pa je Leopold pozvao i jedne i druge, da na osnovi starih zakona svaki vlastelin sa svojim kmetovima pretrese njihov međusobni odnos i sklopi pravedan ugovor. I sklopljeni su ugovori, ne kao među gospodom i kmetovima, nego kao među ocima i sinovima, pa su sada svuda zavladao mir, pravednost i opće zadovoljstvo. Na rođendan vlastelinov došli su mu kmetovi čestitati, i Eleuterij se nije mogao dosta iščuditi, kako je srdačan odnos među njima. U

slozi i radu napreduje ekonomski i vlastelin i kmet. U selu su sve kmetске kuće doduše jednostavne, no čiste i uredne, a sagrađene su u redu, kao da im je mjerač lancem odmjerio građevnu liniju. Kraj kuća su u redu zasadene lipe i dudovi, a na trgovima i ulicama nema smeća i nečistoće kao nekoć. Polja se racionalno obrađuju po stručnim knjigama glasovitoga peštanskoga učenjaka Medius-Rivus.²⁶ U trećoj godini Leopoldova vladanja osnovane su po zaključku župnijskih skupština u svakom vlastelinstvu, gradu i varošici javne žitnice, da narod ne trpi oskudice u rđavim godinama.

Eleuterij je s Božjim čovjekom posjetio i Civitas scientiarum. Josip je bio Peštu učinio središtem naučnoga rada, no Leopold je veoma mudro svakom gradu namijenio zadaću, koja mu najbolje pristaje: Atilin grad (Budim) je stolica kralja i njegove vlade, Pešta je grad trgovine i vrhovnih sudova, a viši naučni zavodi su premješteni u gradove, što su podalje od svjetske buke. Osim gimnazija i viših škola, postoje po svim selima i gradovima osnovne škole, koje imaju da dadu potrebno obrazovanje seljaku i građaninu. A Eleuterij napose još ističe, da su u nepovrat prošla vremena, kada je svjetovnjak sa školske katedre učio dječake i djevojčice katekizam i pleo se u tuđe poslove. U doba Leopoldovo Ugarska je puna učenih ljudi. Prije svega, Leopold je u zajednici sa španjolskim i portugalskim kraljem zamolio papu Pija: »Vrati nam oce naše, koje je Klement rastjerao.« Papa je na njihovu želju obnovio isusovački red: »... i veselili su se svi narodi i puci u četiri dijela svijeta« (str. 132.). Također drugi redovnici, što ih je Josip II. razvijao po svijetu, kao što pometać razvija prašinu zemaljsku, vratili su se, da opet budu učitelji svojem narodu. A i mnogo se svjetovnjaka posvetilo nauci i sjede na katedrama po cijelom kraljevstvu. Narodni prosvjetitelji ne smatraju se više prostim plaćenicima, nego ocima domovine, i imaju častan i ugledan položaj.

Eleuterij je pregledao također krasnu knjižnicu, što su je dva velika biskupa o svojem trošku sagrađila kraj Civitas scientiarum u

²⁶ Misli se time Ludovik Mitterpacher, sveučilišni profesor »oconomia rusticae«. Godine 1782. proputovali su Mitterpacher i drug mu po zvanju Matija Piller, profesor »historiae naturalis«, Slavoniju i osobito požešku županiju, pa su taj put opisali u knjizi *Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam* (Budae 1783.). Osim građe iz prirodnih nauka i poljodjelstva priopćeno je u knjizi osobito poglavlje o narodnom životu i običajima (str. 117.—140.), a ima o tome i inače bilježaka rasutih po knjizi.

gaju na brežuljku Areopagu. Knjižnica je puna knjiga iz svih grana nauke, samo nema kanonističkih i kontroverzističkih knjiga, da mladići različitih naroda i vjera ne ustanu jedni protiv drugih i ne pomute mir i slogu. U knjižnici mogu mladići čitati i novine svih naroda, da nauče, kako je u drugim zemljama i kraljevinama, da ne bi jednom, kad budu na krmilu države, mislili, da je Blatno jezero more, ili da ne bi kao crv, koji se jučer izlegao u grbaču, rekli: »Nema na svijetu bolje domovine od moje« (str. 138.).

U knjižnici se Eleuterij upoznao s učenjakom, koji je upravo izrađivao komentar spisima sabora godine 1790. Kad je učenj pisac vidio, kako se Eleuterij zanima za njegov posao, dao mu je neka pročita »Elenchus«, namijenjen da se štampa ispred djela. U tom obliku učenoga komentara saborskih spisa od g. 1790. iznio je Keresturi — uz druge momente — svoju ostru kritiku mađarske nacionalističke politike, inaugurirane krajem osamnaestoga vijeka. Na usta anonimnoga učenoga komentatora govori Keresturi o uvođenju mađarskoga jezika u sve javne poslove ovako: »Na prvi pogled lijepa stvar i vrijedna, da je poželi svaki čestit građanin. No Ugarska nije sama, ima kraljevstva od Drave do mora i imat će ih od Une do Timoka na više od stotine milja, a ta kraljevstva govore svojim jezikom. Kada su im Ugri pružili ruku, nijesu govorili: Naš jezik bit će vaš — nego: Bit ćemo jedno srce i jedna duša. Vaš dom će biti među nama i naš među vama, a govorit ćemo jezikom, koji ćemo razumjeti i vi i mi. Ako bi andeo s ognjenim mačem stajao pred vratima Ugarske i ne bi unutra pustio nikoga drugog osim onih, koji govore hunskim jezikom (»hunnico sermone«), propade dika majke Ugarske: Hrvat, Dalmatinac, Slavonac (Sclavo), Srbin (Rascius) i Bošnjak ne bi više imali zašto da je zažele« (str. 144.—145.). A u tumaču, što ga je Keresturi svome djelu dodao pod pseudonimom Ivana Pantofelija, govori o toj temi i dalje: »Kad bi sav narod, koji stanuje u Ugarskoj, Hrvatskoj, Dalmaciji, Slavoniji i Transilvaniji, govorio jednim jezikom, kao što se govori u Španjolskoj, Poljskoj i drugdje, odgovaralo bi doista zdravom razumu, da materinji i narodni jezik bude u svim poslovima u kurijama i tribunalima, na katedrama i u uredima. Ali u kraljevini Ugarskoj, uzevši je u njezinu cijelom opsegu, stanuju različni narodi, koji se sasvim razlikuju po jeziku; tu dakle ne može i ne smije vrijediti opće pravilo. Ja Pantofelij mislim ovako: latinski jezik ima

se zadržati dotle, dok svi narodi ili barem bolji njihov dio dobre volje ne prihvate mađžarski jezik. Nipošto nije najneznatnija čest slobode, da se nikome ne narivava tuđi jezik. A kako se to može zahtijevati od slavenskoga naroda, koji se proteže od Sibirije do Jadrana i od granica Saske i Bavorske do Crnoga Mora...?» (str. 240.—241.). I na Granicu je mislio Keresturi. Učeni komentator saborskih spisa od g. 1790. — polazeći od načela, da se graničari radi toga, što vojuju, ne smiju otrgnuti od kraljevstva — hvali saborski zaključak, kojim se svakoj regimenti daje mjesto i glas u saboru.

Još prije odlaska iz Civitas scientiarum bio je Eleuterij s Božjim čovjekom i u akademijском kazalištu, gdje se mađžarskim jezikom prikazivala drama »Gara« (Gorjanski) s političkom tendencijom, da pokaže, koliko je zla ministar kraljice Marije svojim rđavim savjetima nanio i kraljevstvu i dinastiji, pa da se kraljevi nauče birati ministre, koje će u njihovu radu voditi ljubav prema narodu, a mladež, kad jednom doraste do državnih posala, neka ne gramzi za blagom i častima, već neka traži svoju sreću u kreposti, mudrosti i iskrenoj ljubavi prema domovini i kralju.

Iz Civitas scientiarum pošao je Eleuterij s Božjim čovjekom u Budim. Poslije dvadeset godina, što nije bio u glavnom gradu, Eleuterij gotovo ne može da prepozna Budima i Pešte. A svakako je najznatnija novost, da je kralj Leopold prije petnaest godina svoju prijestolnicu prenio iz Beča u Budim, da ne bude na periferiji države.

Eleuterij je imao priliku vidjeti i kralja, kako se šeće budimskim ulicama u običnom građanskom odijelu, s palicom u ruci, bez ikakoga vanjskog znaka kraljevske časti. Prolazeći trgov kraj radnje jednoga rukavičara, kralj je malo zastao, i da se odmori, sio je na trgu na stolicu, što mu je iznio rukavičar, a mnogo se naroda skupilo oko kralja kao djeca oko oca, i on se sa svakim prijazno razgovarao. Kad je kralj čuo, da je Božji čovjek stigao s Eleuterijem u Budim, zamolio ga je, neka sutradan i Eleuterija sa sobom dovede u dvor. Pred dvorom opet novo iznenađenje za Eleuterija: nigdje nema vojničkih straža, jer sramota bi bila, da se kralj, otac naroda, više pouzdava u mišice plaćenih vojnika nego u vjernost i ljubav svojih sinova. Samo u unutrašnjosti dvora vrše počasnu

službu sinovi plemićâ. Leopold je primio Božjega čovjeka i Eleuterija u društvu svoje žene, snahâ i unučadi. Kraljica, jednostavno odjevena, nadzirala je svoje unuke kod učenja i unučice kod tkanja. Na želju kraljevu Eleuterij je ispriповijedao svoje čudesne doživljaje, i svi su ga s velikim interesom slušali. I Leopold obeća Eleuteriju, koji je za Marije Terezije i Josipa II. u sasvim skromnim prilikama živio nepoznat i bez slave u zakutku carskoga Beča, da ga on ne će zaboraviti: »Evo, postaviti ću te u ovom gradu kao čuvara na kulu i motriti ćeš, što radim ja i što rade moji narodi. Ako opaziš, da smo se udaljili od zakona kraljevine ili da se naši običaji počinju kvariti, ti ćeš pisati i pišući opominjat ćeš, poticati i koriti, a nitko se ne će smjeti tebi usprotiviti niti će željezna šiba cenzure udariti tebe po ustima. A da u miru i spokojno možeš živjeti, dat ću ti evo svake godine dva talenta...« (str. 167.—168.). I dok je Eleuterij u duhu brojio svoje talente i hotio poljubiti ruku vladarici, iznenada se potresao kraljevski dvor i Duh je Gospodnji kao vihar odnio Eleuterija povrh oblaka nebeskih i spustio ga usred Beča upravo na istom uglu, gdje je nekoć stanovao. I ostao je Eleuterij ondje, kakov je bio u dane Marije Terezije i Josipa II., bez častî i bez talenata...

IV.

Po svojim političkim pogledima bio je Keresturi — da upotrijebim običnu riječ našega doba — unionista, koji je na osnovi ugarske konstitucije, a na obranu od bečkoga centralizma i apsolutizma, zamislio državu, koja bi obuhvaćala narode i zemlje od tadašnje austrijsko-ruske granice pa sve do Jadrana i Crnoga mora. Kada je Keresturi u djelu *Leopoldus II. in Campo Rákoss* u biblijskom stilu opisao radost naroda, što se kraljevska kruna vratila u Budim i što je Bog dao zemlji kralja po srcu svojem, Eleuterij je na četiri trublje — Tibiscus, Ister, Granus i Dravus — navijestio svima tu radosnu vijest. Taj je glas odjeknuo i u Galiciji i Vladimiru, i te dvije zemlje, koje su 1772. u prvoj diobi Poljske bile pridružene Habsburškoj državi, progovorile su jedna drugoj: »Surgamus et properemus ad Matrem nostram... surgamus et eamus, nec quiescamus, antequam introducatur in domum Matris nostrae et in cubiculum Genitricis nostrae«. Obradovao je taj glas

također Bosnu, Srbiju i Humsku zemlju »filias olim Hungariae, nunc — cheu! — captivas, et suspirarunt. Jugum enim earum grave nimis, nec vel in gemitum os illis solvere licet« (str. 24.—26.). Leopoldu je u političkim proroštvima Keresturijevim bilo namijenjeno, da oslobodi Balkan od Turčina: »Et facti sunt limites regni Pannoniae ultra Savum, mare Adriac usque ad montem Haemum et Epirum, ad ortum vero solis in parte sinistra Istri Varna, sepulcrum olim filiorum Hungariae. Et ita exaltata est terra Pannoniae super omnes gentes, quemadmodum exaltata fuit in diebus Corvini« (str. 54.—55.). I Leopold je 1795. Budim učinio prijestolnicom te države.

Koliko je god Keresturi bio žive fantazije, velike svoje kraljevine Panonije nije trebalo da stvara snagom svoje mašte, ona je živjela u političkim osnovama ne samo suvremene Ugarske, nego i Hrvatske. Već smo spomenuli, da je od kraja šesnaestoga vijeka, kada su se u Turskoj počeli pokazivati prvi znaci opadanja snage, izbijala u nas čas jače, čas slabije misao oslobođenja Balkana, a u Keresturijevo je doba ta misao življe planula upravo radi vojne, što su je Josip II. i ruska carica Katarina II. pokrenuli protiv Turske.

U Declaratio ex parte nunciorum regni Croatiae quoad inducendam hungaricam linguam, što je nastala 1790. poslije smrti Josipa II., tadašnji zastupnici Hrvatske — odlučno odbijajući uvođenje mađarskoga jezika u državne poslove — motiviraju to svoje mišljenje ne samo unutrašnjim prilikama u samoj Ugarskoj, gdje se govori toliko različitih jezika, i njezinim odnosom prema Hrvatskoj, nego se pozivaju i na zemlje, koje bi se po općoj želji imale pridružiti Ugarskoj: »Quid si insuper respiciamus Bosniam, Serviam, Bulgariam, Valachiam, Moldaviam, Galliciam, Lodomeriam, quae omnes a populis slavici labii habitantur; quae omnes sub instituto pertractandorum lingua latina publicorum negotiorum principio cum Hungaria coaluerunt; quas omnes Hungariae postliminio reapplicari constans et commune omnium votum semper fuit.«²⁷ Oslobođenjem Bosne i Srbije od Turaka — »uti ex felici omine, quod hucusque cepimus, augurari licet« — motivirala je i zagrebačka Kraljevska

²⁷ Fancev, Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda. (Grača za pov. knjiž. hrv., XII, 36.)

akademija u svibnju 1790. svoju peticiju, da se podigne na stepen sveučilišta.²⁸ U istoj se godini 1790. također hrvatski književnik i učenik arheolog, profesor zagrebačke arhigimnazije M. P. Katančić, u latinskoj pjesmi, kojom je pozdravio novoga bana Ivana Erdődija, zanosio mišlju, da će ban

. hostes patrio solo
audax pellere, finibus,

olim qui fuerant, Illyrici ad mare
Nigrumque, Hadriacum, et Thermaicum sinum
prolatis

I kada ban »militis Illyrii, junctis Hungariae viribus, impetu... valido« razbije silnoga neprijatelja na Bosporu, oslobodit će bijedno roblje, koje moli pomoć »agnati generis.«²⁹

Početkom devetnaestoga vijeka, dakle jedva decenij i pô poslije Keresturija, misao se balkanske iredente odsijevala već i u nastavnim osnovama ugarskih i hrvatskih gimnazija. Državni školski propisi od godine 1806. — za razliku od propisa g. 1777. — određivali su, da se odmah poslije Ugarske i s njom ujedinjenih zemalja, a još prije austrijskih nasljednih zemalja, ima u gimnazijama učiti geografija Transilvanije, Galicije, Vladimira, Bukovine, a zatim će se prijeći »ad provincias Portae Ottomanicae subditas, praecipue illas, quae quondam juribus regni Hungariae fuerunt obnoxiae, ut sunt Bosnia, Servia, Bulgaria, Valachia et Moldavia.«³⁰

No dok u jednu ruku Keresturi prihvaća iredentizam suvremene hrvatske i ugarske politike u najširem njegovu opsegu, u drugu se ruku odlučno opire ideji mađarske nacionalne države, osnovanoj na pomadžarivanju javnoga života u cijeloj državi, i brani latinski jezik, koji bi po svojem univerzalnom i neutralnom karakteru bio u javnom životu čvrsta veza svih naroda ugarske države, a bez povrede ma čije osjetljivosti. U tom se pitanju Keresturi našao na istoj liniji s političkim zastupnicima Hrvatske onoga doba, jer istu misao

²⁸ Ib. 32.

²⁹ Katančić, *Fructus auctumnales* (Zagrabiae 1791), str. 21.

³⁰ *Ratio educationis publicae totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* (Budae 1806), str. 53.

izniče gotovo istim riječima i spomenuta *Declaratio ex parte nunciorum regni Croatiae*: »Verum non hac lege (t. j. da Hrvati prihvate mađžarski jezik) Hungaros inter et Croatas societas coaluit... coaluerunt hi in eo, ne unus alteri populus suam linguam obtrudat, sed ut tertia, alioquin multis etiam aliis nominibus utrique populo necessaria, nempe latina in rerum publicarum pertractatione usurpetur...«, jer siliti narod, da prihvati tudi jezik, »evidens est nota servitutis«.³¹ No zanimljivo je, da Keresturi osim općega načela, da već u interesu same države nije dopušteno ugnjetavati narodni jezik i običaje, što je već u djelu »Josephus II. in Campis Elysiis« osobito oštro istakao u pogledu hrvatske Granice, nastoji svoje mišljenje braniti i tako, da prikazuje, kako je ujedinjenje zemalja jednoga jezika, što se od Drave prostiru do mora, s Ugarskom izvršeno na osnovi međusobnoga sporazuma. Kada su im Ugri pružili ruku (»manus cum his junxerunt«) — veli Keresturi — nijesu im rekli: »Naš jezik bit će vaš« nego: Bit ćemo jedno srce i jedna duša.³² Uopće Keresturi vrlo rado, jamačno pod dojmom misli Rousseau-ova »Contrat social«, daje sređivanju odnosa u državnom i društvenom životu karakter ugovora utvrđenoga privolom zainteresovanih faktora. Pače, i samu krunidbu u djelu »Josephus II. in Campis Elysiis« proglašuje paktom između naroda i kralja, jer kralj se javno pred cijelim narodom zaklinje, da će poštivati i braniti ustav, a narod prihvaćajući njegovu zakletvu priznaje ga kraljem: »Mutua haec sunt inter regem et populum pacta...« (str. 18).

Spomenuli smo već, da i odnos između vlastele i kmetova hoće Keresturi da uredi na osnovi međusobnoga ugovora: Leopold je — u proroštvu Keresturijevu — ukinuo urbar Marije Terezije i pozvao vlastelu i kmetove, neka na osnovi starih zakona napose u svakom vlastelinstvu uglave pravedan ugovor o svojim odnosima. I ti ugovori, sklopljeni kao među ocima i sinovima, donijeli su i vlasteli i kmetovima mir i zadovoljstvo.

Nema sumnje, da se Keresturi zanimao za revolucionarni pokret u Francuskoj. Uopće je simpatizirao sa slobodarskim institucijama u državnom životu, pa koliko je god oštro žigosao Josipov

³¹ Fancev, Dokumenti (Grada XII, 36).

³² Leopoldus II. in Campo Rákos, 144—145.

apsolutizam, odobravao je njegov edikt tolerancije i uz neke rezerve također ukinuće cenzure. Što više, u knjizi »Josephus II. in Campis Elysiis« Marija Terezija svom sinu upravo prigovara, što se nije — mjesto da sam po svojoj volji stvara i mijenja zakone — radije ugledao u francuskoga kralja Ludovika XVI., koji je izradu novoga ustava povjerio muževima sabranim iz svih krajeva Francuske, koji se u konstituenti već godinu dana trude, da državi dadu novo uređenje. U prvoj godini svojega rada francuska je konstituenta bila već radikalno raskršila stari državni sistem, a ipak to nije smetalo Keresturiju, da istakne francusku konstituentu kao primjer, kako valja da vladar kod stvaranja zakona radi zajedno s narodom: mržnja na apsolutističku samovolju vladarovu i načelo suradnje vladara s narodom bili su pri tome za Keresturiju odlučan momenat. Inače nije on nipošto simpatizirao s radikalizmom francuskih državnih i socijalnih reforma. U djelu »Eleutherii Pannonii mirabilia fata«, koje je napisao također 1790. poslije smrti Josipove, a prije krunidbe Leopoldove, opominje pače Keresturi Ugarsku, neka ne pođe tragom Francuske: »Tenete leges vestras, quia salebrosa est omnis semita extra eas. Nolite Franciam pro exemplo accipere. Vae, vae vobis, qui potentes estis, si spiritus Gallorum intraverit in corda Hungarorum« (str. 33). A svoj sud o novom francuskom državnom uređenju izrekao je u istom djelu na usta tobožnjega komentatora Pantofelija: sistem vladanja, što ga je prihvatio francuski kongres, mogao bi se tolerirati, kad bi u Francuskoj svi ljudi bili filozofi, a dok to ne bude, mora se taj novi sistem smatrati samo Platonovom republikom, dakle idealno zamišljenim sistemom, koji je daleko od realnoga života (str. 238.).

U vanjskoj se politici Keresturi, zagovarač međunarodnoga mirovnog suda i kolektivne garancije protiv napadača, ljuto prevario u svojoj prognozi općega evropskog mira od svršetka turskoga rata na početku vladanja Leopolda II. pa do godine 1810., jer je to upravo bio — prije velikoga svjetskog rata početkom dvadesetoga vijeka — ponajkrvaviji ratni period evropske povijesti, koji se završio tek Waterloom. Zanimljivo je, da je Keresturi iz svojega saveza naroda, koji je imao da bude čuvar mira i u kojem su se našli na okupu svi susjedi zemalja Habsburške monarhije, isključio Tursku, iako je u djelu »Josephus II. in Campis Elysiis« Marija

Terezija nazvala Turke svojim dobrim susjedima i zamjerila Josipu, što ih je za volju Katarini II. napao. Jamačno je Keresturi i sam osjećao, da zapravo ne može zvati Turke u svoj savez mira poslije toga, kako ih je — dakako, u svojoj mašti — na Balkanu oplijenio u korist svoje države. Tako je čto i Keresturijeva pacifistička osnova, koja nije iz kruga ideja niti sišla u realnost, bila već zaražena teškom klicom bolesti — brigom za ekspanziju svoje zemlje... I u tom je Keresturi bio bolji preteča i prorok budućnosti nego u svojim sanjama o dugom i općem evropskom miru krajem osamnaestoga i na osvit devetnaestoga vijeka.

Keresturi je bio, nema sumnje, čovjek uman, vrela temperamenta i žive fantazije, a pun interesa za sve, što se oko njega u javnom životu zbivalo. Politička, kulturna, vjerska, socijalna i ekonomska pitanja njegova doba — sve ga je zanimalo, o svemu je rado kazao svoju, a nije govorio bez spremne i razmišljanja. Svoje misli volio je zaodijevati u fantastično ruho, ali u stvari samoj nije gubio veze s realnošću. Stil i dikcija njegova svjedok su lijepoga književnog obrazovanja. Gojenac i kasnije profesor isusovačkih gimnazija, Keresturi je već po odgoju svojem poznao staru klasičnu knjigu i Bibliju, i to je odjeknuo i u njegovim spisima. Sin hrvatskoga naroda, Keresturi je, počevši od prvoga koraka u život poslije svršetka gimnazijskih nauka, priznavao svoj materinski hrvatski jezik i narodnost. Oštro je osuđivao gaženje hrvatskoga jezika i običaja u Granici, pa iako je u spisima bio politički »Hungarus«, bio je odlučan protivnik mađžarskoga nacionalizma, koji se spremao, da javnom životu u cijeloj državi dade mađžarski karakter. Mađžarskim je nacionalistima otvoreno rekao: »Haec quoque non minima libertatis pars est ad alienam linguam non cogi. Et quomodo id a gente slavica praetendi potest, quae se a Siberia usque ad mare Adriaticum et a finibus Saxoniae et Bavariae usque ad mare Nigrum protendit.«³³ Velika i snažna država, koja bi po koncepciji Keresturijevoj obuhvatila današnju Ugarsku, Slovačku, Jugoslaviju, Bugarsku i Rumunjsku, pa i neke krajeve Poljske, imala je da bude branič konstitucije i da u bratstvu, slobodi i jednakosti, a na osnovi

³³ Leopoldus II. in Campo Rákos, 241.

energičnih društvenih, političkih i ekonomskih reforma ujedini i izmiri u svojem krilu šarenilo rasâ i narodâ srednje Evrope i Balkana. Izgrađujući idejnu osnovu te države Keresturi je iznio i o našem nacionalnom i političkom životu misli, što su ušle kao osnovne komponente u previranje idejâ, iz kojega se u prvoj polovici devetnaestoga vijeka iskristalizirao hrvatski Preporod.

Naše opće privatno pravo i nastojanja oko njegove reforme

Napisao red. pravi član

Dr. I v a n M a u r o v i ć

Primljeno u sjednici filozofičko-juridičkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 15. ožujka 1937.

O istom predmetu govorio sam 30. lipnja 1939. u javnoj svečanoj sjednici Jugoslavenske akademije (v. Ljetopis 52., str. 84. i sl.) — ali ondje u obliku posve zbitoga, kratkoga pregleda, dok bih ovdje htio cijelu stvar prikazati temeljitije i detaljnije. Važnost njezina, mislim, opravdava ovaj moj pothvat.

Prethodno, kao prvi odlomak svojih razmatranja o toj temi, priopćujem ovdje svoju raspravu, napisanu i štampanu prije trideset godina u spomenici: »Festschrift zur Jahrhundertfeier des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches«.* Rasprava ta nije nigdje izašla na hrvatskom jeziku, a ima i danas svoje aktuelno značenje; već zbog toga, što i danas postoji mišljenje, da hrvatski o. g. z., uz neke promjene, treba za sada pridržati. Svakako će, mislim, interesirati današnje naše pravnike, da čuju, kako je sadašnji hrvatski građanski zakonik u Hrvatskoj uveden, kako su ga naši »stari« primili, što su o njegovoj vrijednosti mislili i što su s njime naumili učiniti.

* Taj moj članak nosi u njemačkom originalu naslov: »Das österreichische allgemeine bürgerliche Gesetzbuch in Kroatien«, a izašao je u gore spomenutoj spomenici g. 1911. (naklada: »Manz-sche Verlags- und Universitäts-Buchhandlung«). — Napominjem, da mi originalni tekst mnogih, u raspravi navedenih, citata nije, na žalost, bio sada — nakon 30 godina — više pri ruci.

I.

Kako je austrijski građanski zakonik primljen u Hrvatskoj

Austrijski opći građanski zakonik uveden¹ ² je u Hrvatskoj putem carskog patenta od 29. studenog 1852., »s više stega i s potanjim ustanovama«, a dobio je obaveznú snagu počev od 1. svibnja 1853. Taj je zakon, osim nekih izmjena,³ nastalih po novijim dotičnim zakonima, još i sada u punoj snazi u našoj zemlji.

Neka saopćenja iz njegova života u Hrvatskoj — naročito kako je austrijski civilni zakonik u početku kod nas primljen i kako je poslije ocjenjivan⁴ — sigurno ne će biti bez interesa za austrijske pravnike.

Ali prije toga samo nekoliko riječi o našim pravosudnim odnosima pred uvedenjem austrijskog prava. Ti odnosi nisu baš nikako zadovoljavali. Već je hrvatski sabor od g. 1848. izabrao odbor, koji će predložiti *najpotrebnije* reforme građanskog zakona, mjemenog i kriminalnog prava, *najhitnije* izmjene sudskog postupka i uređenja sudova.⁵ Ovi planovi, radi historijskih događaja, nisu izvedeni; ali nezadovoljstvo s postojećim pravom dolazi 1849. i 1850. godine još više do izražaja, a napredni ele-

¹ »Reichsgesetz- und Regierungsblatt« iz g. 1852 LXX., br. 246; (»Landes-regierungsblatt für Kroatien und Slavonien« iz g. 1853., dio I., kom. I., br. 1.).

² Bliže o uvodenju o. g. z-a (općeg građanskog zakonika) u vojnoj granici, karlovačkoj i banskoj granici, zatim u kotaru karlovačkom i na Rijeci v. *Michel*, Handbuch I., str. II., br. 2.; *Pfaff-Hofmann*, Komm. 1/1., str. 39., br. 216.; *Derenčin*, Tumač k općem građ. zakoniku I., str. 15. i sl.; *Rušnov-Posilović*, Tumač I., str. 5.

³ Ove izmjene sadržane su u hrvatskom izdanju o. g. z-a, koje je priredio profesor *Spevec* (Opći austrijski građanski zakonik, uredio Dr. *Spevec*, Zagreb 1899.). A najnoviji odnosni zakoni mogu se naći u novo izdanom hrvatskom komentaru o. g. z-a od *Rušnov-Posilovića* (*Rušnov-Posilović*, Tumač općemu austrijskom građanskom zakoniku, Zagreb, 1910.).

⁴ Koliko je meni poznato, s tim se je pitanjem jedva tko u Austriji pobliže bavio; ali i kod nas se o tome, kako je o. g. z. u Hrvatskoj primljen i zašto je on — suprotno nego što je bilo u Ugarskoj — i nakon uspostave ustavnog stanja neizmijenjen ovdje pridržan, nije nikad ex professo raspravljalo. A danas je sve to već davno zaboravljeno; hoćemo li o svemu tome nešto doznati, to smo upućeni na tadašnje dnevne listove, na stare saborske dnevnike i spise i na razne kulturno-historijske i političke publikacije. Pojedine ovdje razbacane bilješke i članci pružaju nam materijal za gornje izvode.

⁵ Čl. XV., II. protokola sabora, koji je održan u Zagrebu g. 1848. Por. Stj. *Pejaković*, Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung v. J. 1848. Wien, 1861., str. 42.

⁶ Isti je sabor htio, da se o. g. z. u hrvatskoj vojnoj granici (koji je, kako je poznato, ovdje bio uveden već 1811.), »privremeno zadrži.« Čl. XXVI. iz 1848. (»Uređenje Granice« § 4. sl. a). Por. *Pejaković* l. c. str. 53.

menti u suvremenoj nezavisnoj štampi⁷ označivali su *radikalnu* i *svestranu* pravosudnu reformu upravo kao najvažniju potrebu zemlje.

Naše staro pravo nije, dakle, više valjalo,⁸ i trebalo ga je prije ili poslije promijeniti. Dakako, te je izmjene trebalo izvršiti *ustavnim* putem, a ne bez suradnje i učestvovanja naroda. U Hrvatskoj su se uvijek strogo pridržavali principa: »nil de nobis sine nobis«, a članci X. i XII. iz god. 1790—1791. nisu bili zaboravljeni; u njima se jasno kaže, da našem narodu pripada pravo tražiti, da se njime vlada jedino po njegovim zakonima, a ne raznim naredbama i patentima.⁹

Ali je drugačije došlo. Iza državnog ustava iz g. 1849. i mnogobrojnih provizorija¹⁰ došao je apsolutizam (carski patent od 31. prosinca 1851.),¹¹ a za vrijeme te apsolutističke ere bili su austrijski pravosudni zakoni u Hrvatskoj oktrojirani.

Kako su primljeni ti zakoni, a naročito austrijski o. g. z.? Već je gore pomenuti državni ustav izazvao svuda veliko razočaranje i nezadovoljstvo.¹² Bansko ga vijeće¹³ nije htjelo ni objaviti bez

⁷ Por. »Südslavische Zeitung« iz g. 1849. i 1850., naročito brojevi 135 i 207 iz 1849. i 39, 43, 46, 57, 114, 196, 222, 231 i 236 iz 1850. Zatim »Jugoslavenske Novine« iz g. 1850. i to brojevi 34, 45, 70, 87, 115, 132, 149, 154, 156. Prvo navedeni list piše na pr. (br. 35. iz 1849.): »Naše se cijelo pravosuđe nalazi u tako tužnom stanju, da mora nužno probuditi u svakome želju za što skorijom pomoći.« »Jugoslavenske Novine« kažu u članku »Nešto o našim zakonima (br. 34 iz g. 1850.): »Mi trebamo dobrih zakona, košto beslenik treba zdravlja.« Por. još »Slavenski Jug« br. 82, 85, 87, 120 i 128 iz 1849.

⁸ Što se tiče napose Ugarske, por. §. 1. zak. čl. XV. iz 1847/8.; zatim L. Toth, Die Avitizität und sonstigen Besitzverhältnisse, geordnet durch das ah. Patent vom 29. November 1852. (preveo Stj. Görgei; Pest, 1853., str. 3. i sl.). Isti se poziva (str. 5.) na djela grofa Stefana Szechenyia, na odnosne članke nekadašnjeg »Pesti Hirlep«-a i na saborske dnevnike.

⁹ »... nunquam per edicta, seu sic dictas Patentales, quae alioquin in nullis unquam Regni Judiciis acceptari possunt, Regnum et Partes adnexas gubernandas fore...«

¹⁰ Državni ustav: »Reichsgesetz- und Regierungsblatt« iz g. 1849. br. 150 (»Landesgesetz- und Regierungsblatt für Kroat. und Slav.« iz g. 1850. kom. I., br. 1). — Provizorija: Sudbeno ustrojstvo od 1. III. 1850.; Nadležnost i postupak sudova u kaznenim stvarima, naredba od 24. srpnja 1850.; Gruntovni red od 29. IX. 1850. (»Landesgesetzblatt« l. c. kom. II., br. 5 i 9; kom. VI., br. 39) i t. d.

¹¹ »Reichsgesetz- und Regierungsblatt« iz g. 1852., kom. II. br. 2 (»Landesgesetz- und Reigerungsblatt für Kroat. und Slav.« iz g. 1852., kom. I. br. 8).

¹² Por. Mirko Bogović, Politische Rückblicke auf Kroatien, Agram 1861., str. 14. i sl. Zatim »Südslavische Zeitung« br. 38, 135 iz 1849. i 46 iz g. 1850.; »Slavenski Jug« br. 6. iz 1850.

¹³ U ono vrijeme najviša vlast u zemlji.

sabora¹⁴; tek pošto je ban Jelčić to ponovno naredio, odlučilo se ono da to učini. Pri tom ne treba zaboraviti, da su u tom ustavu naše posebne prilike, iako klauzulama dosta stegnuto, uzete ipak u obzir, tako da je djelovanje sabora u jednom dijelu zakonodavstva (na polju građanskog i kaznenog prava, sudskog postupka i sudbenog ustrojstva) i dalje ostalo na snazi.¹⁵ Odatle možemo sa sigurnošću zaključivati, da i apsolutistički pravosudni zakoni — uključiv i o. g. z. — u času uvođenja u Hrvatskoj nisu, radi samog oktrojiranja, mogli naići na priajan prijam. Suvremena službena štampa — a druge za vrijeme apsolutizma i nije bilo u Hrvatskoj — tvrdila je, dakako, baš što se tiče o. g. z-a protivno.¹⁶ Ali slične tvrdnje vladinih listova moramo, razumije se, svesti na njihovu pravu vrijednost, a drugih zabilježba iz apsolutističke ere, iz kojih bismo mogli nešto doznati, kako je o. g. z. primljen u Hrvatskoj, uopće ne možemo naći. Vrlo je karakteristično, da u tadanjem hrvatskom pravnom časopisu¹⁷ ovo pitanje nije ni taknuto. Tu čudnovatu šutnju možemo samo tako tumačiti, da apsolutistička vlada otvorenu kritiku oktrojiranih zakona naprosto nije dopuštala.¹⁸

Tek kad je ustavno stanje uspostavljeno,¹⁹ vršena je nad austrijskim zakonima sa svih strana, riječju i pismom, slobodna kritika. Ovaj vremenski razmak od neko deset godina (1860—1870) za nas je ovdje i najvažniji. U dnevnim listovima onog vremena²⁰ i u našem tadašnjem pravnom časopisu²¹ našao sam vrlo zanimljivih izjava, a u spisima i zapisnicima hrvatskoga sabora²² čak važne zaključke o pravosudnim apsolutističkim zakonima uopće, a o o. g. z-u napose.

¹⁴ Putem kurira poslan je banu u njegov glavni stan energičan protest. Taj je odštampan u: *Bogović*, Rückblicks str. 20 i sl. i *Pejaković* l. c. str. 218. Por. još »Südslavische Zeitung« br. 112, 113, 117, 123 i 134.

¹⁵ § 68. Državnog ustava od 4. ožujka 1849.

¹⁶ »Narodne Novine« br. 287 iz 1852.; »Agramer Zeitung«, br. 288, 290, 291 iz 1852.

¹⁷ »Pravnik«, Zagreb 1853. i 1854.

¹⁸ Por. *Bogović*, l. c. str. 26 et passim o slobodi štampe.

¹⁹ Listopadska diploma od 20. X. 1860. (»Reichsgesetzblatt«, kom. LIV. br. 226), objelodanjena u »Sborniku zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju« od g. 1863., sv. I., kom. VII., br. 1131.

²⁰ Naročito u »Pozoru«, listu tadašnje inteligencije. Citate v. niže.

²¹ »Pravnik«. Ovaj je časopis od 4. listopada 1862. do 5. rujna 1863. izlazio na Rijeci, dok je list istog imena, spomenut u napomeni 17., prestao izlaziti već sredinom g. 1854.

²² »Dnevnik sabora kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije« Izlazi od g. 1861. Zatim »Saborski spisi«, naročito od g. 1861. Bliže citate v. dolje.

Činilo se, da će austrijski, za vrijeme omraženog apsolutizma, uvedeni zakoni biti, bez obzira na to, da li su se pokazali dobrima ili ne, u najskorije vrijeme ukinuti, iako su već niz godina bili ovdje na snazi. Do toga ipak nije došlo: oktrojirani zakoni ostali su u Hrvatskoj i dalje na snazi.²³

Već je u prosincu g. 1860. i početkom siječnja iduće godine hrvatsko bansko vijeće izradilo jedan *Naputak za privremeno uređenje naših municipija*,²⁴ u kojem je izričito naredeno — iako on inače odstupa od postojećeg prava — da se municipalne vlasti imaju u svojim *sudbenim* uredovnim postupcima pridržavati *postojećih* — dakle austrijskih — zakona i naredaba.²⁵ Naglašujem, da je ta banska konferencija, prema carskom ručnom pismu upravljenom banu Šokčeviću dne 20. listopada 1860.,²⁶ imala biti sastavljena od muževa, koji se ističu svojim uredovnim i građanskim položajem, talentom, ukazanim javnim uslugama i javnim povjerenjem, i da je doista u njoj bila elita našeg naroda. Taj je naputak 16. siječnja 1861. dobio carevo odobrenje — ali uz promjene, koje postojeće pravo još i više uzimaju u obzir.²⁷

Istina je, da su pojedine županije²⁸ protestirale protiv toga Naputka želeći, da imaju opet svoje »staro pravo«; ali su se s druge strane baš u nezavisnoj štampi²⁹ pa i u županijama³⁰ i u malo

²³ Što se tiče Ugarske, por. »Zaključke ugarske judex kurijalne konferencije« kod A. *Dautscher*, Das ung. Zivil- und Strafrecht str. 7 i sl.

²⁴ Osnova »Naputka za privremeno uređenje županija, slobodnih kraljevskih gradova, slob. kotara, povl. trgovišta i seoskih općina u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji«. Osnova toga naputka odštampana je u saborskim spisima od g. 1861., sv. I., str. XXV. i sl.

²⁵ Glava X. navedene osnove: O zakonima i propisima za municipija, § 53.: »Ukoliko ovaj naputak ne čini iznimke, ili ukoliko dođući zakoni ne odrede što drugoga, imaju se sve vlasti municipalne u službovanju svom *sudbenom* držati strogo postojećih sada zakona i propisa.«

²⁶ Por. »Sbornik« iz 1863., sv. I., kom. VII., br. 135.

²⁷ »Sbornik« iz g. 1863. sv. I, kom. X., str. 286. Na osnovi banske konferencije učinjene su na prijedlog hrvatskog dvorskog dikasterija neke promjene, koje su i na najvišem mjestu uzete u obzir. U napomeni 25. navedeni § 53. osnove glasi u odobrenoj instrukciji, kao § 54., ovako: »Ukoliko instrukcija ne čini kakove iznimke, ili ukoliko kasniji zakoni ne bi što drugo određivali, imaju se sve municipalne oblasti u svojim uredovnim činima pridržavati postojećih zakona i naredaba.« Instrukcija ide, dakle, dalje od osnove. Ali i prema osnovi banske konferencije trebale bi se hrvatske municipalne oblasti u »službovanju svom *sudbenom*« pridržavati strogo austrijskih zakona.

²⁸ Na pr. zagrebačka, požeška i varaždinska županija (»Pozor« br. 21, 37, 45 iz g. 1861.).

²⁹ V. »Pozor« iz g. 1861. br. 19, 20, 22, 41 (članak: Naši pravosudni odnosi), 105, 216, 251 (članak: Naši zakoni), 282 A i kasnije, u g. 1862., isti list u cijelom nizu članaka, napose u br. 196 (članak: Naše pravosude), 215 i t. d.

kasnije sazvanom saboru³¹ dizali ozbiljni glasovi, koji su pozivali na oprez, označivali svako nepromišljeno ukidanje zakona, koji su dosad bili na snazi, kao štetno, a ponovno uvođenje starog prava kao sasvim nemoguće.

Kako vidimo, mišljenja o prasudnim zakonima iz apsolutističke ere znatno su se razlikovala u to vrijeme u Hrvatskoj. U tom pravcu možemo razlikovati uglavnom tri razna mišljenja, pa dosljedno tome možemo i njihove pristalice podijeliti na tri grupe.

Prva grupa zastupa mišljenje, da u austrijskim pravosudnim zakonima ne bi trebalo prethodno ništa mijenjati. Svakako je značajno, da su u toj grupi nekolicina osobito odličnih muževa: njima na čelu prvi hrvatski kancelar i kasniji ban Ivan Mažuranić, čije su duboko znanje i ženijalnost svi priznavali. Mišljenje te grupe na kraju je i iznijelo pobjedu.

Druga je grupa, nasuprot, zazirala od svih austrijskih uređaba i zastupala je mišljenje, da se staro pravo što prije ponovno uvede: ovdje su se utekla sva reakcionarna strujanja. U tom se taboru nalazi pretežno aristokracija, veliki i mali plemićki posjednici i onaj dio naših pravnika, koj se nisu s austrijskom jurisprudencijom nikada dobro upoznali. Dugo su i uporno ti muževi ostajali uz svoje nazore i dolazili na taj način sve više u protuslovlje i sa stvarnim razvojem samog života i sa gledanjem nove generacije.³²

Između ta dva posve oprečna mišljenja srednjim putem udaraju oni — ja ih ubrajam u *treću* grupu — koji traže radikalnu reformu apsolutističkih zakona: valja apsolutističke zakone temeljito preispitati i onda pridržati samo ono, što se pokazalo dobrim već u vrijeme apsolutizma. To je bilo i mišljenje, kako ću odmah pokazati, hrvatskoga saborskog odbora od g. 1861.

Ali kod toga moramo spomenuti, da svi protivnici austrijskih zakona napadaju *prvenstveno* građanski i kazneni postupnik i

³⁰ Ivan Kukuljević, zagrebački veliki župan i poznati hrvatski historik, na skupštini zagrebačke županije od 24. siječnja 1861. («Pozor» br. 21. iz 1861.). Jednako i drugi u istoj skupštini.

³¹ Adolf Veber, hrvatski pisac, u saborskoj sjednici od 21. lipnja 1861. (Saborski dnevnik iz 1861., str. 236.); Ivan Vončina, u svoje vrijeme jedna od najmarkantnijih političkih ličnosti, u saborskim sjednicama od 12. srpnja i 3. rujna 1861. (Saborski dnevnik iz g. 1861. str. 445. i 752.); J. Žuvić, kasnije predstojnik za pravosuđe, u saborskoj sjednici od 12. kolovoza 1861. (Saborski dnevnik iz g. 1861., str. 628.).

³² Por. 66. saborsku sjednicu od 3. siječnja 1867. (Saborski dnevnik str. 659. i sl.).

kazneno pravo,³³ dok je o. g. z. mnogo manje napadan, a to i od druge grupe, unatoč njezinoj načelnoj protivštini.

U hrvatskom se saboru, kako možemo razabrati iz saborskih dnevnika i spisa, stvar ovako razvijala:

U saborskoj sjednici od 23. kolovoza 1861. pročitao je pismeni prijedlog narodnog zastupnika Kraljevića: da bi sabor dao austrijske pravosudne zakone preispitati, popraviti i izmijeniti, uzimajući pri tom u obzir zaključke ugarske judex-kurijalne konferencije.³⁴ Sličan je podnesak upućen saboru i od strane zagrebačke županije, i to sa njezine županijske skupštine, držane 21. kolovoza i idućih dana. I zagrebačka je županija željela, da se austrijski građanski i kazneni zakoni preispitaju i izmijene, i preporučila je jednako, da se obazire na elaborat ugarske judex-kurijalne konferencije.³⁵ Oba prijedloga slagala su se i u tome, a to želim i napose naglasiti, da su oni reformu građanskog i kaznenog postupnika u prvom redu označili kao hitnu.

U povodu tih i sličnih podnesaka³⁶ zaključio je sabor, da izabere posebni odbor, koji bi imao podnesti što skorije plenumu potanki prijedlog o pravosudnoj reformi, koju bi valjalo preduzeti. (Čl. LXXX. i CIX. saborskih zaključaka iz g. 1861.).³⁷

Izabrani saborski odbor izradio je doista niz zakonskih prijedloga,^{38 39} među kojima nailazimo i na osnovu općeg građan-

³³ Por. predstavu zagrebačke županije na sabor iz g. 1861. (iz županijske sjednice od 21. kolovoza i slijedećih dana), štampanu u »Spisi saborski« iz g. 1861., sv. III., str. 129.; zatim ibidem sv. IV. str. 262., 264. i 268.: »pogovor« redaktorâ »Saborskih spisa«. Por. također prijedlog zastupnika Kraljevića odnosno uređenja pravosuđa u Hrvatskoj («Saborski spisi» iz g. 1861., sv. III., str. 103., br. 277.).

³⁴ Por. br. 33 na kraju; zatim saborski dnevnik iz g. 1861., str. 690 (saborska sjednica od 23. kolovoza 1861.) i protokol, koji je verificiran u drugoj sjednici poslije toga (t. 6), str. 697. l. c.

³⁵ Saborski dnevnik od g. 1861., str. 755. i 761.; zatim Saborski spisi iz g. 1861., sv. III. str. 128.

³⁶ Prijedlog zastupnika Stj. Vukovića (V. saborski spisi iz g. 1861., sv. III., str. 90., br. 95) i predstava županije virovitičke (l. c. sv. III., str. 151., br. 302).

³⁷ U povodu prijedloga, koji su od strane pojedinih zastupnika podneseni, i to: a) da se bezodvlačno uvede pravosudna i upravna autonomija županija; b) da se preispitaju i suvremeno poprave svi zakoni, koji su u posljednjih dvanaest godina, naročito u pravosuđu, protuustavno uvedeni, i da se pri tom uzmu u obzir zaključci judexkurijalne konferencije, koji su od njegova Veličanstva odobreni — izabire se..... posebni odbor, koji su saboru što prije podnijeti u pojedinosti izrađen prijedlog odnosno sudbenog ustrojstva i odnosnih zakona. V. Saborski dnevnik iz g. 1861., str. 697. i 761. i Saborske spise iz g. 1861., sv. I., 72.

³⁸ Por. Saborske spise iz g. 1861., sv. IV. Ne može se smatrati, da su svi u tim saborskim spisima sadržani elaborati, koji obuhvaćaju gotovo cijelo

skog zakonika. Već same rasprave odbora, kao i uvodni članci, što ih je odbor izradio, pokazuju jasno, koliko je visoko odbor u razmjeru s ostalim apsolutističkim zakonima, *cijenio* o. g. z. Tako je na pr., prema osnovi odbora, trebalo i građanski kao i kazneni postupnik, jer se navodno nikako nisu pokazali dobrima, staviti izvan snage;⁴⁰ dok se je htjelo kazneni zakon od 27. svibnja 1852., prema članu I. osnove,⁴¹ samo provizorno pridržati, i to uz neke izmjene. Sasvim su drugačije postupali s općim građanskim zakonikom. On niti je stavljen van snage niti je pridržan samo provizorno,⁴² nego je u načelu⁴³ definitivno prihvaćen.

Elaborati saborskog odbora od god. 1861. nisu, uostalom, ni došli pred plenum, jer je sabor još iste godine raspušten.⁴⁴ Međutim i nije baš velika šteta, što te osnove nisu dobile zakonsku snagu. Žurba i prekomjerna hitnja primjećuje se kod njih na svakom koraku, i cijelo je izašlo dosta manjkavo. Redaktori iz god. 1861. prilično su točno umjeli razlikovati dobro od manje dobrog u au-

područje pravosuđa i jedan dio uprave, djelo saborskog odbora. Neke osnove, na pr. građanski i kazneni proces, tek su kasnije, iza raspusta sabora, ali *po planovima bivšeg odbora* od urednika saborskih spisa, koji su istovremeno bili i članovi odbora, dovršeni i u te spise uvršteni bili (!). Osnova o. g. z-a potječe doista od samog odbora. Uostalom je pravosudni odbor sabora od g. 1866. te pravosudne elaborate uglavnom prihvatio.

⁴⁰ Saborski spisi iz g. 1861. sadržavaju pored osnovâ i njihovu kratku redakcionu historiju, koju su sastavila dva člana odbora. Odatle navodim doslovno: Odbor je započeo svoj rad čitanjem zaključaka judexkurijalne konferencije, misleći, da će ih moći upotrijebiti ili, štoviše, en bloc preuzeti. Dostora je međutim uvidio svaki, pa i onaj posljednji među nama, da se ti zaključci većim dijelom ne će moći ni upotrijebiti, a još manje u cjelini prihvatiti. Iza dulje rasprave, koji zakoni imaju služiti kao osnova za naš rad, hrvatsko-ugarski ili austrijsko-njemački, koji su faktično posljednjih deset godina na snazi, postavio je glavni odbor kao princip: ni jedni ni drugi, nego treba od obadva izabrati samo što je najbolje, a ukoliko se tu ne bi moglo naći nikakvih odredaba, koje bi odgovarale našim potrebama, treba stvoriti nove. — Saborski spisi iz g. 1861., sv. IV., str. 264.

⁴¹ Saborski spisi iz g. 1861. »Pogovor«, sv. IV., str. 265.

⁴² »Pošto sabor trojedne kraljevine nije u stanju za svog sadašnjeg saborovanja stvoriti novi kazneni zakonik, odgovarajući potrebama i čudi hrvatskog naroda«. Cit. Saborski spisi sv. IV., str. 162.

⁴³ U uvodu cijelom kompleksu tih pravosudnih elaborata kaže se doduše, da svi zakoni, koji bi bili eventualno doneseni na osnovu tih osnova, imaju samo provizorni karakter, i da je tek kasnijem saboru pridržano stvarati »valjane ustavne zakone svake ruke«. Taj su uvod međutim opet izdavači Saborskih spisa sastavili, a ne sam odbor (V. br. 38). Osim toga je on u protuslovlju s čl. I. osnove o. g. z-a, koji je bez sumnje redigiran od odbora.

⁴⁴ Svakako se željelo i na o. g. z-u preduzeti razne ispravke, koji su unatoč njihovim manama vrlo zanimljivi; ipak se ne mogu s njima na tom mjestu ni letimice baviti. Nešto se o tome može naći u mom predavanju: »O reviziji općega austrijskoga građanskoga zakonika«, štampanom u »Mješćniku« iz g. 1906.

⁴⁵ Kraljevski reskript od 8. studenog 1861.

strijskim zakonima; ali sa svojim prijedlozima nisu baš dokazali, da je u njih bilo sposobnosti, da stvore nešto bolje. Već hrvatski pravnički list iz god. 1863. piše o tim osnovama: »Sabor od god. 1861. je mnogo radio, ali mi sumnjamo, da li bi se to sve moglo ostvariti — a ako i bi, da li to bilo korisno.«⁴⁵

Prijedlozi pravosudnog odbora iz god. 1861. došli su međutim još jednom na vidjelo: pravosudni odbor sabora iz god. 1866. prihvatio ih je opet u bitnosti,⁴⁶ a naročito osnovu o. g. z-a tako, kako je ona bila izrađena u godini 1861.⁴⁷ Ali plenum se prethodno nije htio baviti tim osnovama,⁴⁸ jer se u ono vrijeme radilo prvenstveno na uređenju našeg državopravnog odnosa s Ugarskom, i sve druge stvari su dobile samo sporedno značenje. Ali i kasnije, kad je sklopljena ugarsko-hrvatska nagodba od god. 1868., ti se pravosudni elaborati nisu više pojavljivali. Štaviše, kad je godine 1870. hrvatska vlada predložila novom saboru neke male pravosudne novele na raspravljanje u smislu ustava i otklonila ovim riječima ranija reformistička nastojanja u jednom dopisu na sabor: »pravosudne zakone ne treba mijenjati bez velike nužde«⁴⁹ — prihvatio je sabor te novele, a da nije protiv mišljenja, što ga sadržava navedeni pasus, zauzeo nikakvo stajalište.

Prema tome se čini, da je sada i narodno zastupstvo odustalo od misli, da bi se pravosudni zakoni en bloc mijenjali ili čak ukidali. Pa ako bi se i moglo glede sabora iz god. 1870. baš s obzirom na spomenutu vladinu izjavu, kazati, da je on samo htio izbjeći eventualnom sukobu s vladom, to su ipak kasniji hrvatski sabori

⁴⁵ »Pravnik« iz g. 1863., br. 16 i 17, str. 68.

⁴⁶ Saborski dnevnik iz g. 1866., str. 91 (Saborska sjednica od 22. srpnja 1866.) i hrvatski list »Domobran«, br. 28 iz g. 1866.

⁴⁷ Por. izvještaj pravosudnog odbora, koji je odštampan u »Domobranu« l. c.

⁴⁸ Odbor moli na kraju svoga pismenog izvještaja, da kuća stavi te elaborate što prije na dnevni red, i pojedini članovi odbora urgiraju to ponovno i kasnije u saborskim sjednicama od 19. veljače i 2. ožujka 1866. (V. Saborski dnevnik od g. 1866. str. 289. i 393.). — Stvar se onda razvila ovako: u saborskoj sjednici od 13. ožujka 1866. predlaže referent za utvrđenje dnevnoga reda, da se izvještaj pravosudnog odbora (kao toč. 8.) stavi na dnevni red; ali kako bi za temeljitu raspravu svih predloženih pravosudnih elaborata trebalo bar godinu dana, a sabor je već zaključio, da će nakon 8 dana svoje sjednice odložiti, zato predlaže predlaže, da se iz cijeloga kompleksa sada izdvoji postupak o nagodbi (»Reichsgesetzblatt« iz g. 1859., kom. XXIX., br. 108; »Landesgesetzblatt für Kroatien« iz g. 1859., dio I., kom. XIV., br. 86) i da se uzme u raspravu. Taj je prijedlog prihvaćen (Saborski dnevnik iz g. 1866. str. 480.) i stvar bi riješena u saborskoj sjednici od 17. ožujka 1866. (Saborski dnevnik iz g. 1866. str. 514.).

⁴⁹ Dnevnik iz g. 1870. str. 852.—67. saborska sjednica od 30. lipnja 1870.

po slobodnoj svojoj odluci napustili sva ona reformatorska, više ili manje radikalna, nastojanja, a to u tvrdom uvjerenju, da bi svaki prenaporni zahvat u austrijske zakone bio samo štetan. To dakako ne treba tako shvatiti, da je sada postavljen princip, da valja postojeće apsolutističke zakone održati što dulje na snazi. Baš nasuprot: upravo su kasniji hrvatski sabori raspravili i prihvatili lijep broj pravosudnih zakona. Tek su reformatorski planovi iz god. 1861., po kojima je trebalo sve austrijske pravosudne zakone izmijeniti odnosno ukinuti, sasvim napušteni. Cijela kasnija djelatnost autonomnog našeg zakonodavstva u pravosudnoj grani i tok odnosnih parlamentarnih rasprava pokazuje to jasno i određeno.

Ovo držanje sabora potpuno odobravaju bez svake sumnje i ostali odlučni faktori, naročito novinstvo i pravnički stručni krugovi, jer bi inače bilo sasvim nemoguće, da se s te strane ne bi dizali nikakvi prigovori.

Što se napose tiče o. g. z-a, to je taj, kako se može razabrati i iz onog, što smo dosad kazali, malo poslije uvođenja zauzeo *počasno mjesto* među austrijskim zakonima u Hrvatskoj i zadržao to mjesto i do danas. Već se god. 1861. s njime, kako smo gore pokazali, sasvim drugačije nego li s ostalim apsolutističkim zakonima postupalo, i što su ga bolje upoznawali, to su ga smatrali vrednijim. Najposobniji i najodličniji muževi našega naroda visoko su ga cijenili, pa i oni, koj su inače bili najveći protivnici apsolutizma.

Dr. Derenčin, jedan od naših najboljih pravnika, piše god. 1862., da se naročito o. g. z. može vrlo dobro na naše prilike primijeniti.⁵⁰

Još ranije — god. 1861. — priznaje E. Bogović, vrlo darovit i istaknut čovjek, koji je inače bio velik protivnik svih austrijskih uredaba, da u o. g. z-u ima mnogo toga dobra.⁵¹

Austrijsko privatno pravo nalazi i u hrvatskom kancelaru i kasnijem banu Ivanu Mažuraniću uvjerena pristalicu i zaštitnika, koji je prema izjavi jednog posve vjerodostojnog svjedoka⁵² ponovno izjavio, da on *prethodno ne bi dao da se u o. g. z-u*

⁵⁰ »Pravnik« iz g. 1862., br. I., str. 1.

⁵¹ »Politische Rückblicke«, str. 44.

⁵² To sam saopćenje, uz dopuštenje da ga objelodanim, primio od njegova sina *Vladimira Mažuranića*, koji je u Hrvatskoj visoko cijenjen kao pravni pisac i sada je predsjednik kr. banskog stola.

mijenja ni jedna »jota«. Mažuranić je, uostalom, i javno priznao, da je o. g. z. uveden na najveću korist najvećeg dijela naroda.⁵³

Na kraju spominjem još jedamput dra. Derenčina, čiji uvod u hrvatski komentar o. g. z-a, izašli god. 1880., sa-država i to vrlo zanimljivo mjesto: »I u našoj se domovini ovaj zakon, koji sada već dvadeset i sedam godina blagotvorno djeluje na razvoj naših privatno-pravnih odnosa, visoko cijeni. Istina je doduše, da, naročito u nasljednom pravu, ima ustanova, koje ne odgovaraju posve našim posebnim prilikama; ali uglavnom smatra se i kod nas taj zakon, iako su nas njime obdариli za jedne ere, koja je neprijatna našem narodnom biću, jednom blagodat, koje se nitko ne želi odreći.«⁵⁴ Tako sudi o o. g. z-u kodifikator većine novijih hrvatskih pravosudnih zakona; a kasnije izjave domaćih pravnika — izuzev najnovija reformatorska nastojanja počevši od god. 1905.,⁵⁵ koja se djelomično usko oslanjaju na slična austrijska nastojanja — ne razlikuju se bitno od toga suda.

Prema svemu tome moglo bi se doista *tvrditi, da se je o. g. z. i u Hrvatskoj udomačio i da se uglavnom pokazao dobrim.* Dosad navedene činjenice doduše nisu mogle ovu tvrdnju direktno dokazati; na svaki su način okolnosti, da se je s o. g. z-om drugačije postupalo negoli sa svim drugim zakonima i da su se samo protiv nekih pojedinih odredaba, koje međutim i nisu od osnovne važnosti, dizali stvarni prigovori — važna i značajna indicija zato, da se austrijsko privatno pravo i u Hrvatskoj pokazalo dobrim.⁵⁶

Samo neki prijatelji naših seljačkih zadruga ne će se u tom sa mnom složiti, jer da je navodno o. g. z., kako pojedinci od njih tvrde, bezuvjetno oštetio naše seljačke zadruge. Ali se ipak ne može naprosto reći, da se o. g. z. nije pokazao u Hrvatskoj dobrim, što se nije mogao primijeniti na zadruge; jer se inače identificiraju

⁵³ U motivima, što ih je Mažuranić kao hrvatski ban predložio saboru uz osnovu zakona o zadrugama, ima i ovo mjesto: Vlada se nada... da će i seljački stalež dovesti na onu pravnu podlogu, na kojoj stoje, na njihovu najveću korist, već i drugi staleži u našoj domovini, t. j. pod norme austrijskog o. g. z-a. (Dnevnik iz g. 1874., str. 1098.)

⁵⁴ Derenčin, Tumač k općemu austr. građ. zakonu, Zagreb 1880., sv. I., str. 30.

⁵⁵ Predavanja održana u hrvatskom pravničkom društvu o reviziji o. g. z-a odštampana su u »Mjesečniku«, g. 1905.—1907.

⁵⁶ U potanju raspravu ovoga pitanja ne bih mogao ulaziti, jer bez obzira na vrlo sporno pitanje, kakov treba uopće da bude zakonik, da ispunjava svoju svrhu, pitanje je ispitivanje u tom pravcu konkretizirano na Hrvatsku i na o. g. z., u nedostatku tako reći svake predradnje (statistički materijal i t. d.) gotova nemogućnost.

sasvim specijalne prilike s općim privatno-pravnim odnosima. Mi smo svakako trebali jedno opće privatno pravo. Ako se željelo zadruga, koje su jedan sasvim naročiti pravni institut, održati,⁵⁷ onda je bilo potrebno i jedno naročito zakonsko normiranje. Ali taj posebni zakon nedostajao je već vrlo dugo, i to bi bio pravi razlog — ako već hoćemo za to učiniti odgovornim zakonodavstvo — propadanju zadruga.

Na kraju još samo ovo: Svakako valja dopustiti, da su neki vanjski razlozi djelovali u korist svih apsolutističkih zakona. Najmoćniji faktori u Monarhiji sigurno su, u interesu pravnog jedinstva, pogodovali apsolutističkim pravosudnim zakonima. To pravno jedinstvo dobro je došlo baš onomu dijelu naše zemlje, koji je i kulturno i politički imao odlučno značenje, a to je sjeverna Hrvatska, jer je ova stajala u življem gospodarskom saobraćaju sa susjednim austrijskim zemljama. Pored toga se, dakako, zalagala za novo pravo i mlađa pravnička generacija, napose ona, koja je učila na austrijskim visokim školama. Sve je to pridonijelo, da se o. g. z. u Hrvatskoj održao i udomaćio. Ali se iz tih samih činjenica ne može protumačiti, da je o. g. z. bio tako *visoko cijenjen* i da je to bio slučaj jedino kod njega. Tumačenje za to valja tražiti jedino u nutarnjoj vrijednosti njegovoj i u njegovim nesumnjivim vrlinama. Te vrline — da zaključimo s U n g e r o m⁵⁸ — stekle su austrijskom o. g. z-u u Hrvatskoj, promotrimo li mirno sve okolnosti, ono poštovanje, koje mu je nasilno uvođenje njegovo u početak ili uskratilo ili ipak umanjilo.

II.

O osnovi općega građanskog zakonika iz god. 1861.

Glasoviti hrvatski sabor od g. 1861. stvorio je — kako smo gore vidjeli — među mnogim važnim zaključcima i odluku, da se opći građanski zakonik iz g. 1852. podvrgne reviziji. Posebni odbor toga sabora povjerio je ovu zadaću tadašnjim narodnim zastupnicima M a k s i P r i c i i Đ u r i K r i ž a n i ć u. Prvi je izradio »Uvod«, a drugi sam tekst osnove (O-c), koji bi imali po-

⁵⁷ U tom se pravcu gledišta mnogo razilaze. Već u godini 1850. — dakle prije uvođenja o. g. z-a u Hrvatskoj — postavilo je Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo pitanje, ne bi li bilo uputno da se zadruga zakonom *ukine*. Dostavljena mišljenja bila su u većini za takovo rješenje.

⁵⁸ »Verlassenschaftsabhandlung«, str. 1.

stati zakon. Spomenuti redaktori su o. g. z. iz god. 1852. u daleko pretežnom dijelu ostavili nepromijenjen, ali su ipak 230 §§ koje izmijenili a koje brisali. Taj elaborat je i štampan u »Spisima saborskim hrvatskoga sabora od g. 1861.«, a sačuvan je u konceptu u Hrvatskom zemaljskom arhivu. Motivi O-e, na žalost, nedostaju.

Tom, dakle, O-om treba da se u ovom dijelu svoje rasprave pobliže pozabavim. Ja ću najprije podvrći detaljnoj kritici tekst O-e i njezin »Uvod« (neka vrsta budućega uvodnoga zakona), te na temelju toga dati svoje mišljenje o cijelom tom legislatornom pothvatu. Ovomu mučnomu poslu *mora* se podvrći, mislim, onaj, koji si postavio zadaću, da ne samo prikaže nego i *ocijeni* cjelokupni rad na reviziji našega građanskoga prava.

„O građanskih zakonih uopće“

K § 1. O-e

§ 1. o. g. z-a veli: »Skup zakona, koji ustanovljuju posebnička prava i dužnosti stanovnika države među sobom, čini pravo građansko u istoj državi.«

O-a je taj paragraf sasvim izostavila. Odgovara to pretežnomu shvaćanju tumačiteljâ građanskog zakona.¹ Moderni građanski zakonici i najnovije osnove (na pr. češka, naša) također ne govore o »pojmu građanskog prava«.

K § 7. O-e

Taj paragraf glasi: »Ako se pravni slučaj ne da presuditi ni po riječi ni po smislu naravskom zakona, imat će se obzir na spodobne slučajeve, koji su u zakonih stanovito presudeni, i *na načela srodnih njim slučajeva*. Ako pravni slučaj ostaje sa svim tim dvojben, valja ga s obzirom na okolnosti brižljivo sabrane i zrelo razsudene presuditi po naravnih načelih prava.«

¹ Pfaff-Hoffmann, Kommentar zum österr. allg. bürgerl. Gesetzbuche, I. str. 124. Klang-Pisko, Kommentar zum all. bürgerl. Gesetzbuch, I. sv., str. 41. i sl. — Od najnovijih pisaca izvodi Dniestrzansky, Zentralblatt f. d. jur. Praxis (ex 1932., str. 738.) iz teksta § 1. o. g. z-a ove interesantne zaključke: »Skup zakona« (zapravo: »Inbegriff der Gesetze«) nije matematička suma norma, već cjelina, koja tek po svojoj svrsi, da služi određenim idejama, tvori privatno pravo. Nad pravima i dužnostima i nad životnim odnosima ljudi među sobom stoji pravni poredak sa svojim »skupom zakona«. Taj pravni poredak obuhvaća pravnu sferu individua u njegovu socijalnom odnosu. Ovdje dakle imamo tri faktora: 1. državu, koja određuje pravo, 2. individuum, koji ima prava i dužnosti, i 3. društvo, koje nastoji u životnim odnosima među ljudima realizirati njihove interese. Ovaj posljednji faktor došao je, dakako, samo slabo do izražaja u našem građanskom zakoniku.

Prema tome je § 7. o. g. z-a promijenjen utoliko, da se u O-i kaže »i na načela srodnih njim slučajeva«; dok stari § 7. o. g. z-a veli: »i na razloge drugih s njim srodnih zakona«.

I doista taj posljednji pasus § 7. o. g. z-a komentatori građanskoga zakonika shvaćaju različito. Stariji uče, da to mjesto u zakonu (»i na razloge drugih s njim srodnih zakona«) upućuje na »formu« pronalaska prava (»auf eine Rechtsgewinnungsform«), koja je tek onda na mjestu, kada nema zakona, koji uređuju pravno slične (»rechtsähnliche Tatbestände«), te se traži odlučujuća norma iz načela cijeloga pozitivnoga prava. Noviji pak vele, da citirani pasus zajedno s onim, koji stoji neposredno pred njim (»na spodobne slučajeve, koji su u zakonima stanovito presuđeni«) ne upućuje na različite izvore za rješenje (»Entscheidungsquellen«), već na različita sredstva spoznanja (»Erkenntnismittel«),² koja nam otkrivaju opstanak istoga vrela za rješenje, naime normu, koja regulira pravno slični učin. Naročito se u citiranom pasusu o. g. z-a (»na razloge drugih s njim srodnih zakona«) ne radi o »srodnim zakonima«, kako se netočno izražava o. g. z., već o srodnim učinima (o učinima, koji su u tom srodni, da se pravilo, koje je postavljeno za jedan učin, ukazuje — sa gledišta konzekventnoga zakonodavca — i za drugi slučaj kao postojeće (»als begründet erscheint«)).³

Ispravak, koji načiniše redaktori g. 1861. u § 7. o. g. z-a, odgovara, rekao bih, drugomu od gore spomenutih shvaćanja, kako se naime ima shvatiti pasus o. g. z-a u § 7.: »kao i na razloge drugih s njim srodnih zakona«.

I iz teksta O-e, kojim se na tom mjestu mijenja tekst o. g. z-a, proizlazi, da se ovdje ne radi o srodnim zakonima, već o srodnim učinima; srodnim u tom, što se sa gledišta konzekventnoga zakonodavca pravilo, postavljeno za jedan učin, ukazuje kao postojeće i za drugi neriješeni učin. Samo mjesto »učin« veli O-a slučaj, ali je to ovdje adekvatno; a mjesto pravila, koje je postavljeno za srodan učin, govori O-a o »načelima srodnih slu-

² Jedan put daje vanjska sličnost dvaju učina čvrsto uporište za analognu primjenu; drugi put treba jednakost pravnoga osnova (»die Gleichheit des Rgrundes) pronaći iz drugih okolnosti, jer pravna sličnost ne rezultira (»nicht angezeigt erscheint«) već iz vanjsko sličnih učina (*Klang-Pisko*, Kommentar, sv. I., str. 137).

³ *Klang-Pisko*, Kommentar, ibidem.

čajeve«, no ta »načela« došla su do izražaja u pravilu, koje je zakonodavac već postavio.

Samo mjesto riječi »njim« (1. izreka § 7. in fine) mislim, da ima biti: »s njim«. Prema tekstaciji ovoga mjesta O-e znači »njim srodnih slučajeva« — slučajeve, koji su srodni spodobnim slučajevima. Ali neriješeni slučaj ne rješava se po slučajevima, koji su spodobnim slučajevima srodni, već po slučajevima, koji su neriješenom slučaju srodni. Posežemo pak za tim srodnim slučajevima (srodnim u tom, da se pravilo, koje je postavljeno za jedan slučaj, ukazuje — sa gledišta konzekventnoga zakonodavca — i za neriješeni slučaj kao postojeće) onda, kad pravna sličnost ne rezultira već iz izvanjsko sličnih učina.

K § 11. O-e

Stari o. g. z. veli na tom mjestu: »Samo one ustanove pojedinih pokrajina i zemaljskih kotara imaju moć zakona...« O-a pak, u skladu s onda novim ustavnim stanjem, kaže: »Samo one ustanove pojedinih municipalnih oblasti trojedne kraljevine imaju moć zakona, koje zakonotvorac poslije oglasa ovoga zakona izrijekom potvrdi.«

Još u vrijeme proglašenja austr. o. g. z-a postojala je nakana sakupiti partikularna prava i o. g. z-u dati znamenovanje samo supsidijarnoga prava. Na to upućuje i gornji § 11. o. g. z-a. No ta misao je veoma brzo napuštena (vidi dvor. dekret od 13. 7. 1811.).

Odnos § 11. austr. o. g. z-a je prema alineji 4. austrijskoga uvodnoga patenta ovaj¹: Partikularno pravo je već tim uvod. patentom ukinuto; ukoliko bi ipak imalo i dalje vrijediti, treba za to nova zakonska sankcija. Prema tom, kad je napušten gore spomenuti plan, nije trebalo ta partikularna prava staviti izvan snage, već jednostavno reći, da je zakonodavac odlučio, da ne smatra shodnim, da pored o. g. z-a postoje posebna partikularna prava. To je u spomenutom dekretu i rečeno.

Za odnos I. čl. uvod. patenta od g. 1852. i našega o. g. z-a § 11. treba reći: uvodni patent od g. 1852. je ukinuo naše staro pravo, a § 11. ga je stavio u izgled. No »zakonotvorac poslije oglasa« građanskog zakonika nije izrijekom potvrdio« to naše

¹ Pfaff-Hoffmann, K. I. str. 89., Nr. 42.

staro pravo. Pri tom (pravnom stanju) je i ostalo, i ako gornji dvor. dekret od 13. 7. 1811. kod nas u Hrvatskoj nije nikada dobio moć zakona.

Na tom pravnom stanju O-a od g. 1861. nije zapravo ništa mijenjala: i čl. I. uvod. patenta od 1852. i § 11. zakona od iste godine preuzet je bez znatnih promjena u O-u. Da li bi, da je O-a postala zakon, na temelju njegova § 11. bilo i ukoliko bi bilo staro pravo uspostavljeno, to je dakako drugo pitanje.

K § 13. O-e

Taj glasi: »Povlastice i oslobođenja ustavno dana pojedinim osobam ili cijelim zborovom prosuđuju se kao svako drugo pravo, ukoliko uredbe političke ne sadržavaju osobitoga određenja o tom.« Izmjena je u tom, što se u starom zakonu kaže: »Povlastice i oslobođenja dana«, dok se u O-i veli: »Povlastice i oslobođenja *ustavno* dana«. Prema ispravnom shvaćanju je privileg akt ili zakonodavne vlasti same ili akt drugoga organa, koji je na to ovlašten, i to krepošću na to ovlašćujućega zakona.⁵ Ta riječ: »ustavno« je zapravo suvišna. Pita se, tko može izdati privileg? Ili zakonodavac neposredno ili onaj organ, koga zakonodavac ovlasti na to. Privilegiji se izdaju upravo tako kao drugi zakoni ili naredbe: na osnovu prava stvarati zakone ili na osnovu prava, koje je prepušteno stanovitim organima, da izdaju naredbe. Redaktori su valjda htjeli, da ne bi privileg izdavao onaj (ekzekutiva), koji na to nije ovlašten.

Prema tome vidimo, da su redaktori O-e u »Uvodu« O. g. z-a (prvih 14 §§) načinili doista neznatne promjene: jedan § (§ 1.) su — opravdano — izostavili. U § 7. su načinili izmjenju, koja njihovo jurističko razumijevanje prikazuje u ne baš nepovoljnom svijetlu. Paragraf 11. izmijenjen je prema domaćim prilikama. U potpuno starom obliku nije on — s obzirom na novo pravno uređenje — nikako mogao ostati. Podjedno im je § 11. u svom novom obliku pružao mogućnost, da i domaće pravo eventualno dođe do izražaja. Napokon: promjena u § 13. bila je suvišna.

⁵ Pfaff-Hoffmann, I. str. 317.

„O pravih, koja se tiču osobnih vlastitosti i odnošenja“

K §§ 17., 18. i 19. O-e

Ti §§ u tekstu zakona ex 1852. glase:

»Što se slaže s prirodnim naravnim pravima, drži se, da opstoji dotle, dok se ne dokaže zakonito ograničenje tih prava.« (§ 17.)

»Svatko je pod uvjetima, koje zakoni propisuju, sposoban steći prava.« (§ 18.)

»Tko misli, da je uvrijeđen u svojem pravu, prosto mu je tužiti se oblasti po zakonima ustanovljenoj. Tko mimoišavši oblast sam sebi sudi ili tko prijeđe granice pravedne obrane, taj je za to odgovoran.« (§ 19.)

Ova sva tri §§ zakona iz g. 1852. trebalo bi, po mišljenju redaktora O-e, izostaviti. Paragrafi 17. i 18. izostavljeni su valjda pod utjecajem *Ungero*va⁶ naučavanja. Kasniji tumačitelji o. g. z-a su dašto svoje shvaćanje o značenju tih §§ promijenili. Uostalom oba ova §§ su u vezi sa § 16. o. g. z-a, te bi onda i taj § trebalo izostaviti, ali to po sada općenitom shvaćanju ne bi išlo.

Ali zašto su redaktori O-e § 19. o. g. z-a naprosto izostavili, nije mi jasno ni opravdano. K tomu pridolazi, da se oni u § 344. O-e na § 19. pozivaju; a napokon i to, što se među »naredbama«, koje se na kraju O-e spominju da su pridržane iz dodatka k o-g-z-u iz g. 1852., spominje i naredba pod br. 4 ovoga posljednjega dodatka, a ona je u vezi sa § 19. o. g. z-a. To je — među ostalim — dokaz, da su redaktori O-e u svome noveliranju doista prežurno radili. Ako su već htjeli nešto izostaviti, to su mogli prije brisati § 344., koji po mišljenju nekih⁷ ne pripada u civilno pravo.

K §§ 24., 112., 113. i 114. O-e

O-a veli, da se ova posljednja tri §§ imaju staviti odmah iza § 24.

Paragraf 24. o. g. z-a govori o proglašenju mrtvim, a §§ 112.—114. napose o proglašenju mrtvim osoba vjenčanih. No ovim prenošenjem §§ iz jednoga mjesta u zakoniku na drugo mjesto, niti se popravlja sistem zakonika niti postaje sama stvar bolja.

⁶ V. »System« u indeksu ad §§ 17 i 18. *Ungerov* nazor je redaktorima vjerojatno bio poznat, jer je I. izd. njegova »Systema« izašlo g. 1856.

⁷ *Randa*, »Besitz« 4. izd., str. 155.

K § 27. O-e

Ovaj § O-e govori opsežnije o jurističkim osobama negoli § 26. o. g. z-a, koji je u o. g. z-u »sedes materiae« za taj pravni institut.

No ni § 26. o. g. z-a nije brisan iz O-e, te bi po tom imao ostati pored § 27. O-e. To, dakako, ne može biti: Dva §§ o istoj pravnoj materiji, jedan iza drugoga, koji se sadržinom svojom unakrštavaju!

Stari § 26. o. g. z-a ima, dakako, svoje mane, ali § 27. O-e nije mnogo bolji.

U njegovoj 1. alineji čitamo: »Pravo osobnosti pripada i onim ukupnostima osoba (tjelesima, korporacijama) i imovinama (zakladama), koje su u državi priznate za osobe.«

Prema tome stječu jurističke osobe osobnost tek priznanjem te osobnosti od države. Čudnovato! U »ustavnoj eri« se traži priznanje od strane države, dok je stari (onda 50 godina stariji) apsolutistički zakonik stajao na stanovištu slobodnoga osnutka jur. osobe — priznanje države nije imalo konstitutivni karakter za postanje jur. osobe. Čini se, dakle, da su redaktori O-e stajali na stanovištu, da se »zakon društveni« od 26. XI. 1852., t. j. njegovi propisi odnose na podjeljenje jur. osobnosti, a ne samo na policijsko odobrenje (»Genehmigung«) društva.

U drugoj alineji § 27. se kaže, da ovakve osobe imaju »u pogledu imetka, ako nije ništa drugo za njih ustanovljeno, ona ista prava, koja idu osobe naravne, a izvršivaju ih po ustavnih svojih zastupnicih«. Ne bih baš rekao, da je u *svakom* slučaju dobro rečeno, da jur. osoba *izvršuje* svoja prava po zastupnicima (na pr. ona ima pravo uzufrukta, a »izvršava ga po svojim zastupnicima«). Bolje je reći, da ona radi, djeluje (»handelt«) po svojim zastupnicima odnosno organima.

Kad se dalje veli, da prava i dužnosti jur. osoba ne utječu na prava i dužnosti zastupnika, valjda se tim misli reći, da je zastupnik od jur. osobe različit subjekt; no to izlazi već iz pojma zastupstva.

U daljoj alineji, gdje O-a govori o prestanku jur. osobe, nisu navedeni svi razlozi toga prestanka. Kad O-a naročito veli, da korporacija prestaje, kada su »izumrli svi članovi« — treba primijetiti, da svi članovi ne treba da poumiru, već da otpadnu, da

prestanu biti članovi korporacije.⁸ Isto tako nije potrebno, da baš zakonodavna vlast »oduzme« jur. osobi »pravo osobnosti«; to može učiniti i ekzekutivna vlast, dakako u skladu sa zakonom. Da bi u svakom slučaju bio za to oduzeće potreban zakon, to ne bi »de lege ferenda« bilo uputno.

Napokon i odredba, da prestankom jur. osobe »pripadne« imovina (ukoliko nije ništa određeno) državi, i to nije de lege ferenda dobro. Treba razlikovati, da li korporacija služi samo imovinskim interesima svojih članova; ovdje se čista aktiva dijele među članove. U drugim slučajevima imetak također ne pripadne naprosto državi, već se ima pridržati dosadašnjoj svrsi, a ako to nije moguće, ima se upotrijebiti u sličnu svrhu.

Sve u svemu ne bih rekao, da umetkom novoga paragrafa 27. O-e o. g. z. postaje boljim.

K §§ 28.—32. O-e

Namjesto tih §§ o. g. z-a ima doći ovaj propis: »Kako se državljanstvo u trojednoj kraljevini zadobiva i kako se gubi, to ustanovljuju politički zakoni ove kraljevine.«

Taj propis O-e treba odobriti, jer je ispravno, da O-a propise o tom, kako se stječe i gubi državljanstvo, upućuje u područje drugih zakona.

K § 39. O-e

O. g. z. veli u tom §-u, da razlika »bogoštovlja« nema nikakva utjecaja na »posebnička« prava, »već ukoliko to zakoni za neke predmete osobito naređuju«. O-a je taj pasus izostavila.

No ipak devijacija od načela, u § 39. O-e sadržanoga, postoji ondje, gdje su za pojedine konfesije normirane posebne pravne zaslade. Tako u ženidbenom pravu, gdje za katolike, za nekatoličke kršćane i za židove vrijede posebni propisi.⁹ Mimo to je konfesija od utjecaja, recimo, po § 64. o. g. z-a (»ženidba se ne može valjano sklopiti među kršćanima i osobama, koje nisu kršćanskoga vjeronakona«), a O-a taj § nije brisala.¹⁰

Prema tome brisanje 2. izreke § 39. o. g. z-a ne smatram shodnim.

⁸ Poblje o tom *Regelsberger*, *Pandekten*, str. 334. i sl.

⁹ *Stubenrauch*, *Kommentar I.* str. 93, (8. izdanje).

¹⁰ *V. Burckhardt*, *System II.*, § 32., str. 30.

„O pravu ženidbenom“

O-a iz g. 1861. načinila je u ženidbenom pravu o. g. z-a iz g. 1852. veoma značajne promjene.¹⁰

Dok je u čl. III. uvodnoga patenta o. g. z. od g. 1852. (u negativnoj formulaciji) rečeno, da propisi o. g. z-a ex 1852., koji govore o valjanosti braka, o rastavi od stola i postelje pa o raspustu — ne vrijede za rimo- i grkokatolike i za pravoslavne, te po tom — »a contrario« — imaju valjanost samo za protestante i židove, čl. II. uvoda u O-u taj propis čl. III. uvodnoga patenta od g. 1852. formulira pozitivno i podjedno ga ograničuje te kaže, da propisi O-e u gornjim pitanjima vrijede samo za židove, dok za sve druge konfesije (dakle i za protestante) vrijedi ono pravo, koje je vrijedilo za njih prije 1. V. 1853., dakle prije stupanja na snagu o. g. z-a u Hrvatskoj.

Prema tome je O-a (time što za katolike ima u gornjim pitanjima vrijediti pravo, koje je postojalo prije 1. V. 1853.) u prvom redu mimoišla zakon za ženidbe katolikâ od g. 1856. te pokazala, da ima malo razumijevanja za realan život i stvarnost. Da li i ukoliko je uslijed čl. II. O-e time, što se veli, da ima za protestante vrijediti u gornjim pitanjima pravo, kakvo je za njih postojalo prije građanskoga zakonika, a ne ovaj posljednji — da li je time nastala za protestante kakva stvarna izmjena, u to ovdje ne možemo ulaziti.

Nadalje su redaktori O-e u samom tekstu zakona od g. 1852. brisali cijelih 15 §§,¹¹ dakle $\frac{1}{6}$ od svih §§, koliko ih to poglavlje, koje govori o ženidbenom pravu, ima. To je u dobrom dijelu posljedica načela izrečenoga u II. čl. uvoda O-e, gdje se kaže, da u pitanjima valjanosti braka i t. d. vrijedi o. g. z. samo za židove. Trebalo je, dakle, to učiniti kod onih §§, koji se po sadržini svojoj ne tiču židova. Stoga su valjda brisani: § 63. (»Zapreke« ženidbe zbog »posvećenja ili zavjeta«), § 65. (z. zbog »rodbine«), § 66. (zbog tazbine), § 75. (»svečano očitovanje privoljenja«),^{11a} § 77.

¹⁰ O tom sam pisao, ima tomu već 35 godina, i u »Mjesničku« ex 1906. br. 3. Ali tu je na str. 181., al. 2. izr. 1. ispala riječ »potpuno«. Prema tome ima ta izreka glasniti: »Po čl. II. uvoda u osnovu ima »pravo ženidbeno«, kako je u osnovi normirano, vrijediti potpuno samo za židove.«

¹¹ §§ 63., 65., 66., 71., 75., 77., 89., 90., 115., 116., 119., 120., 121., 124., 129.

^{11a} Gledom na § 127. o. g. z-a, koji je ali uglavnom u skladu (»nachgebildet«) s § 75. o. g. z-a I. Krainz, S. 2, § 428., str. 357; Klang-Lenhoff ad § 127., str. 804.

(svečano očitovanje, kad se uzimaju osoba katolička i nekatolička), § 115. i 116. (raspust ženidbe »kod kršćanah nekatoličkih«). Paragraf 71. (napovijed) mogao je biti brisan, jer § 126. govori o židovskoj ženidbenoj napovijedi; samo smeta, da se taj posljednji paragraf (126.) među ostalim §§ iz općega (osobnoga) ženidbenoga prava (§§ 44.—122.) poziva i na § 71.

Nije jasno, zašto je izostavljen § 119. o. g. z-a^{11b} (nevaljanost ženidbe s osobom, koja je prouzročila raspust preljubom, draženjem ili drugim kazni dostojnim načinom); a još manje, zašto su križani §§ 120. i slij. (»turbatio sanguinis«). Paragraf 90. o. g. z-a brisan je valjda, jer se tu »ne radi o privatnom pravu«,¹² a § 89., jer ga redaktori O-e smatrahu naprosto suvišnim; dok je § 124. ukinut već car. naredbom od 29. XI. 1859.

Napokon, ako su redaktori O-e brisali u 2. poglavlju I. dijela o. g. z-a (»O pravu ženidbenom«) propise, koji ne vrijede za židove, ne mogu oni propisi istoga poglavlja o. g. z-a, koji nose naslov: »Iznimke za židove«, u O-i nositi i dalje isti naslov. Ti propisi O-e (§§ 123.—136.) nemaju u toj O-i karakter iznimaka.

Svakako poglavlje o ženidbenom osobnom pravu (§§ 44.—136.) nije ni u zakonu građanskom od g. 1811. u sistematskom pogledu baš idealno. Zbog čl. III. uvodnoga patenta od g. 1852. postaje ono u tom pravcu slabije, a zbog izmjena u O-i ex 1861. još gore.

K § 91. O-e

Dok o. g. z. naprosto određuje, da je muž dužan zastupati ženu u svim prigodama, O-a veli, da je muž dužan ženu u svih »prigodah zastupati bez osobite punomoći, izim u slučajevih, napomenutih u § 1008. o. g. z-a«.

No ako uzmemo, da se ta u § 91. o. g. z-a spomenuta dužnost zastupanja odnosi samo na dužnost zastupanja pred sudom ili pred

^{11b} Da li za to, što o zapreci preljuba govori već § 64. o. g. z-a, a ostali, u § 119. o. g. z-a spomenuti, povodi trećih lica za raspust braka ne preporučuju se »de lege ferenda« (zbog premnogih djela, koja mogu doći pod udar toga propisa); ili radi toga, što redaktori O-e hoće da brišu one §§ o. g. z-a, koji govore o nevaljanosti braka a ne tiču se židova (v. gore u tekstu), za § 119. o. g. z-a pak možda misle, da ne vrijedi za židovske brakove. Od svih tih razloga mogao bih akceptirati jedino onaj, da povodi trećih lica (osim preljuba) čine »impedimentum« po § 119. o. g. z-a previše opsežnim i zato pogibeljnim. V. o svemu tome: *Neumann-Ettenreich*, Oest. Ehrecht, str. 39.; *Klang-Lehnhoff*, K. I. str. 784. i 789. i moj »Izvjestaj« u Predosnovi, str. 18.

¹² Unger, System II. str. 325., N. 5a.

drugim oblastima, i da ne ovlašćuje na sklapanje obvezatnih pravnih poslova za ženu, jer zastupstvo treba dobro lučiti od uprave s imovinom,¹³ onda, mislim, nije uputno spominjati § 1008. baš kod § 91. Paragraf 1008. nabraja slučajeve, u kojima je potrebna specijalna punomoć za pravo zastupanja. Mimo to se u tim iznimnim slučajevima radi — mnogo pretežnije — o sklapanju pravnih poslova; ti pak, prema gornjem mišljenju, ne dolaze pod udar § 91.

Ali ako i ne činimo razliku između dužnosti i prava muža, pa između zastupanja i uprave, te samo gledom na § 1238. (presumpcija, da je žena povjerila mužu upravu svoje slobodne imovine) postavljamo pitanje, da li ovdje vrijede ograničenja § 1008., ne smijemo — kako to čini O-a — naprosto prijeći preko distinkcije, da li se tu »in concreto« radi o supstanciji (kapitalu, glavnici [»Stammvermögen«] ženine imovine ili o koristima [»Nutzungen«]).¹⁴ Općenito se uzima, da muž, komu je po § 1238. povjerenjena uprava ženine imovine, ne treba specijalne punomoći, kad se radi o »koristima«, ali je treba, kad se radi o »glavnici«. Potreba činiti tu distinkciju leži u osobitoj naravi muževa prava uprave (§ 1239.). Redaktori O-e nisu smjeli tu distinkciju ne uzeti u obzir.

Sve u svemu rekao bih, da se umetak O-e ne može preporučiti.

K § 92. O-e

Prije je uzimala praksa,¹⁵ a i još danas uzima većinom teorija,¹⁶ da žena nije dužna uzdržavati muža.

Taj spor rješava O-a tako, da u § 92. izrijeком veli: »Ako je muž siromašan, a žena imućna, dužna ga je uzdržavati pristojno.« Prema tome je imućna žena naprosto dužna pristojno uzdržavati muža, koji je siromašan¹⁷ — dakle i onda, ako bi muž mogao, ali ne će da radi. Takvo rješenje ne bi, rekao bih, odgovaralo pravnom položaju ni dužnostima, koje ima muž u braku.

¹³ Krasnopolski, Oesterr. Familienrecht, str. 86. i sl.; Mayr, Lehrbuch des bürgerl. Rechtes, IV. Buch, str. 35.

¹⁴ V. Klang-Lenhoff, K. III. str. 752, i tamo citirani.

¹⁵ Schey-Manz-ovo izdanje »des ABGB.« ex 1916., ad § 92., rješidba u N. 11. No vidi sada Schey-Manz-ovo izdanje »des ABGB.« ex 1926., ad § 44. (SpR. 16).

¹⁶ Krasnopolski, Oester. Familienrecht, str. 97.

¹⁷ Gore spomenuta (N. 15.) rješidba u SpR. 16. glasi: »U slučaju neimaštine (»Dürftigkeit«) ima i muž prema ženi zahtjev na nedostajuće pristojno uzdržavanje.«

Bolje je to rečeno u našoj Predosnovi. Tu se veli: »Ako muž nema imovine i postane nesposoban za privređivanje, žena je dužna izdržavati ga srazmjerno svom imovinskom stanju« (§ 149.) — a još bolje u § 1360. njem. građ. zakonika.¹⁸

K § 131. O-e

Prema tome su §-u o. g. z-a rabini ili »zakonoučitelji«, koji nisu knjige vjenčanih vodili po propisu zakona, »potpadali« eventualno »tjelesnoj kazni«. O-a je riječi § 131.: »ili tjelesnoj kazni« izostavila. Dakako s pravom. I u O-i kaznenoga zakona od g. 1861. ukinuto je »bijenje«.¹⁹ Kod § 19. O-a to obrazlaže i kaže: bijenje batinama ili šibama ima izostati, pošto se »bijenje ne slaže niti sa duhom vremena niti sa dostojanstvom naravi čovjeka, pače sa njim više puta posve utrnjuje čut poštenja, svakomu čovjeku prirodena«.²⁰

„O pravih među roditelji i djecom“

K § 140 O-e

Taj glasi: »U kojoj vjeri da se djeca rođena iz mješovitih ženidba imaju odgojivati, ostavlja se međusobnu dobrovoljnu sporazumljenju roditelja, što ako se ne bi postići moglo, slijede djeca muškoga spola vjeru oca, a ženska vjeru matere.

Uostalom slobodno je svakomu po dovršenoj 18. godini dobe svoje prestopiti iz jednoga vjerozakona u drugi, uz prijavu prijestupa dotičnim duhovnim pastirom učinjenu.«

Glede pitanja, u kojoj se vjeri imaju odgajati djeca onih roditelja, koji nisu iste vjere, i u kojim godinama ima dijete pravo prijeći u vjeru različitu od one, u kojoj je bilo odgojeno — glede tih pitanja upućuje o. g. z. na »političke« zakone.^{20a}

Ali tim o. g. z. upućuje na veliki niz kojekuda raštrkanih propisa (zakona, svu silu naredaba, raznih rezolucija, dvorskih

¹⁸ »Žena ima, prema svom imetku i svojoj sposobnosti za privređivanje, davati (gewähren) mužu, koji se sâm ne može pristojno uzdržavati, uzdržavanje odgovarajuće njegovu životnom položaju.«

¹⁹ V. Sabor. spise iz g. 1861. sv. IV. str. 163., 169. i 170., ad §§ 19., 240. i 248.

²⁰ Zak. čl. hrv. sabora od 20. X. 1872. (Zbor ex 1673., br. 43.) ukida se tjelesna kazna bijenja bezuvjetno i bez iznimke.

^{20a} Redaktori O. g. z-a imali su temeljnih razloga za to. V. E. Swoboda, Das ABGB im Lichte der Lehren Kants, str. 153. i sl.

dekreta, »intimata«) iz prošloga i pretprošloga vijeka, koji su vrlo nepregledni, a veoma često si i protuslove.²¹

Stoga valjda redaktori O-e nisu htjeli samo brisati ovaj »Verweisungsparagraph« o. g. z-a, već stvarno o tim pitanjima nešto reći, te je redigiran gore citirani propis.

Svakako je time ušla u O-u jedna značajna ustanova, koja baca oštro svijetlo na duh i mišljenje naših redaktora; pri čemu treba napose uvažiti i to, da je to učinjeno već gotovo pol stoljeća prije, negoli je u Hrvatskoj došlo do zakna o vjeroispovjednim odnosima (zakon iz g. 1906.).

U t. zv. mješovitim brakovima bio je već prije dopušten neki utjecaj roditelja na vjerozakon djece. O-a ide dalje i dopušta načelno, da roditelji ugovorno odrede djetetu vjerozakon, a da dijete uopće pripadne jednemu od zakonâ roditelja. U pomanjkanju sporazuma muška djeca slijede vjerozakon oca, a ženska vjerozakon matere.²² Time se, dakako, ne postizava poželjni cilj: jedinstvo vjerskoga odgoja za djecu.

Starijim propisima odgovara i odredba, da svaki može po navršenoj 18. godini prestupiti iz jednoga vjerozakona u drugi »uz prijavu prijestupa dotičnim duhovnim pastirom učinjenu«. Čini se, da primitak sa strane novoga duhovnoga pastira nije potreban.

Uopće sva s tim u savezu stojeća pitanja teško je normirati u o. g. z-u apstrahirajući od toga, da ona zapravo pripadaju u javno pravo. Potreban je za to poseban zakon. Utoliko je bolji o. g. z. sa svojim »upućujućim« § 140. Dakako nije se smjelo s posebnim zakonom čekati preko 50 godina; stim manje, što je zakon o vjeroispovjednim odnosima važan kod nas ne samo iz vjerskoga već i iz narodnoga gledišta. Nije se na to smjelo čekati ni zbog one gomile starih (gore spomenutih) propisa, u kojima se bilo teško (a kadikad i nemoguće) snaći. No da je § 140. O-e i postao zakon, pitanje o vjeroispovjednim odnosima njime u cijelosti ne bi bilo riješeno.

²¹ Obrazloženje zakona od 17. I. 1906. o »Vjeroispovjednim odnosima« (Zbor. od 27. I. 1906., komad III.) u vrlo lijepoj knjizi dra. *Ignjata Valenčiča*, ex 1905. str. 48. i sl.

²² Drugačije zakon od g. 1906. § 21.

K § 148. O-e

U građanskom zakoniku glasi taj §: »Otac može svoje još nedoraslo dijete odgajati za onaj stalež, što ga on drži da je za njega primjeren; ali kad dijete odraste, ako je badava kazalo ocu svojem, da želju ima za drugi, svomu nagnuću i sposobnostima bolje primjereni način življenja, može se potužiti urednomu sudu, koji će službeno o tom presuditi, gledajući na stalež, na imovinu i na prigovore oca.«

Redaktori O-e drže, da se taj § ima sasvim izostaviti. Nije jasno, zašto je to učinjeno. Moglo bi se možda reći, da su te pravne norme suviše: velika ljubav oca prema djeci je najbolji regulator za uređenje takvih pitanja. No onda bi se i opravdanost opstanka § 139. o. g. z-a mogla staviti u pitanje (dužnost odgoja obuhvaća i dužnost, da se djetetu odabere stalež).

I moderni zakoni reguliraju to pitanje na svoj način: švicarski ZGB (čl. 276.); njemački građanski zakon (§ 1631.). Vidi i I. i II. češku osnovu, a naša Predosnova (§ 185.) je § 148. o. g. z-a gotovo u cijelosti preuzela.²³

K § 150. O-e

Taj glasi u o. g. z-u: »Od dohodaka imovine, ukoliko su dovoljni, imaju se namiriti troškovi odgajanja. Ako što preteče, dat će se na kamate i o tom će se svake godine račun polagati. Samo ako bi taj suvišak bio malen, može otac biti oslobođen od davanja računa, i takav će se njemu ustupiti, da njime po volji razredi. Ako je onaj, koji je djetetu dao imovinu, dopustio ocu, da ju uživa, dohoci jamče ipak svagda za uzdržavanje djeteta, koje treba da je prema njegovu staležu, i ne mogu ga, na njegovu štetu uzaptiti očevi vjerovnici.«

Redaktori su zadnju izreku § 150. o. g. z-a ostavili — osim na jednom mjestu — nepromijenjenu, dok namjesto prve dvije izreke § 150. o. g. z-a vele u O-i ovo: »Otac je vlastan pobirati i upravljati dohotke od imetka malodobne djece svoje, nu o tom nije dužan računa polagati. Nego ipak sućanstvo (substantia) imetka djetinjega imade se dovoljno osigurati.«

²³ *Eisner-Pliverić*, »Mišljenja o Predosnovi građ. zakonika za kraljevinu Jugoslaviju«, str. 209. — Tomu načelno ne prigovaraju, ali traže, da mati do-bije pri tom veću ingerenciju.

Prema tome se je O-a od g. 1861. vratila u 1. alineji svoga § 150. opet na naše staro pravo (v. čl. XII., toč. 3. uвод. patenta od 29. 11. 1852.) s time dala ocu veća prava na dječju imovinu. Stanovište o. g. z-a u § 150. odgovara shvaćanju staroga austrijskoga prava, koje, u tom pogledu, ni odlični austrij. komentatori (na pr. P f a f f, valjda najbolji poznavalac austr. građ. zakonika) ne odobravaju.²⁴ Po austr. građ. zakoniku ima naime otac glede imovine djeteta položaj tutora: on mora o svojoj upravi polagati račun, osim da je suvišak neznatan; dok na pr. po njem. građ. zakoniku i po franc. kodeksu i švicar. ZGB ima otac pravo uzufrukta na dječjoj imovini.

Gore sam spomenuo, da je zadnja izreka § 150. o. g. z-a samo na jednom mjestu u 2. alineji § 150. O-e promijenjena (time, što se ovdje pored oca spominju »mati, djed ili baba«) te i za ove vrijedi isto, što i za oca. Uistinu je i kasnije mnogo zastupano u nauci mišljenje, da propis § 150. o. g. z-a o uzufruktu vrijedi analogno i za te osobe, koje »in concreto« treba da odgajaju i hrane dijete.

K § 160. O-e

Ovaj § O-e glasi: »Djeca rođena istina u ženidbi, koja nije tvrda, drže se da su zakonita, ako je zapreka ženidbena bila kasnije uklonjena; ili ako jedno od njihovih roditelja bez svoje krivice nije znalo za rečenu zapreku; ali u posljednjem slučaju ovakova djeca ne mogu zadobiti onu imovinu, koja je po uredbama porodice osobito priuzdržana potomstvu zakonitomu.«

Prema tome su riječi zakona od g. 1811. odnosno 1852. u 1. izreci § 160.: »ali ne u takovoj, kojoj se opiru zapreke naznačene u §§ 62.—64.« izostavljene. Iznimke, navedene u § 160., prema kojima pogodnost zakonitosti poroda nema doći u prilog onoj djeci, koja potječu iz braka, komu stoji naprotiv jedna od zapreka, spomenutih u §§ 62.—64. zakona od 1852., ukinute su carskom naredbom 3. VI. 1858. (br. 82 z. vl. 1.) za slučaj putativne ženidbe. Po tekstu § 160. O-e ukinute su iznimke, spomenute u § 160. zakona od 1852 g. (izuzeća spomenuta u §§ 62.—64. zakona od g. 1852.) i za brakove, koji ne smatraju putativnima, ali im stoji

²⁴ »Verhandlungen des 19. deutsch. Juristentages«, II. str. 194., 217. i sl., i »Verhandlungen des 12. deutsch. Juristentages«, I. str. 168.

nasuprot ma koja ženidbena zapreka, ali koja je kasnije uklonjena.«²⁵

K § 163. O-e

Stari zakon određuje: »Onaj, proti komu je dokazano načinom propisanim u sudovniku,²⁶ da je s materom djeteta puteno općio u ono vrijeme, od kojega do poroda njezinog nije prošlo ni manje od šest ni više od deset mjeseci; ili tko ovo i samo izvan suda prizna, drži se, da je otac djeteta.«

O-a kaže: »Kod nezakonite djece nije dopušćena potraga oca; izim:

a) slučaja, ako je mati djeteta bila po kom zavedena, a isto se zavedenje zbilo u vrijeme, od kojega do poroda djeteta nije izmulo manje od šest, ni više od deset mjeseci; gdje se uzima, da je otac djetetu onaj, proti komu je dokazano, da je zaveo mater djeteta; i

b) ako se tko izjavi na koji obvezan način za oca nezakonita djeteta, u kojem slučaju drži se također da je otac djetetu.«

Prema tome je O-a prihvatila, s nekim ograničenjima, princip: »la recherche de la paternité est interdite« (čl. 340. franc. kodeksa).²⁷

Pitanje o opravdanosti paternitetne tužbe je veoma teško pitanje u građanskom pravu, na koje se različito odgovara.^{27a}

O-a, premda »potragu« oca načelno ne dopušta, odustaje od toga: 1) ako je mati bila zavedena; 2) ako se tko obvezatno izjavi, da je otac djeteta.

U prvom slučaju rješenje O-e utoliko je neshodno, što je »zavađanje« jako elastičan pojam (»äusserst schwankender Begriff«).²⁸ Bolji je njem. građanski zakon § 837., a i spomenuti franc. z. od g. 1912.²⁹ Taj izraz »zavedenje« postoji dašto i u G. g. z-u (§ 1328.), ali ga je III. djelom. novela u § 166. pobliže označila.

²⁵ Vidi o tom moj »Nacr predavanja« IV., § 15., str. 35., N. 1.

²⁶ Ima biti: »u sudskom postupku«.

²⁷ I u Francuskoj modificiran zakonom od 16. XI. 1912.

^{27a} V. »Motive zu dem Entwurfe eines BGB für das deutsche Reich, sv. IV. str. 864.

²⁸ Randa, Schadenersatzpflicht, II. izd., str. 174., N. 140.

²⁹ Taj veli (al. 1., br. 2.): »Dans les cas de séduction accomplie à l'aide des manœuvres dolosives, abus d'autorité, promesse de mariage ou fiançailles, et s'il existe un commencement de preuve par écrit, dans les termes de l'article 1347.«

K § 174. i 175. O-e

Paragrafi 174. i 175. o. g. z-a glase: »Djeca mogu izići ispod vlasti očinske i prije nego navršе dvadeset četvrtu godinu, ako ih otac s odobrenjem suda izriječkom otpusti, ili ako on dopusti dvadesetljetnom sinu, da vodi vlastito kućanstvo.« (§ 174.)

»Kći maloljetna, kada se udaje, dolazi istina za svoju osobu pod vlast muževlju (§§ 91. i 92.); ali što se tiče imovine, otac ima do punoljetnosti njezine prava i dužnosti skrbnika. Ako joj umre muž, dok je maloljetna, tad se povraća pod vlast očinsku.« (§. 175.)

Novum u § 174. O-e jest, da dvadeest godišnji sin može »izići ispod očinske vlasti«, ako on — t. j. otac — »dopusti dvadesetljetnomu sinu, da vodi... vlastiti obrt.« Ali prema dvorskom dekretu od g. 1835. (15. VI.) nije podjeljivanje obrta vezano na navršenu dvadesetu godinu; a ipak taj zakonski propis ima vrijediti i prema O-i.³⁰ Osim toga se po dvorskom dekretu od 12. IX. 1815. (sadržanom u dodatku k općem građ. zakonu pod br. 37.) traži, da ovlast voditi samostalan obrt može biti podijeljena maloljetniku od kompetentne vlasti samo uz prethodni sporazum sa tutorskom vlasti. Međutim su redaktori taj dvorski dekret od 27. IX. 1815. (sadržan u dodatku o. g. z-a pod br. 37.) izostavili.³¹ Iz svega toga proizlazi: nadležne vlasti mogu (u osobitim slučajevima) podijeliti ovlast voditi obrt i maloljetnicima ispod dvadesete godine; ali ovi ipak ostaju pod očinskom vlasti, jer prestanak ove posljednje ovisi o tom, da otac dopusti dvadesetljetnomu sinu voditi vlastiti obrt. S drugim riječima: maloljetnik može voditi obrt, ali on ostaje djelatno nesposoban. No ako je prema O-i tako, onda ovakvo zakonsko uređenje cijeloga toga pitanja jedva će moći koga zadovoljiti.

Nadalje pasus u § 174. O-e: »... ili ako je udata kći navršila osamnaestu godinu dobe svoje«, nije, rekao bih, pravilno stiliziran. Prema ostalim slučajevima, koji se spominju u tom paragrafu, stilizacija cit. pasusa je takva, da daje sumnje, da li udata kći, koja je navršila osamnaestu godinu, izlazi »eo ipso« iz očinske vlasti, ili za to (zbog uvodnih riječi § 174.: »djeca mogu izaći ispod očinske vlasti«) treba dopuštenje oca.

³⁰ Kako se to vidi iz str. 24. »Saborskih spisa« (sv. IV.), gdje se među naknadnim naredbama sadržanim u dodatku k o. g. z-u, koje je O-a pridržala, nalazi i taj propis — pod br. 36.

³¹ I to se vidi iz gore u N. 30. citiranoga mjesta »Spisa saborskih«.

Napokon, kad se u § 175. in pr. O-e veli: »Kći maloljetna, koja se udaje, dolazi istina za svoju osobu pod vlast muževu (§§ 91., 92.), ako nije sam muž pod tuđom vlasti, inače ostaje pod prijašnjom vlasti«, — onda treba uvažiti, da taj izuzetak, t. j. da žena, ako je muž njezin pod tuđom vlasti, ostaje i za svoju osobu pod prijašnjom vlasti, jedva se može — gledom na prirodu samoga braka — opravdati.

Sve u svemu promjene u §§ 174. i 175. O-e o. g. z-a ne bi baš bile, u slučaju, da je O-a postala zakon, napredak prema starom zakonu.

K § 181. O-e

Dok o. g. z. u zadnjoj izreci § 181. određuje: »Posinjenje, imajuće potrebno privoljenje, predlaže se načelstvu zemaljskomu, da se potvrdi, a sudu posinitelja, posinka ili pokćerke, da se uvede u sudne spise« — O-a je u posljednjoj izreci § 181. rekla: »Posinjenje, imajuće potrebno privoljenje, predlaže se sudu, da se potvrdi i da se uvede u sudbene spise.«

Dakle se po o. g. z-u ima posinjenje predložiti »načelstvu zemaljskom« (»Landesstelle«) — a O-a veli, da se posinjenje ima predložiti sudu.^{31a} Tomu se, mislim, ne da prigovoriti.

„O tutorstvu i skrbništvu“

K § 192. O-e

O. g. z. određuje: »I osobama ženskoga spola, samostancima (fratrima, kaluđerima) i stanovnicima tuđih država, ne može se redovito (§ 198.) naložiti tutorstvo.«

O-a je na koncu toga paragrafa još dodala: »izuzamši mater i babu, koje su dužne primiti ga«.

Pasus: »izuzamši mater i babu, koje su dužne primiti ga« neshodno je dodan u § 192. O-e. I to zbog toga, što već § 192. o. g. z-a, pozivom na § 198., upućuje na one žene (na mater i babu), koje se mogu postaviti za tutore. Da su ove dužne primiti se tutorstva, to pak izlazi iz § 200. i 203.^{31b} Po tim §§ mora naime svaki, koji je na tutorstvo zvan, primiti se toga; a § 195. o. g. z-a ne spominje ove žene među onima, koji se mogu ispričati. Istina

^{31a} U skladu s tadašnjim izvanparb. postupkom (§ 258.).

^{31b} Taj § (203.) imao bi se prema namjeri redaktorâ O-e »uvrstiti u postupnik«!

je, da neki tvrde, da se mati i baba ne moraju primiti tutorstva; ali to shvaćanje bazira na §§ 215. i 218. o. g. z-a,³² a ovi, ispravno shvaćeni, ne mogu biti razlog, da se i po tekstu zakona od g. 1852. ne stavimo na stanovište, da su mati i baba dužne primiti se tutorstva. Ako su redaktori O-e zbog § 215. i 218. o. g. z-a imali ipak u tom pogledu kakove sumnje, morali su ove i u *tim* §§ (215. i 218.) eliminirati.

K § 200. O-e

Prvoj izreci § 200. o. g. z-a: »Svacomu naimenovanu tutoru bez razlike naložit će odmah sud tutorstveni, da se primi tutorstva« dodan je pasus: »dostavivši mu tutorstveni dekret«.

Taj dodatak u § 200. je u vezi sa brisanjem §§ 205. i 206. o. g. z-a (prvi govori o »obecanju« sa strane tutora — »Angelobung« —, drugi o »ispravi o tom« — »Urkunde hierüber«). Prema tome nema više po namisli redaktora tutorskoga »obecanja« (§ 205. o. g. z-a) ni § 206. o. g. z-a, koji govori o pravnom karakteru tutorskoga dekreta (naime da je to punomoć, koja služi tutoru za legitimaciju).

Ne znam, zašto se ukida ono svečano obećanje (davanjem ruke sucu), koje propisuje § 205. o. g. z-a. Nadalje: identificiranje tutorskoga naloga sa tutorskim dekretom, odnosno sa tako zvanom »Bestellungsurkunde«, ne bih rekao, da je »de lege lata« o. g. z-a sasvim ispravno,³³ a ne preporučuje se, misli, ni »de lege ferenda«.

K §§ 201.—204., 207 i 208. O-e

Prema O-i se ovi §§ o. g. z-a imaju uvrstiti u postupnik. § 201. govori o načinu otkloniti »određenje« (odbiti tutorstvo); §§ 202. i 203. o odgovornosti tutora i suda; § 204. o primanju tutorstva, a §§ 207. i 208. o tutorstvenoj ili sirotinjskoj knjizi.

Uvrštenje svih tih §§ u postupnik nije u svim tim slučajevima opravdano. Tako glede §§ 202. i 203. Međutim u svakom civilnom zakonu ima propisa, koji bi se mogli uvrstiti u postupnik i obratno.

K § 212. O-e

U prvoj izreci ovoga § O-e veli, da će i sututor primiti od suda »tutorstveni dekret«, dok se u starom zakonu govori, o

³² V. *Krainz-Pfaff*, System (II. izd.) § 467., N. 2.

³³ Nalog taj se može dati pismeno, ali i usmeno. *Stubenrauch*, K. ad § 200. (I. izd., str. 511.; VIII. izd., I. sv. str. 286.). V. i *Zeiller*, K. I, ad § 200., str. 429/2. A možda najbolje o tom *Krainz-Pfaff*, S², § 468., str. 450.

»vjerodajnoj ispravi« (»Beglaubigungsurkunde«). No to nije baš isto. »Vjerodajna isprava« sastavljena je prema dužnostima, koje sututor preuzima.³⁴

K § 230. O-e

Prema § 230. o. g. z-a ima gotov novac ostati kod tutora samo toliko, koliko je potrebno za odgoj pupila i za uredno vođenje gospodarstva. Ostalo se ima upotrijebiti za plaćanje event. dugova ili se ima upotrijebiti na drugi koji koristan način (na pr. za popravak zgrada, proširenje gospodarstva ili poduzeća). Tek ako se gotovina ne bi mogla korisnije upotrijebiti, dat će se na kamate, i to: ili u »javne pjeneznice ili uz sigurnost zakonitu i posebnim³⁵ osobama«.

O-a o tom davanju pupilove gotovine na kamate »u javne pjeneznice« ne govori, jer je do ovakve vrste fruktificiranja pupilove gotovine već u vrijeme pravljenja O-e rijetko dolazilo.³⁶ Mimo to je već u to doba bio na snazi tadanji izvanparbeni postupnik (od 9. VIII. 1854.), koji je zakonito dopuštene načine fruktificiranja maloljetnikovih novaca potanje normirao (§ 194. toga z-a).

U savezu sa citiranim propisom vanparničnog postupka, po kojem jedan način fruktificiranja gotovine nema prednost pred drugim, redaktori su O-e izostavili onaj pasus u starom § 230., iz kojega proizlazi, da o. g. z. smatra ostale vrste fruktificiranja pupilova novca korisnijim od davanja toga novca na kamate. Koje stanovište je u tom pogledu »de lege ferenda« opravdanije, da li ono o. g. z-a ili pak ono, koje dolazi do izražaja u izvanparbenom postupniku — u to se, dakako, ovdje ne ćemo upuštati.

K § 232. O-e

Ovdje je njemački originalni tekst o. g. z-a doista ispravnije preveden na hrvatski negoli u hrvatskom tekstu od g. 1852.

K § 235. O-e

O. g. z. određuje u tom §: »Koliko se god puta dogodi, da se koja glavnica ima povratiti, nastojat će tutor, da se ona opet ko-

³⁴ *Stubenrauch*, K. (8. izd.), ad § 212.

³⁵ Privatnim osobama.

³⁶ *V. Krainz-Pfaff*, S. (2. izd.), § 471. u N. 4. i kod nje.

risno uloži, i prije nego se doista uloži, iskat će on na to odobrenje suda.«

O-a je iza riječi: »ima povratiti« umetnula: »ili je već povraćena«. No ovo posljednje se razumijeva samo od sebe.

K § 234. O-e

O. g. z. veli u § 234.: »Tutor ne može sam primiti nikakove glavnice maloljetnikove, kad ju tko povraća. Dužnik, kojemu je otkazana takva glavnica, iskat će za svoju sigurnost od tutora, da mu pokaže dopuštenje sudno, da može primiti glavicu, i nije dužan zadovoljiti se samom namirom tutorovom; slobodno je također isplatiti dug neposredno samome sudu.«

O-a pak kaže, da taj § »ispravljen, ima glasiti«:

»Dužniku, komu je otkazana kakova glavnica, prosto je isplatiti istu budi tutoru budi samome sudu.«

Na takvu promjenu § 234. o. g. z-a ne bih nikako pristao.

K § 236. O-e

Druga izreka ovoga § o. g. z-a određuje: »Ali glavnica maloljetnikova uložena kod njegovih roditelja, koja ako i nije osigurana po zakonu, ali nije pogibli za maloljetnika, da će ju po svoj prilici izgubiti, ne može se otkazati, ukoliko bi bilo teško roditeljima da ju povrate, a da ne prodadu svoga nepokretnog dobra, ili da ne ostave obrta svojega.«

O-a je zadnji pasus toga § o. g. z-a: »... ukoliko bi bilo teško roditeljima da ju povrate, a da ne prodadu svoga nepokretnog dobra, ili da ne ostave obrta svojega« — ispustila.

Ističem, da i najnovije osnove, na pr. I. češka osnova (§ 253.) i II. češka osnova (§ 198.) nisu, a to s pravom, ovaj pasus o. g. z-a naprosto brisale.

K §§ 237., 245., 260. i 268. o. g. z-a

Ove §§ građanskoga zakonika su redaktori O-e brisali.

Brisanje § 237., u kojem se veli: »Tutor, kada ulazi u tutorstvo, nije dužan dati sigurnice.³⁷ On je i u napredak oslobođen od sigurnice, dok se točno drži onoga, što zakon propisuje za sigurnost imovine, i dok u svoje vrijeme račun uredno polaže« —

³⁷ Kaucije.

ne može se preporučiti. Tako uvjetovana dužnost dati kauciju (ako tutor ne vrši svoju dužnost) ne može škoditi. I I. (§ 254.) i II. češka osnova (§ 200.) pridržale su taj propis.

Naprotiv može se pristati na brisanje § 245. o. g. z-a^{37a} (s obzirom na propise §§ 49.—51. o. g. z-a i §§ 190. i sl. staroga vanparb. postupnika).

Nije dobro, da je u O-i § 260. o. g. z-a naprosto brisan. Taj § o. g. z-a kaže: »Kada se udaje maloljetnica, zavisi od rasuđenja suda, da li se skrbništvo mužu ustupiti ima (§ 175.).« U slučaju, da se uda maloljetnica, koja je pod tutorstvom, treba da se zakon izjasni, što je sa štitništvom. Taj § o. g. z-a nisu brisale ni češke osnove. Vidi I. češ. osnovu § 268.; II. češ. osnovu § 220.

Paragraf 268. o. g. z-a — budući procesualne naravi — mogao je mirno otpasti.

K § 273. O-e

U § 273. o. g. z-a — govori se o proglašenju za razvratnika — umetnula je O-a, kao predzadnju izreku: »A to zahtijevati vlasni su supruzi i najbliži potomci i roditelji« (dakle osobe, prema kojima postoji dužnost alimentacije). Prema o. g. z-u dovoljna je prijava (»objava«), a nije potreban prijedlog.³⁸ O-a govori najprije o »objavi« (kao i o. g. z.), a onda, u spomenutom umetku, o zahtjevu gore rečenih osoba. No ako ima sud na temelju prijave (»objave«) i nakon provedenoga istraživanja, ustanovivši pretpostave, o kojima čini zakon ovisnim proglašenje za razmetnika, dotičnoga proglasiti razmetnikom, onda, mislim bar, nije potrebno reći, da neke osobe imaju još posebno pravo to zahtijevati. Stoga držim, da je logičniji o. g. z., koji ne govori o kakvom zahtjevu niti spominje osobe, koje taj zahtjev imaju; jer napokon interes na tom, da bude proglašena razmetnikom osoba, koja se često sa svojim postupcima izvrgava konačnoj gospodarskoj ruini, može imati na pr. i općina, kojoj konačno takav čovjek pada na teret.

K § 279. O-e

Taj § o. g. z-a se briše. Prema § 27. b) tadanjega kaznenoga zakona osuđeni je na tešku tamnicu bio djelatno nesposoban, te

^{37a} Taj glasi: Navlastito ne mogu maloljetnici bez privoljenja tutorstva valjano ženiti se (§§ 45—51.).

³⁸ *Krainz-Pfaff-Ehrenzweig*, S. IV. izd., § 478, N. 4e, i *Stubenrauch*, VIII., sv. 1., str. 342.

mu je trebalo postaviti skrbnika. No taj propis, t. j. § 27. b) kaznenoga zakonika je prema O-i kaznenoga zakonika iz g. 1861. imao biti izostavljen, te je valjda za to brisan i § 279. o. g. z-a³⁹ u našoj O-i.

„O stvarih i njihovom pravnom razdjeljenju“

K § 290. O-e

O-a je § 290. o. g. z-a, koji veli, da se upravitelji javnih dobara i imovine imaju redovno držati propisa o. g. z-a o načinu, kako se stvari mogu steći, sačuvati i na druge prenijeti — izostavila. Brisanju toga § o. g. z-a nema — jer je suvišan — prigovara.

„O posjedu“

K §§ 321. i 322. O-e

U prvom paragrafu (321.) veli gr. z., da se posjed zakoniti stvarnoga prava na nepokretne stvari zadobiva tamo, gdje su uvedene zemljišne knjige, *samo* urednim upisom u te knjige.

U drugom § (322.) se pak, u 2. izreci, kaže: »... ako se stvar nepokretna, a uvedene su javne knjige, pravo posjeda pripada *isključivo* onomu, koji je upisan kao posjednik njezin«.

O-a predlaže, da se briše riječ »samo« u § 321. o. g. z-a, a riječ »isključivo« u § 322.

O značenju tih §§ mnogo se prepire. Čini se, da zakon ne priznaje na nekretninama naturalni posjed i da glede nekretnina fizičkomu posjedu istih poriče pravne posljedice, koje su inače s posjedom specifično povezane (»pravo posjeda«). Shvatimo li tako »pravo posjeda«, naturalni posjed nekretnina, što se njegova djelovanja tiče, spao bi na puku detenciju.⁴⁰

Spor taj bio je sgurno poznat već i redaktorima.⁴¹ No time, da su oni u tekstu § 321. i 322. o. g. z-a izostavili riječi »samo« odn. »isključivo«, spor nije riješen. I prema tekstu O-e zadobiva se »zakoniti posjed« nekretninâ upisom u javne knjige.

³⁹ Ovaj § o. g. z-a je kasnije ukinut u Hrvatskoj Z-om od g. 1890. »o posljedicama kaznenih osuda i kaznih«.

⁴⁰ Randa, Besitz (4. izd., str. 129 i sl.).

⁴¹ Ne dakako iz *Randine* knjige (I. izd. je izašlo g. 1865.), ali, recimo, iz *Stubenrauchovoga* komentara, I. izdanja (1. sv. izašao g. 1854.).

K §§ 325. i 334. O-e

Ovi su §§ o. g. z-a u O-i brisani.

Kad građ. z. u § 325. veli: »Glede stvari, koja je zabranjena u prometu, ili koja se čini da je ukradena, propisuju zakoni kazneni i politički, ukoliko je obvezan posjednik pokazati naslov posjeda svojega« — jasno je, da taj propis nije privatnopravne prirode.

U § 334. o. g. z-a se pak kaže: »Da li držaocu poštenomu pripada pravo radi iskanja svojega zadržati stvar, ustanovljuje se u poglavlju o pravu zaloga.« Taj bi se § o. g. z-a gledom na § 471. gr. zakona doista mogao izostaviti. No redaktori O-e su i § 471. izbrisali, te prema tome O-a na to pitanje općenito uopće ne odgovara.

K § 337. O-e

O. g. z. kaže: »Posjed općine prosuđuje se po poštenju ili nepoštenju punovlasnika, koji rade u ime članova. Ali svagda članovi nepošteni moraju naknaditi štetu kako članovima poštenim, tako i vlasniku.«

O-a pak kaže: »Posjed općine prosuđuje se po poštenju ili nepoštenju većine punovlasnika, koji rade u ime članova. Ali svagda punovlasnici nepošteni moraju naknaditi štetu kako članovima poštenim, tako i vlasniku.«

Dakle mjesto: »po poštenju ili nepoštenju punovlasnika« — »po poštenju ili nepoštenju *većine* punovlasnika«; a u 2. izreci mjesto: »svagda članovi nepošteni« — »svagda *punovlasnici* nepošteni.«

Glede 1. izreke primjećujem: sigurno je, da je za poštenje odn. nepoštenje jurističke osobe mjerodavna »bona« odn. »mala fides« njezinih reprezentanata; a naravno, ako ih je više, u pravilu većina. Važnost je 1. izreke toga § ta, da se veli, da nije mjerodavno ponašanje članova, već ponašanje reprezentanata.

Tumačenje 2. izreke toga § čini dosta teškoća. Rekao bih, da se stvar ima ovako: Ako se po spomenutom kriteriju ima »općina« smatrati nepoštenom, t. j. ako se ima uzeti, da je posjed njezin nepošten, posljedice toga snosi u prvom redu »općina«, a ta šteta treba da joj se nadoknadi; no nepošteni punovlasnici moraju naknaditi i štetu, koju poštteni članovi općine trpe time, da se općina zbog njihove »mala fides« smatra nepoštenom, te se posjed njezin mora vratiti vlasniku, a poštteni posjednici trpe zbog toga u drugoj

svojoj imovini. Ako se, obratno, »općina« prema gornjem kriteriju ima smatrati poštenom, trpi štetu vlasnik, te ga manjina, koja je svoje znanje prešutjela, ima obeštetiti.

Rekao bih, da je O-a § 337. bolje tekstirala. Ipak, i u tom obliku, pravi tumačenje § 337. o. g. z-a ne nezatne teškoće.⁴²

K § 344. O-e

Zadnja izreka ovoga § o. g. z-a (»Uostalom vlast politička ima se starati, da se uzdrži javni mir, a kazneni sud, da se kazne javna nasilja«) u O-i je doista s pravom ispuštena.

„O pravu vlasnosti“

K § 354. O-e

Dok § 354. o. g. z-a određuje: »Vlasnost smatrana kao pravo jest vlast raditi po volji sućanstvom i koristima stvari kakove i svakoga inoga isključiti od toga«; — veli O-a: »Vlasnost smatrana kao pravo je vlast raditi po volji sa sućanstvom i koristima stvari *tjelesne* i svakoga inoga isključiti od toga.« Umetnuta je, dakle, riječ: »tjelesne« (scil. stvari).

Vladajuja teorija, istina, uzima danas, da predmet vlasnosti u užem smislu mogu biti samo tjelesne stvari. No građ. zakonik govori na drugim mjestima i o vlasnosti na netjelesnim stvarima (na pr. §§ 427., 1424., 1030.). Pored toga su morali redaktori O-e s tim u savezu mijenjati i neke druge §§ (tako: § 353. i 285.)⁴³ — a to nisu učinili. Promjena § 354. o. g. z-a nije dakle »reformatio in melius«.

K §§ 356. i 379. O-e

O-a kaže, da se ova oba §§ o. g. z-a »imadu sasvim izostaviti«.

Prvi (356.) § veli: »Tko dakle tvrdi, da osobi, koja hoće što da steče, smeta kakva zakonita zapreka glede osobne njezine sposobnosti, ili glede stvari, koja se ima steći, mora to dokazati.«

⁴² V. *Stubenrauch*, K. (I. izdanje) ad § 337, str. 674. *Burkhardt*, *System des öster. Privatrechtes*, III. str. 150. i sl.; *Klang-Schey*, K. ad § 337., 1. sv. str. 1243. i sl.; *Ehrenzweig*, S. § 210., str. 215

⁴³ § 285. o. g. z-a glasi: »Što god je različito od osobe i ljudima služi na porabu, zove se stvar u pravnom smislu.« § 353. o. g. z-a glasi: »Sve, što je osobe kakove, sve tjelesne i netjelesne njezine stvari, zovu se vlasnost njezina.« — I. češ. osnova je § 285. izostavila, a § 353. promijenila. II. č. osnova određuje u § 278., da u vlasnosti mogu biti samo tjelesne stvari, ali § 285. o. g. z-a je ostavila. III. češ. osnova vratila se je k shvaćanju o. g. z-a.

To bi se napokon moglo brisati, ali onda bi trebalo brisati i prednji (§ 355.) §.⁴⁴ Tako je to učinila I.⁴⁵ i II. češka osnova.

I § 379. o. g. z-a mogao bi se, budući suvišan, izostaviti.⁴⁶

„O stečenju vlasnosti prisvojenjem“

K § 285. O-e

Taj je § o. g. z-a: »Ni jedna posebnička osoba nema prava prisvajati sebi proizvode, koji su polag naredba političkih ostavljeni za državu« O-a brisala. No od takvih i sličnih brisanja nema ni koristi ni štete.

K §§ 386., 387., 400. i 402. O-e

Svi ti §§ imali bi se brisati.

Ne znam, zašto su redaktori O-u mislili, da će o. g. z. postati bolji, ako se briše § 386. o. g. z-a (»Stvari pokretne, koje vlasnik za svoje ne će više da drži, te ih ostavlja, može svaki član države sebi prisvojiti«). Jedino riječi: »član države« — brisao bih.

I § 387. o. g. z-a je brisan (»Zakoni politički ustanovljuju, ukoliko se imaju smatrati kao ostavljena ili uzeti za državu zemljišta radi toga, što je njihovo obrađenje sasvim zapušteno, ili zgrade za to, što nisu popravljene«).

Svakako se ta stvar ne može tako naprečac riješiti. I. češ. osnova ima propis (§ 362.) o dopustivosti okupacije napuštenih nekretnina, upisanih u gruntovnici, ako je iz gruntovnice vidljivo, da je vlasnik napustio nekretninu. — II. češ. osnova naprotiv ne smatra propis I. osnove o gruntovnom provedenju derelikcije ni u kojem pogledu shodnim. Stvar je, veli II. češ. osnova, po zakonu napuštena, ako je njezin vlasnik nije izvršivao pravo vlasnosti kroz zakonsko vrijeme zastarjelosti; a onaj, koji napuštenu, u gruntovnici upisanu, nekretninu okupira, može tražiti, da se knjižno stanje dovede u sklad sa faktičnim (§§ 300. i 301. II. češ. osnove). — Tako i III. češ. osnova (§ 159.). Istina, pitanje je teško; ipak nedostatak svakoga propisa o tome nije poželjan.

⁴⁴ »Sve stvari jesu uopće predmeti prava vlasnosti, i svaki, kojega zakni naročito ne isključuju, može steći pravo to sam sobom ili po drugom u ime svoje.«

⁴⁵ Motivi ove osnove (str. 459.), vele, da je § 355. suvišan, a § 336. da se razumije sam po sebi.

⁴⁶ § 379. o. g. z-a: »Što je pošten i nepošten posjednik dužan naknaditi vlasniku za korist izmaklu ili za štetu, koju je ovaj imao, ustanovljeno je u prednjem poglavlju.«

O-a je izostavila i §§ 400. i 402. o. g. z-a. Prvi glasi: »Tko se u otkriću učinio krivcem nedopuštenoga kojega djelanja, tko je bez znanja i volje vlasnika koristivnoga potražio blago ili zatajio nalazak, — dio njegov pripast će »opovjedniku, ili, ako nema njega, državi«. Druga izreka toga § nije se smjela naprosto izostaviti. Tako naša Predosnova (§§ 420., al. 3.) veli: »Ako nalaznik blago zataji, ili ako ga je istraživao bez znanja i volje vlasnika zemljišta ili druge stvari, gdje je blago nađeno, njegova polovina pripadne vlasniku zemljišta ili druge stvari.«

Paragraf 402. o. g. z-a (»Propisi o pravu plijena i o stvarima neprijatelju preotetim sadržavaju se u ratnim zakonima«) izostavljen je kao »Verweisungsparagraph«.

K § 392. O-e

U građanskom zakoniku stoji taj § 392. u nizu §§, koji govore o »nalasku stvari izgubljenih«; a u zadnjoj izreci toga § 392. se kaže da »nalaznik« zadobiva pravo vlasnosti tek pošto je vrijeme zastarjelosti prošlo. O-a na tom mjestu veli: tek pošto je prošlo vrijeme zaposjednuća, a to posljednje je prema terminologiji O-e, »terminus technicus« za dosjelost (»usucapio«).

Po sistematici o. g. z-a je stećenje vlasnosti nalazom stvari, slučaj stećenja vlasnosti okupacijom. No to je neispravno, jer se samo stvari ničije mogu okupirati, i jer ovdje pored okupacije treba da proteče i stanovito vrijeme, da se može nađena stvar steći. Nije to nadalje ni zastarjelost, jer se zastarom samo gube prava, a ne steću se nova. Nije to, napokon, ni dosjelost, jer ovdje nema za to podesnoga posjeda; već se tu radi o slučaju germansko-pravne prešutnje (»Verschweigung«).⁴⁷ Redaktori O-e nisu dakle ovdje popravili o. g. z.

„O stećenju vlasnosti priraštajem“

K § 407. O-e

O. o. z., govoreći u tom paragrafu o otocima (»insula in flumine nata«), veli u § 407. in f., da otoci na rijekama *ladonosnim* ostaju »za državu«; dok O-a govori o rijekama *plovidbenim*.

Ne znam, da li su redaktori O-e samo htjeli prevesti § 407. o. g. z-a ili ga i stvarno mijenjati. U prvom slučaju riječ »ladonosan« (dakako nije lijepa!) više odgovara njem. originalu (»schiffbar«). U posljednjem slučaju (»plovidbenim«) izraz taj

⁴⁷ Klag, K. ad § 392., str. 119.

obuhvaća i vožnju pomoću splavi (»Floss«) — treba tekstu O-e dati prednost. Kasniji zakoni o »vodnom pravu« govore izriječno o brodivim i splavnim rijekama, a to je i najbolje; jer napokon i onaj plovi rijekom, koji se vozi čamcem, a na to se ovdje sigurno mislilo.

„O stečenju vlasnosti predajom“

K § 430. O-e

Ovaj § građanskoga zakona određuje, da pokretna stvar, ako je otuđena dvjema različitim osobama (jednoj predajom, a drugoj bez predaje) — »pristoji« onoj, kojoj je najprije bila predana. No O-a dodaje: »osim ako je ova« — t. j. ona osoba, kojoj je stvar bila predana — »znala ili znati morala, da je stvar već drugom prodana«.

Ta izmjena u O-i je u savezu naročito sa starijom literaturom,⁴⁸ i ⁴⁹ koja uči, da § 430. o. g. z-a pretpostavlja poštenje. No noviji — a to shvaćanje prevladava — vele, da je subjektivno shvaćanje kasnijega vjerovnika irelevantno.

I uistinu je poštenje samo onda potrepština stvarnoga stečnja, ako stečniku po sebi stoji nasuprot objektivna zapreka, koja se poštenjem otklanja. Ali puki obligatorni zahtjev prvoga vjerovnika ne pravi stvarnomu stečenju drugoga vjerovnika takvu zapreku. Time se mora sprijateljiti i lajik, čije se pravno shvaćanje protivi rezultatu, do kojega dolazimo. Pri ovladalom mišljenju ostale su i češke osnove. — Drugi vjerovnik, u čiju vlasnost je stvar došla, mora naknaditi štetu samo onda, ako je postupao kvalificiranim lukavstvom (»qualifizierte Arglist«).⁵⁰ Kako se naknada štete sastoji u prvom redu u uspostavi u prijašnje stanje, može to dovesti do toga, da onaj, komu je stvar predana, tu stvar opet izruči.

K § 433. O-e

Taj § o. g. z-a je O-a brisala. On nije kod nas uopće bio nikada na snazi. V. čl. VII., toč. 1. uvodnog patenta k o. g. z-u od 29. XI. 1852.⁵¹ i Krainz S.², § 227; N⁶.

⁴⁸ Schuster, Füger, Nippel, Arnds. V. kod Steinlechner-a, Die Unredlichkeit etz., str. 25., N. 1, čije shvaćanje je ovdje u cijelosti preuzeto.

⁴⁹ I judikaturom.

⁵⁰ Steinlechner, ibid. str. 26. i sl., 32. i sl.; Klang, K. ad § 430., str. 176.

⁵¹ § 433. o. g. z-a glasi: »Da se nepokretno seljačko dobro može pogodbom dalje prenijeti, dosta je, ako predavalac i primalac ili samo predavalac dođe pred poglavarstvo zemljišta i učini, te se upiše stečenje u javne knjige.« — Čl. VII., toč. I. uvod. pat. ad 52, kaže: »Ustanove općega građanskoga zakonika, odnoseće se na kmetsko razmjerje podložništva i podaništva, koji je otprije opstojalo, nego koje je sada ukinut i u napredak nedopustivo, nemaju se već upravljivati.«

K § 434. O-e

Taj § je stiliziran u skladu sa brisanjem § 433. i izmijenjen prema propisima tadanjega gruntovnoga reda (od 15. XII. 1855.).

K § 437. O-e

O. g. z. § 437. glasi: »Tako isto, da se steče vlasnost kojega zapisanoga dobra nepokretnog, nije dosta, da je naredba oporučiteljeva uopće upisana u javne knjige. Tko ima iskanje od ove vrste, dužan je uz to izmoliti u nadležnoj oblasti, da se zapis posebno uknjiži.« O-a pak veli: »Da se steče vlasništvo kojeg zapisanoga dobra, ima se od suda, koji ostavinu raspravlja, ishoditi isprava, kojom se dozvoljuje upis vlasništva u javne knjige.«

I ovdje nastoji O-a dovesti u sklad propise građanskoga prava s propisima tadanjega gruntovnoga reda i izvanparbenoga postupnika.⁵²

K § 440. O-e

Građanski zakonik kaže u § 440.: »Ako je vlasnik istu nepokretnu stvar ostavio dvjema različnim osobama, stvar pripada onoj, koja je ranije zaiskala uknjižbu.«

O-a je poslije riječi »ranije« umetnula: »poštenim načinom«. Ta promjena bazira na istom razlogu, na kojem i ona, načinjena u § 430.

K § 457. O-e

Građanski zakonik veli:

»Pravo zalog proteže se na sve dijelove, koji spadaju na slobodnu vlasnost založitelja, na priraštaj i na pripadnost zalog, dakle i na plodove, dok nisu još razlučeni ili sabrani. Ako dakle dužnik založi jednomu vjerovniku svoje dobro (miljak), a kasnije inomu njegove plodove, posljednji zalog valja samo za plodove, koji su jur razlučeni i sabrani.«

O-a je izostavila cijelu 2. izreku ovoga §.

»Viseći plodovi« prestaju tek separacijom biti dio dobra, te prema tome postaju objekt založnoga prava. Od toga časa može ih vlasnik — ukoliko ne pripada trećemu pravo pobirati plodove — založiti. Ako dakle netko založi svoje dobro, a iza toga njegove plodove, to se kasnije zalaganje može odnositi samo na plodove,

⁵² Vidi *Kirchstetter*, Kommentar zum ABGB. (5. izd.), ad § 437., str. 241. i 242. V. i *Krainz* S.² § 228., N. 5.

koje treba separirati (jer »viseći« plodovi, kao dio dobra, ne dopuštaju zasebno zalaganje). No da ovakovo zalaganje zadobije djelovanje, — treba po mišljenju nekih — prema pravnim propisima postaviti prije separacije sekvestar za podizanje plodova; pod tom pretpostavkom traje založno pravo, koje se odnosi na »viseće« plodove, i nakon njihove separacije.^{52a} Zadnja izreka toga § uistinu je nejasna, te se je preko nje nekako prelazilo.⁵³ Stoga je i naša O-a mogla tu izreku brisati.

K § 460. O-e

Paragraf 460. o. g. z-a, koji veli: »Ako je vjerovnik zalog dalje založio, odgovara on i za takav nenadani slučaj, po kojem zalog ne bi bio propao, ili se ne bi pokvario, da je bio ostao u njegovim rukama« — O-a je sasvim izostavila.

Načinjeno je to valjda za to, što bi se moglo reći, da ova strogost čini pravo podzlaganja iluzornim. No s druge strane se može kazati, da djeljanje, koje biva samo u interesu podzlagatelja, ne smije škoditi vlasniku zaloga.⁵⁴

K § 466. O-e

O. g. z. u § 466. veli: »Ako dužnik u vrijeme trajućega zaloga prenese na inoga koga vlasnost stvari založenih, prosto je vjerovniku tražiti najprije svoje osobno pravo suprot dužniku, a zatim potpuno namirenje iz stvari založene.«

O-a pak u § 466. kaže: »Ako dužnik u vrijeme trajućega zaloga prenese na inoga koga vlasnost stvari založene, prosto je vjerovniku tužbom tražiti isplatu ili proti osobnom dužniku ili suprot vlasniku založene stvari ili proti obima zajedno. Ako je tužba samo proti jednomu povedena, to izrečena osuda ima krepost samo proti njemu, osim ako je tužba proti vlasniku založene stvari u gruntnocni zabilježena. Kad to, može se na temelju pravomoćne osude ili ovršne nagode ovrha voditi neposredno na zalog proti svakomu njezinomu vlasniku.

Proti svakomu vlasniku može se ovrha voditi i onda, kada je založena stvar poslije dozvoljene ovrhe odsvojena.

^{52a} *Krainz-Pfaff*, S², § 270., str. 718.

⁵³ *Tilsch*, Einfluss der Zivilprozessgesetze auf das materielle Recht, str. 132., N. 194.

⁵⁴ *Ehrenzweig*, S⁶, § 284., N. 16.

U založnoj tužbi proti vlasniku zaloga valja dokazati iskanje i dospjelog njegovu, stečenje založnoga prava i da je tuženik vlasnikom zaloga.

Paragraf 466. o. g. z-a govori o založnoj tužbi i o tužbi na osnovu dugovnoga odnosa (Pfandklage- Schulklage), dok § 461. o. g. z-a⁵⁵ radi o formi realiziranja založnoga prava.

Da se uklone razne sumnje, koje su se pojavile glede tih dvaju §§ o. g. z-a, izdana je 19. rujna g. 1860. (d. z. l. br. 212.) ministarska naredba, koja je sigurno bila poznata redaktorima O-e, iako je ta naredba izašla u našem zborniku tek g. 1863. (br. 123.).

Ako ova moja pretpostavka stoji, redaktori naše O-e učinili bi možda bolje, da su se više držali odredaba te ministarske naredbe.

Paragraf 461. dao je naime povoda sumnji, da li se založno pravo ima realizirati tužbom ili molbom (»Gesuch«); a § 466.: da li treba ponajprije tužiti osobnoga dužnika, da li onda treba tužiti još i založnoga dužnika, da li obojica mogu biti zajedno tuženi i t. d. Nejasnoća § 466. potječe odatle, što je rečenica, koja sačinjava taj §, istrgnuta iz svoga prvobitnoga saveza. Ta rečenica naime polazi od pretpostave, da je vjerovnik u pravilu dužan držati se svoga zaloga. Pod tom pretpostavom određuje § 466. o. g. z-a, da se vjerovnik ne treba držati svoga zaloga onda, kada personalni dužnik nije više vlasnik zaloga.⁵⁶

Svakako je § 466. o. g. z-a — radi njegovih mana — trebalo podvrći reviziji. Ipak treba, mislim, i tekstu § 466. O-e staviti neke prigovore.

Naročito mi se čini nezgodno, što i tekst O-e sadržava stari pasus: »Ako dužnik u vrijeme trajućega zaloga prenese na inoga koga vlasnost stvari založenih«. Vjerovnik ima pravo podići tužbu protiv osobnoga dužnika ili protiv vlasnika zaloga ili zajednički protiv ovoga i onoga — i onda, ako je založena stvar već otprije bila vlasnost trećega, koji je privolio, da se njegova stvar založi za tudi dug.⁵⁷

Nadalje: prema O-i slobodno je vjerovniku — ako je vlasnost založene stvari prenesena na drugoga — tužbom tražiti *isplatu* ili suprot osobnom dužniku ili suprot vlasniku založene stvari ili

⁵⁵ Taj glasi: »Ako založni vjerovnik, pošto prođe vrijeme ustanovljeno, ne bi bio namiren, ima vlast iskati od suda, da se proda zalog. Sud će postupati u tom po propisu sudovnika.«

⁵⁶ Iz *Tilscha*, Einfluss, str. 151., N. 243.

⁵⁷ V. *Pfersche*, Grundriss des Sachenrechts (2. Aufl.), str. 64.

protiv objema zajedno. Istina, i novija teorija veli, da petit ima glasiti: tuženik je dužan *platiti* iznos tražbine (*der Pfandforderung*) pod inakom ovrhom iz zaloga (*»bei Zwangsvollstreckung in die Pfandsache«*).⁵⁸ Ali stariji uče: isplata duga nije nikad predmet založne tužbe; ona se može tražiti samo u osobnoj tužbi (*»in der persönlichen Schuldklage«*), jer vlasnik zaloga, jednako kao vlasnik stvari, opterećene drugim stvarnim pravom, kao takav nije obavezan na nikakvu pozitivnu činidbu.⁵⁹ Taj jurističko-logički izvod teško je pobijati. Prema tome može petit glasiti samo onamo, da se *dopusti* ovrha na založenoj stvari.⁶⁰ Druga češka osnova ex g. 1931. (§ 470.) i češki vladin projekt od 4. XII. 1936. (§§ 341. i 342.) vele sasvim općenito: »Čim je osigurana tražbina dospjela, a nije namirena, mora založni dužnik (*»der Pfandschuldner«*) trpjeti, da se založni vjerovnik namiri iz zaloga po propisima ovršnoga prava.«

Svakako, ako se tužba diže protiv vlasnika zaloga kao osobe različite od osobnoga dužnika, i taj bude pravomoćno odsuđen, može se namirenje tražiti samo iz zaloga, a ne iz njegova drugoga imetka. Za to je potrebno (i prema prvom od gore spomenutih shvaćanja) reći u petitu: pod inakom ovrhom iz zaloga.

Zadnja al. § 466. O-e glasi: »U založnoj tužbi proti vlasniku zaloga valja dokazati iskanje i dospelost njegovu, stećenje založnoga prava i da je duženik vlasnik zalog.« Na to primjećujem: fundament tužbe i po tom predmet dokaza kod založne tužbe je opstojanje založnoga prava i tražbine. No taj dokaz je kod hipotekarne tužbe vjerovniku prišteden zbog predmnjeve prava, koja je spojena s tabularnim posjedom. Ta predmnjeva obuhvaća tražbinu (kao stvarno-pravnu) i založno pravo.⁶¹

K § 469. O-e

O. g. z. veli u tom §: »Kad se dug isplati, prestaje pravo zaloga. Ali založitelj je obavezan platiti dug onda samo, ako mu se zajedno povrati zalog. Da se digne hipoteka, nije dosta samo isplatiti dug. Dobro đano u hipoteku ostaje dotle obavezano, dok se isprava zadužna ne izbriše iz javnih knjiga.«

O-a je iza riječi »obavezano« umetnula pasus: »prema trećemu (*»bona fide«*) pošteno postupajućemu«. Ovomu umetku nema pri-

⁵⁸ Klang, K. ad § 466., str. 337., N. 20 a.

⁵⁹ Krainz-Pfaff, S², § 293., str. 803., N. 13.

⁶⁰ Klang, K. ad § 466., str. 337. i sl., N. 21.

⁶¹ Ehrenzweig, S⁶, § 293., str. 551.

govora, jer se je u ono vrijeme uzimalo i učilo od nekih (Krupař, Gspan, Lekisch), da hipotekarno pravo isplatom (»Tilgung«) tražbine bezuvjetno prestaje, te vlasnik može suprotstaviti prigovor već učinjene isplate.⁶² Protiv toga shvaćanja ustao je već Stubenrauch u I. izdanju tumača (g. 1855.), što je našim redaktorima bilo bez sumnje poznato.

K § 471. O-e

O. g. z. u § 471. veli: »Ni zalogoprimac, ni koji mu drago ini držalac tuđe stvari, ne može zadržati istu stvar, radi koga inoga iskanja, pošto je jednoć prestalo ustupljeno mu pravo. Ali ako nastanu potrebnosti naznačene u sudovniku, a stvar je pokretna, može ju predati u sudnu sahranu i staviti na nju zabranu, ili ako je nepokretna, iskati, da se uzapti.«

Taj § o. g. z-a su redaktori O-e brisali, jer građ. z. pravo pridržanja i onako nije općenito priznao. Zeille⁶³ veli, da je to učinjeno zato, što to vodi lako do zloporabe, a i zato, što sudski postupak pruža držaocu druga sredstva osiguranja.^{64a} Pokazalo se je međutim, da § 471. treba reformirati, a ne naprosto brisati,⁶⁴ što je u bivšoj Austriji i učinjeno.

K § 499. O-e

Ovaj § o. g. z-a glasi: »Ukoliko se ne opiru zakoni politički ni naredbe o šumama, pravo paše proteže se na svaku vrstu tegleće živine, goveda i ovaca, ali ne na svinje i na živad. Živina nečista, nezdrava i tuđa svagda se isključuje od paše.«

O-a je isključila od prava paše i ovce, što je i drugdje u nekim zemljama bivše Austrije učinjeno.⁶⁵

„O stvarnih teretih“

K § 530. O-e

Ovdje se veli, da § 530. o. g. z-a izostaje sasvim, a »iza njega« imaju se uvrstiti ova »ustanovljenja«:

»O stvarnih teretih.

⁶² Vidi поближе o tom Stubenrauch, K. I. izd., svez. 2., ad § 469., str. 127. i sl.

⁶³ Kommentar, II. str. 285.

^{64a} V. §§ 407—437. Gpp-a, koji je vrijedio u vrijeme redakcije O-c.

⁶⁴ Bericht der Kommission für Justizgegenstände über die Gesetzesvorlage, betreffend die Aenderung und Ergänzung einiger Bestimmungen des ABGB, str. 78.

⁶⁵ Ehrenzweig, S⁶, § 250., str. 351.

§. Kada je koja nepokretnost tako opterećena, da je njezin vlasnik dužan svagdašnjemu vlasniku druge nepokretnosti ili stanovitoj osobi nešto učiniti ili davati, tada neima služnosti, već stvarni teret (*servitium reale*).

§. Naslov na stvarne terete osniva se na pogodbi, na naredbi posljednje volje i presudi sučevoj; a način stečenja sastoji se u upisu u javne knjige.

§. Stvarni teret nosi svagdašnji vlasnik opterećene nepokretnosti tako, da ne ima samo one dužnosti ispunjavati, koje dospjevaju otkad je vlasnik postao, nego i one izvršiti, koje je bio njegov prednik ispuniti obvezan; nu prosto mu je za ove iskati naknadu od prednika po § 927. o. g. z-a.

§. Ako se opterećena nepokretnost proda putem stečaja ili ovrhe, kupac ne jamči za zaostatke, no ovlaštenik može iz kupovine iskati samo trogodišnje zaostatke od otvorena stečaja ili dozvoljene ovršne dražbe, natrag računajući.

§. Ako je na opterećenoj nepokretnosti prije stvarnoga tereta založno pravo uknjiženo, vjerovnik, koga to pravo ide, može iskati, da se nepokretnost na prisilnoj javnoj dražbi, ako bi njemu na uštrb bilo, kad bi se nepokretnost sa stvarnim teretom prodala, dosudi kupcu bez stvarnoga tereta, inače ostaje stvarni teret na nepokretnosti.

§. Stvarni tereti prestaju, kada je nepokretnost opterećena ili ovlaštena sasvim propala, kada stanovita ovlaštena osoba umre ili steče opterećenu nepokretnost, i kada vrijeme ugovoreno izmине.

Kadgod koji od ovih slučajeva nastane, prosto je vlasniku opterećenoga dobra iskati, da se stvarni teret izbriše iz javne knjige.«

Docirajuća sadržina staroga § 530. o. g. z-a^{65a} može se, dakako, lako izostaviti. Zapravo se ovdje radi o realnim teretima.⁶⁶ Redaktori O-e imaju pravo, da o tim teretima treba nešto izbliže reći, te za to o njima govori u 6 §§.

U prvom od ovih §§ govori se, u čemu sastoji realni teret. Bolje bi, mislim, bilo, da je u tom § brisan pasus: »tada nema služnosti«. Takova doktrinarna diferenciranja zapravo ne pripadaju u zakon.

^{65a} Taj glasi: »Stalni godišnji prihodi nisu nikakve službenosti osobne, i zato se mogu polag svoje naravi prenijeti na sve nastupnike.«

⁶⁶ V. *Krainz-Pfaff*?, § 248., str. 670.

U 3. § in f. ima biti — što najprije ističem — § 928. mjesto § 927.

Nadalje (pošto se najprije veli, da realni teret nosi »svagdanji« vlasnik opterećenih nekretnina) O-a ovdje rješava sporno pitanje, da li sljednik odgovara i za zaostatke prednika; a rješava to afirmativno, t. j.: da je sljednik (novi vlasnik realnim teretom opterećene stvari) obvezan ispuniti i one dužnosti, koje je njegov prednik trebao da izvrši. No O-a podjedno dodaje, da je takvomu sljedniku slobodno tražiti naknadu od prednika prema § 928. o. g. z-a.

Rekao bih, da pozivanje O-e na taj § nije na mjestu. Istina, i K r a i n z i U n g e r pozivaju se, kad govore o realnim teretima, na § 928. in f. o. g. z-a. Prvi,⁶⁷ da dokaže, da kod tih tereta samo novi posjednik odgovara za zaostatke, dok stari dužnik izlazi iz obligacionoga odnosa. U n g e r^{67a} naprotiv tvrdi, da sljednik u posjedu, koji je opterećen realnim teretom ne nosi ranije zaostatke. Drukčije bi bilo, veli U., jedino, kad su ti zaostaci pokriti hipotekom ili su napose inabulirani: na te slučaje se jedino odnosi § 928. in f. E h r e n w e i g⁶⁸ konačno, kad raspravlja pitanje tko nosi zaostatke, sa § 928. in f. uopće ne operira, već samo u jednoj noti letimice naznačuje, da K r a i n z osniva svoje potizivno mišljenje — da naime samo sljednik odgovara za zaostatke — na § 928. in f. Pri takovom stanju stvari jedva se može poreći, da je za zakonodavca pri rješavanju pitanja tko nosi zaostatke realnih tereta, da li novi ili stari posjednik, zaista uputno, da § 928. uopće ostavi po strani. I uistinu po svojoj prirodi mnogo sporna norma

⁶⁷ Krainz (S², § 336., str. 118. u N. 1. i kod nje), u starijim se izdanjima poziva na § 928. u dokaz svoje tvrdnje, da kod realnih tereta stari dužnik ne odgovara ni za ranije zaostatke, jer da se u tom § (in f.) veli, da se zaostaci mogu realizovati (od vjerovnika) samo protiv novoga posjednika. U § 323., str. 78. istoga sistema pak čitamo, da primalac odgovara prema trećemu za »zaostatke«, ali ima pravo regresa prema predniku, ako ih nije izrijekom primio kao jedini dužnik (»als Selbstschuldner«) § 928.

^{67a} Unger naprotiv (S. I. str. 563. br. 7. i N. 34.), govoreći o ranijim zaostacima realnih tereta, veli, da sljednik u posjedu realnim teretom opterećene nekretnine ne nosi ranije zaostatke. Drukčije bi po U-u bilo, da je taj sukcesor u posjedu i univerzalni sukcesor prednika, ili da su ti zaostaci pokriti hipotekom. Na taj potonji slučaj, kao i na slučaj, kad su zaostaci napose intabulirani, odnosi se, veli U., zadnja izreka § 928.

⁶⁸ Napokon kaže Ehrenzweig, (S⁸, § 263., str. 397. u N. 8. i kod nje), da vlasnik realnim teretom opterećene nekretnine odgovara za činidbe, koje su dospjele za vrijeme njegova prednika, samo stvarno, i to samo tako dugo, dok nije minulo zakonsko trajanje stvarne odgovornosti (»Der Sachhaftung«). Poslije toga je vjerovnik sasvim upućen na osobnu odgovornost prijašnjega posjednika. Paragraf 928. E. tek napominje (N. 8), kad kaže, da prema shvaćanju Krainza, odgovara samo sljednik za zaostatke; jer da je to po K-u izlazi iz § 928. o. g. z-a.

§ 928. in f., slaba je osnovica za svaku jur. konstrukciju, koja na njoj počiva.

Nego ako i damo § 928. in f. grad. z-a određeno značenje, te velimo: »za dugove i zaostatke« (»für Schulden u. Lasten«), koji su na stvari, odgovara vazda otuđilac (stari posjednik); ipak nije opravdano, da se O-a — kad daje novomu posjedniku, koji je platio zaostatke realnih tereta, pravo tražiti naknadu od staroga posjednika — poziva na § 928. in f. o. g. z-a. Ovaj naime određuje, da primarna dužnost namiriti spomenute zaostatke leži na starom posjedniku (otuđiocu), dok je prema O-i i dužnost platiti zaostatke također primarna dužnost novoga posjednika. Kada potonji ove namiri, učinio je prema § 928. nešto, što je drugi imao učiniti i može tražiti naknadu (§ 1042.); prema O-i pak učinio je u tom slučaju, što je i sâm imao učiniti — samo mu O-a naročitom normom daje pravo tražiti od prednika regres. Pozivanje na § 928. nije, mislim, ovdje na mjestu.

Norme § 4. i 5. O-e idu zapravo u ovršni red (z. o izvršenju) odnosno u stečajni zakon: tamo treba o njima, i to iscrpnije govoriti.

„O pravu nasljedstva“

K § 548. O-e

O. g. z. veli u tom §: »Nasljednik uzima na se obveze, koje je oporučitelj imao ispuniti iz svoje imovine. Na nasljednika ne prelaze globe određene zakonom, na koje pokojnik nije bio još osuđen.«

Prema O-i se na koncu § 548. veli mjesto zadnje izreke istoga § o. g. z-a: »izim globa ma i pravomoćnom osudom određenih«.

Ministarska naredba od 3. IV. 1859. (z. vl. 1. br. 53.) veli preciznije negoli u o. g. z-u, da te globe prelaze na nasljednika osuđenikova, ako je osuđenik umro nakon pravomoćnosti osude. Ali O-a kaže, da nasljednik ne plaća globe, bile one »određene i pravomoćnom osudom«.

Ipak je stanovište ministarske naredbe ispravno. Ono je, vele P f a f f - H o f m a n n,⁶⁹ produkt korektne jurističko-logične operacije. Zahtjev protiv nasljednika je privatnopravan. Obligacija tereti ostavinu. Istina je, da globa, izrečena protiv ostavitelja,

⁶⁹ Kommentar, II. str. 46.

smanjuje ostavinu, te je stoga štetna za nasljednika. Ali ne bi bilo drugačije, da je ostavitelj platio globu još za života. Napose ne stoji, da kazan treba da bude vazda ograničena na krivca. Kolikoput baš pogađa ona njegove najbliže.⁷⁰

„O očitovanju posljednje volje uopće i o oporukah napose“

K § 568. O-e

O. g. z. veli: »Koga je sud proglasio za razmetnika, taj može po posljednjoj volji razređivati samo polovinom svoje imovine; druga polovina zapada zakonitim nasljednicima.«

Taj § promijenjen je u O-i onamo, da je rečeno: »... taj može posljednjem voljom razređivati, ako ima zakonskih nasljednika, samo s polovinom svoje imovine.«

Ako razmetnik nema zakonskih nasljednika ili se ovi ne posluže svojim pravom, može razmetnik slobodno raspolagati. O tom nema ni po starom o. g. -zu nikakve dvojbe (zbog »racije legis« i supsidijarnosti prava na ošasnu imovinu). Prema tome je umetak: »ako ima zakonskih nasljednika« — suvišan. Napokon može i rasipnik izbaštiniti iz razloga, navedenih u § 768. i sl. o. g. z-a.⁷¹

K § 574. O-e

Paragraf 574. o. g. z-a glasi: »Zločinac osuđen na smrt ne može od dana, kada mu je oglašena presuda, valjano očitovati svoje posljednje volje; a osuđeni na tamnicu najtežu ili tešku ne može je dotle valjano očitovati, dok traje vrijeme kazne njegove.«

Ta § o. g. z-a je u vezi sa § 27. tadanjega kaznenoga zakona. No taj § je O-a brisala prema O-i kaznenoga zakonika iz g. 1861. (V. »Spisi saborski« ex 1861., str. 163.) Kod nas je taj § o. g. z-a ukinut z-om od 10. VI. 1890. (Zbor. br. 50.)

K §§ 580. i 581. O-e

Ovi §§ o. g. z-a govore o formi pismene oporuke, kad testator ne »umije« pisati (a može čitati) odnosno kad testator ne »umije« čitati (a ne može ni pisati).

O-a na oba mjesta veli namjesto: »ne umije« — »ne umije ili ne može«. To je svakako bolje, ali treba primijetiti, da njemački

⁷⁰ Pfaff-Hofmann, ibidem.

⁷¹ Pfaff-Hofmann, l. c. str. 109., VI. i Krasnopolski, Erbrecht, str. 54., Klang-Handl, K. Bd. II/I., str. 152.

original na dotičnom mjestu veli: »welcher nicht schreiben« odn. »welcher nicht lesen *kann*«. To »kann« obuhvaća po tumačenju komentatora o. g. z-a i neznanje i nemogućnost (»unkundig« i »unfähig«). Vidi i § 886. o. o. z-a.

K §§ 593., 600., 602. i 603. O-e

O. g. z. u § 593. veli: »Tko nije vjere kršćanske, ne može posvjedočiti posljednje volje kršćanina.«

Taj § su redaktori O-e izostavili, jer je ukinut već g. 1860. (Zb. ex 1863. br. 7.).

Brisanje §§ 600., 602. i 603. o. g. z. nije od veće važnosti.

„O zamjenicah i povjerbah“

K §§ 618.—45. O-e

Osnivanje obiteljskih fideikomisa O-a »pro futuro« ne dopušta. Šezdeset godina poslije toga vidovdanski ustav (čl. 38.) te fideikomise naprosto ukida.

„O zapisih“

K § 678. O-e

Radi se o § 670. o. g. z-a, a ne o § 678. i o prijevodu nječkih riječi: »bei mittelmässigen Vermögen«. Mislim, da je od raznih prijevoda originalnoga teksta (hrv. tekst ex 1852., *M u d r o v č i-ć e v* prijevod i prijevod *A r a n d e l o v i ć e v*) najbolji prijevod Arandelovićev, koji veli: »srednjega imovinskoga stanja«. Taj prijevod prihvatila je i Predosnova (§ 670.).

K § 681. O-e

§ 681. o. g. z-a veli: »Pod nazvanjem: djeca, ako je oporučitelj ostavio što tuđoj djeci, razumijevaju se samo sinovi i kćeri; ako je pak ostavio svojoj vlastitoj djeci, razumijevaju se i potomci, koji dolaze na njihovo mjesto i koji su pri smrti oporučitelja jur bili rođeni.«

Konac su ovoga § o. g. z-a redaktori O-e promijenili, te iza riječi: »na njihovo mjesto« stavili: »nu i jedni i drugi valja da su pri smrti oporučitelja bili već začeti«.

Glede zadnjega retka § 681. s neke se strane naime tvrdilo, da se ovo ograničenje ne tiče tuđe djece. No svi razlozi toga ogra-

ničenja govore za to, da se to ograničenje proteže i na prvi slučaj, i samo ovdje ima praktično značenje. U drugom slučaju je to ograničenje suvišno, jer nitko ne može koncipirati djecu poslije svoje smrti, niti može dobiti unuka od prije umrloga djeteta.⁷²

Samo ograničenje, o kojem je riječ, bazira na tom, da nasljednim dijelom ili zapisom može biti direktno honoriran jedino onaj, koji u vrijeme smrti ostaviteljeve već egzistirao.⁷³

Ali svakako su u hrvatskom tekstu o. g. z-a od g. 1852. njemačke riječi: »erzeugt waren« (681. in f.) krivo prevedene sa »rođeni«. Treba reći: »začeti«.

K § 686. O-e

Prva izreka § 686. o. g. z-a glasi: »Ako je komu zapisana iz zaostavštine kakva pojedina stvar, pripadaju zapisovniku, od dana, kada je umro oporučitelj, i tekući kamati, pridošle koristi i svaki ini priraštaj.«

O-a veli mjesto: »kamati« — »tekući dohoci«. No time nisu teškoće tumačenja § 686. odstranjene. Radi se o tom, što se ima razumijevati pod »einzelnes Verlassenschaftsstück«. Time, što se mjesto: »kamati« veli: »dohoci«, teškoće, dakako, nisu prestale. O-a se je valjda povelja za onima, koji misle, da se pod »kamati« imaju razumijevati »Miet-Pacht u. Grundzinse«, te su s toga redaktori O-e mjesto: »kamati« rekli: »dohoci«.⁷⁴ Time bi bilo uklonjeno protuslovlje između §§ 686. i 664. No može biti u ostavini »nomen« — »legatum nominis«, koji se može prispodobiti sa legatom »speciei«, te se ovdje može doista govoriti o kamatama kao nekim plodovima zapisane »species«.⁷⁵

K § 694. O-e

O. g. z. govori u tom § o zakonskim priložima za javne zavode. O-a je taj § o. g. z-a s pravom brisala. On ne pripada u privatno pravo, suvišan je, a i bez svrhe.

⁷² Pfaff-Hofmann, K. ad § 681., str. 482.

⁷³ Pfaff-Hofmann, ibidem.

⁷⁴ Winiwarter, Bürgerliches Recht, III., str. 215. i Pfaff-Hofmann, K. II., str. 503., N. 7., v. i Stubenrauch, K. (I. izd., sv. 2., str. 502.), ad § 686.

⁷⁵ Pfaff-Hofmann, I. c.

„O ograničenju i ukinuću posljednje volje“*K § 715. O-e*

O. g. z. veli ovdje: »Ako se ne može razaznati, koja je oporuka ili koje je zapisje kasnije, valjaju oba, ukoliko zajedno mogu opstati, i tad se uporavljivaju propisi ustanovljeni u poglavlju vrhu zajednice vlasnosti.«

O-a § 715. stavlja na to mjesto tekst doslovce isti, koji je u o. g. z-u, samo da o. g. z. veli: »... koja oporuka *ili* koje zapisje«..., dok O-a kaže: »... koja oporuka *i* koje zapisje...«. No time se sadržaj § 715. u stvari ne mijenja.

„O nasljedovanju zakonitom ili neoporučnom“*K § 754. O-e*

Prema starom građ. z-u nezakonita djeca imaju zakonsko nasljedno pravo samo prema materi. Prema srođnicima matere, a ni prema ocu i njegovim srođnicima nemaju ovakva djeca zakonsko nasljedno pravo. O-a je taj položaj nezakonite djece htjela popraviti utoliko, da bi ta djeca mogla ab intestato baštiniti ne samo mater, nego i njezine *roditelje*. Pod roditeljima matere misli se ovdje, držim bar, prema načinu izražavanja o. g. z-a, kad govori o intestatnom nasljednom pravu — samo na oca i mater nezakonite matere, a ne i na njezine daljne ascendente. Razumije se, da takva djeca ne mogu baštiniti ab intestato ni ostale materine srođnike. U 2. izreci O-e trebalo je spomenuti i djeda i babu i ostale srođnike materine.⁷⁶ Inače je i ovo proširenje nasljednoga prava nezakonitoga djeteta, kako ga O-a predviđa, neki napredak prema o. g. z-u. Bolja je dakako austr. djelom. novela (I. § 65.).

K § 756. O-e

Taj §, kad govori o zakonskom nasljednom pravu u imovinu nezakonitoga djeteta, promijenjen je konzekventno §-u 754. O-e.

K § 760. O-e

Taj § u o. g. z-u veli, da dobro ošasno zapada komori ili onim osobama, koje polag naredba političkih imaju pravo posvojivati ošasna dobra — ako nije više živ ni zakoniti drug.

⁷⁶ § 754. O-e glasi: »U obziru matere i njezinih roditelja, djeca nezakonita imaju isto pravo, koje pristoji djeci zakonitoj u nasljedovanju neoporučnom na imovinu, koja se može slobodno prenijeti na nasljednika. Ali djeca nezakonita nemaju nikakva prava nasljedovanja na zaostavštinu oca i očevih srođnika.«

O-a naprosto veli: »Ako nije više živ ni zakoniti drug, ostavina kao dobro ošasno, zapada zemlji ovoj.« Preuđesjen je dakle taj § prema tadašnjim prilikama, t. j. prema pravnim odnosima, koji bi imali prema želji otaca naših nastati u našoj domovini.

K § 761. O-e

Glede zakonskog nasljedovanja dobara seljačkih upućuju redaktori O-e u tom § samo na političke zakone, dakle isto kao i u austr. građanskom zakonu, s tom jedinom promjenom, da je u O-i iza riječi »glede seljačkih dobara« umetnula riječ: »zadruga«. Prema tome glasi § 761. O-e: »Iznimke od reda zakonitoga nasljedovanja ustanovljena u ovom poglavlju glede dobara seljačkih (zadruga) . . . sadržavaju se u zakonih političkih.« S tim u savezu stoji i čl. V. uvoda u O-u, koji kongruento sa čl. VIII. našega uvod. patenta od g. 1852. određuje, da propisi građ. z-a o zakonskom nasljedovanju imaju vrijediti i onda, kada se radi o dobrim seljačkih, ukoliko ne bude osobitim zakonom inako određeno. Ustanove nacrtu zadrugnih zakona, kojih je više pred sabor od g. 1861. stiglo, govore istina i o nasljedovanju u zadruzi. Tako zak. osnova o uređenju zadruga i »seljanskih« dioba, sadržana u čl. CXII. sab. zaključaka, zak. prijedlog nar. zastupnika Franje Žučela (II. svez. sab. spisa od g. 1861., br. 38.) glede uređenja zadruge, konačno zak. osnova o uređenju zadruga od Ognjoslava Utješennovića (III. svez., br. 225.) i zakonska osnova hrv.-slav. namjesničkoga vijeća o zadrugama (svez. III. cit. br. 224.).⁷⁷

„O dijelu zakonitom i o uračunanju u dio zakoniti ili nasljedni“

K § 768. O-e

Među slučajevima izbaštinjenja djeteta spominje o. g. z., u tom § slučaj, kad je dijete odsuđeno na doživotnu ili dvadesetgodišnju tamnicu, nadalje kad dijete »postojano« provodi način života protivno javnoj ćudorednosti.

O-a je ova dva slućaja izbaštinjenja brisala.

Ne bih rekao, da je to de lege ferenda opravdano.

⁷⁷ V. Moje predvanje u Prav. društvu: »O reviziji opć. građ. zakonika« (»Mjesećnik« ex 1906., br. 3., str. 182. i sl.).

K § 772. O-e

O. g. z. veli: »Iznasljedenje se ukida samo po naročitoj poreki, očitovanoj načinom zakonitim.« To će reći, da se izrično ili mučke učinjeno iznasljedenje ukida samo razredbom posljednje volje u pravovaljanoj formi, a ne pukim oprostjenjem.

Redaktori O-e misle, da je bolje reći: »Iznasljedenje ukida se samo po ustanovljenih §§ 719—21.« Čini se, da ih je riječ »naročito« smetala. Ali taj »naročito« treba po općem shvaćanju razumjeti ne kao naročito očitovanu poreku (§ 719.) naprama mučke očitovanoj (§ 721.), već kao osobito očitovanje poreke naprama poreki, koja bi samo proizlazila iz stanovitih okolnosti.⁷⁸

K § 779. O-e

Gradanski zakonik u tom § veli: »Ako dijete umre prije oporučitelja i ostavi poslije sebe potomaka, ovi potomci, ako su mimoideni mučanjem, dolaze glede prava nasljedovanja na mjesto djeteta.«

Promjena načinjena u O-i sastoji se u tom, da je odmah na početku umetnuta riječ: »postavljeno«. Dakle, dok o. g. z. veli: »Ako dijete umre prije ostavitelja...«, O-a kaže: »Ako dijete postavljeno umre prije oporučitelja...«

U O-i se prema tome traži, da dijete mora biti u oporuci *honorirano*, da mogu njegovi potomci u smislu toga § doći na njegovo mjesto; dok se po o. g. z-u — gdje toga dodatka: »postavljeno« nema — uzima općenito, da § 779. dolazi do uporabe i onda, ako je najbliži descendent u oporuci mimoiden.

Istina je, da su i neki stariji pisci — a za njima se valjda povode i redaktori naše O-e — ograničavali § 779. o. g. z-a, premda ovaj sasvim općenito glasi, na slučaj, da je najbliži descendent honoriran. Ako polazimo sa stajališta, da je bila osnovna misao o. g. z-a, da bi ostavitelj s daljnjim descendentom, da je ovaj već u vrijeme pravljenja oporuke bio in concreto nužni nasljednik, jednako (ni bolje ni gore) postupao kao s najbližim descendentom⁷⁹ — onda gornje ograničenje nije na mjestu. I najnovija češka osnova (R V) nije mijenjala § 779. o. g. z-a. V. § 589. češ. R. V.

⁷⁸ Unger, Erbrecht, § 83., No. 19. Ako tekst o. g. z-a i nije baš uzoran, tekstacija O-e ipak ne zadovoljava. V. Krainz-Pfaff, S² 1⁴, ad 529., III. V. i našu »Predosnovu« i moj »Izvještaj«, § 755.

⁷⁹ Unger, Erbr. § 87., N. 5.

K § 783. O-e

Stari tekst veli: »U svim slučajevima, kada nužnomu nasljedniku nije ostavljen pristojeci mu dio nasljedni ili zakoniti, ili mu je takov nepotpuno ostavljen, dužni su postavljeni nasljednici i zapisovnici pridodati razmjerno, koliko je potrebno, da se potpuno namiri rečeni dio.«

Taj § izmijenila je osnova tako, da kaže: »... dužni su najprije nasljednici, a za njimi i zapisovnici...«

Ta promjena je također u skladu sa shvaćanjem nekih ondašnjih pisaca (Z e i l l e r, S c h e i d l e i n i dr.). No onda bi § 783. o. g. z-a određivao nešto, što se samo po sebi razumije (§§ 690. i 692.), dakle što je suvišno. Pored toga je § 783. htio pogoditi presumiranu volju ostavitelja, koji bi, da je predvidio isplatu nužnoga dijela, u svrhu izlučenja potrebne sume po svoj prilici razmjerno smanjio udjele nasljednika i legatara.⁸⁰

K § 789. O-e

Iza § 789. o. g. z-a (»Što se tiče zakonitoga dijela roditelja, uračunava im se ono, što su prije primili, onda samo, ako im to ne bi bilo dano kao pomoć pripadajuća im po zakonu (§ 154.) ili iz jedne tek izdašnosti.«) dodala je O-a kao 2. al. ovo:

»Uračunanje u zakoniti dio sastoji se u tom, da se ono, što nužni nasljednik ima dobiti po § 787., odbije od dijela zakonitoga, a ono, što je po §§ 788. i 789. unaprijed primio, da se pribroji radi odmjerjenja zakonitoga dijela čistoj ostavini, pa da se od zakonitoga dijela ovako pronađenoga opet odbije, što je unaprijed primio.«

O-a dakle veli, da uračunanje u zak. dio sastoji u tom, da se ono, što nužni nasljednik ima dobiti po § 787. o. g. z-a, t. j. na osnovu razredbe posljednje volje, ima odbiti od dijela zakonitoga. Taj je propis, istina, dobar,⁸¹ ali je možda suvišan, jer s jedne strane je sigurno, da se nužni dio određuje bez obzira na zapise i ine iz očitovanja posljednje volje proizlazeće terete (§ 786.); a s druge strane iz pojma uračunavanja namjena, u korist nužnih nasljednika učinjenih (§ 787.), opet proizlazi, da se od ovako određenoga iznosa nužnoga dijela odbije — a da se ostavini ništa ne dodaje —

⁸⁰ Unger, Erbr. § 85., N. 4.

⁸¹ V. na pr. *Ehrenzweig*, S⁶, § 530., str. 552., IV. Bolje rečeno: vriednost namjene odbija se od iznosa nužnoga dijela.

ono, što nužni nasljednik, ne kao nužni nasljednik, već na osnovu drugoga naslova, iz ostavine u istinu dobiva.⁸²

I ono, što je rečeno u 2. izreci dodane alineje uglavnom je ispravno:⁸³ da se naime ono, što je nužni nasljednik primio unaprijed po §§ 788. i 789., pribroji »radi odmjerenja zakonitoga dijela čisto ostavini, pak da se od zakonitoga dijela ovako pronađenoga opet odbije, što je unaprijed primio«. Svakako je i po starom zakonu evidentno, da se nužni dio ne proračunava samo po uistinu postojećem nasljednom imetku (»Erbvermögen«) i da se onda od ove sume ima odbiti unaprijed primljeni iznos, jer bi na taj način nužni nasljednik primitkom svote (»der Gabe«), koja se ima uračunati, došao u gori položaj, negoli da je ta svota ostala u imovini ostavitelja; pogodovanje unaprijed pokazalo bi se kao naknadno oštećenje (»als eine Nachherbeinträchtigung«)⁸⁴ — Naročito se propis § 793. o. g. z-a ne može primijeniti na uračunavanje u nužni dio.⁴⁵ Ako bi se naime proračunao zak. naslj. dio uzevši u obzir prijašnje primitke tako, da bi se naprosto polovica toga smatrala nužnim dijelom, time bismo faktično u nužni dio uračunali samo polovicu onoga, što je unaprijed primljeno.

Ali svakako, pored nove alineje, dodane k § 789. o. g. z-a, § 793. istoga zakona nije smio ostati netaknut. Mimo to izmjeni propisa odnosno uračunavanja, o kojoj smo sada govorili, nije pravo mjesto u § 789.

K § 792. O-e

Stari zakon veli:

»Roditelji mogu i u nasljedovanju zakonitom otpustiti izrije-
kom djetetu uračunavanje. Ali ako se troškovi za potrebno odgojenje
i opskrbljenje ostale djece ne bi mogli namiriti ni iz njihove vla-
stite imovine, niti iz imovine roditelja, ima se djetetu uračunati
ono, što je primilo unaprijed u svrhu spomenutu u § 788., i to
toliko, koliko je od potrebe, da se odgajaju i opskrbljuju njegova
braća i sestre.«

⁸² V. *Stubenrauch*, K. I. izd., sv. 2., str. 721.

⁸³ Točnije: da se *vrijednost* onoga, što je unaprijed primljeno, prira-
čuna *vrijednosti* ostavštine, te prema sumi tih vrijednosti proračuna nužni dio
i prema tako izračunanom iznosu nužnoga dijela svakoga nužnoga nasljednika
odbije ono, što je unaprijed primio.

⁸⁴ *Unger*. Erbr., str. 346., N. 11.

⁸⁵ *Krasnopolski*, Erbr., str. 224. i *Ehrenzweig*, S⁶, § 530., str. 553/2.

Prvoj izreci ovoga § dodato je: »van ako bi se tim ostala djeca povrijedila u zakonskom dijelu«. Time su se redaktori O-e opet povelili za mišljenjem nekih tadašnjih komentatora. (Winiwarter-Stubenrauch), te vele, da ostavitelj može otpustiti uračunavanje samo toliko, da se time ne vrijeđa nužni dio ostale djece. No to shvaćanje, rekao bih, nije ispravno.⁸⁶ Nužni nasljednici imaju pravo samo na stanoviti dio, a ne na stanoviti kvantum (Grösse) nasljedne imovine. Oni mogu samo tražiti, da se ne smanji dio prave nasljedne imovine, koji im pripada, a ne da se poveća time, da se dopusti uračunavanje.⁸⁷

K § 794. O-e

Stari tekst veli:

»Kad se god uračunava, ako ono, što je primljeno, nije sastojalo u gotovom novcu, nego u inim stvarima pokretnim ili nepokretnim, vrijednost nepokretnih ustanovljuje se po vremenu, kada su bile primljene, a pokretnih po vremenu, kad je zapalo nasljedstvo.«

Osnova pak veli: »Kadgod se ima uračunati, meće se u račun vrijednost onoga, što je tko primio, po vremenu, kad je primljeno.«

Ako ono, što je primljeno, sastoji od pokretnina, vrijedi po o. g. z. pravilo, da se njihova vrijednost — supposito da još postoje — »ustanovljuje prema vremenu, kada je zapalo nasljedstvo«. Toliko je O-a sigurno bolja.

Naša Predosnova — prema češkim osnovama — veli: »Pri svakom uračunavanju, ako se ono, što je unaprijed primljeno, nije sastojalo u gotovom novcu, već u drugim pokretnim ili nepokretnim stvarima, vrijednost unaprijed primljenog predmeta računat će se po trenutku predaje. Ali ako se na taj način utvrđena vrijednost pokazuje prema promijenjenim okolnostima očito neprimjerena, onda može sud, saslušavši vještake, ustanoviti drugu vrijednost.«

K § 795. O-e

O. g. z. veli: »Nužnomu nasljedniku, ma bio po zakonu isključen od svoga dijela zakonitoga, ima se sasvim tim odrediti svagda potrebno uzdržanje.« O-a je tomu dodala: »... osim ako ni zakonski dio toliko ne iznosi.«

⁸⁶ V. Unger, Erbr. § 45., N. 7.

⁸⁷ V. Krasnopolski, Erbr. str. 303.

I ako se općenito tvrdi, da nužno uzdržavanje ne smije ni u kojem slučaju prekoračiti iznos nužnoga dijela, ipak je to ostalo sporno.⁸⁸ Utoliko je dobro, da se je O-a o tom izjavila. Samo je trebalo, mislim, reći: »no ovo ne može prekoračiti nužni dio.«⁸⁹ Tako kako je O-a rekla: »osim ako ni zakonski dio toliko ne iznosi« — čini se, da onda, ako nužni dio ne doseže potrebno uzdržavanje, nužni nasljednik ne dobiva ništa.

„O posjednuću nasljedstva“

K §§ 797. i 798. O-e

Ove §§ o. g. z-a Osnova briše.

Paragraf 797. o. g. z-a veli: »Nitko ne smije nasljedstva samovlasno uzeti u posjed. Pravo nasljedovanja treba dokazati pred sudom i od njega iskati prisuđenje, t. j. predaju u posjed zakoniti.« Paragraf 797. o. g. z-a ima — istina — svojih nedostataka, ali se ne bi smio naprosto brisati. Svakako treba reći, da se nasljednik mora obratiti na sud, koji izdaje rješidbu (einen Ausspruch erläßt) o njegovu pravu nasljedstva. Tek urudžbom dobiva nasljednik, koji se očitovao na nasljedstvo, »zakoniti posjed nasljedstva« i postaje posjednik nasljedstva. Urudžba nije naprosto odredba deklarativne naravi, već »eine rechtsgestaltende Verfügung«.⁹⁰

§ 798. mogao bi se izostaviti.

K § 799. O-e

Stari § 799. glasio je: »Tko nasljedstvo hoće da uzme u posjed, mora dokazati pred sudom naslov zakoniti, to jest, da li mu zapada nasljedstvo po razredbi posljednje volje, po tvrdoj nasljedovnoj pogodbi, ili po zakonu, i mora izrijeком očitovati, da prihvaća nasljedstvo.«

O-a veli, da taj § »preinačen« ima glasiti: »Nasljedstvo pripalo stječe se time, da nasljednik nastupi nasljedstvo, to jest, da kod suda ili sâm ili po zastupniku očituje, da prima nasljedstvo.«

Time hoće redaktori O-e valjda riješiti teško pitanje: kada možemo po o. g. z. reći, da je nasljedstvo stečeno. Prema ovome § O-e je stečeno nasljedstvo očito nastupom, prihvatom. No ima još niz §§ u o. g. z-u, u koje nije dirala O-a, premda oni govore:

⁸⁸ *Krasnopolski*, Erbr. str. 232. V. i *Stubenrauch*, K. I., str. 970. i N. 3.

⁸⁹ V. češku RV., § 608.

⁹⁰ *Ehrenzweig*, Š⁶, § 511., str. 469., N. 4.

za to, da se nasljedstvo stječe urudžbom. To su §§: 550., 807., 810., 812., 822. o. g. z-a, pored toga i §§: 35., 43., 46., 145. izv. p. postupnika, koji je bio na snazi g. 1861. (kada je izrađena naša O-a). Paragraf 537. o. g. z-a govori pak za to, da je nasljedstvo stečeno već pripadom (»Hereditas delata sed non aquisita transmittitur ad heredes«). I u taj § nije O-a dirala. Gornje pitanje nije, dakle, riješila O-a.

K § 800. O-e

Paragraf 800. o. g. z-a veli: »Kad tko stupa u nasljedstvo, ili kad se očituje za nasljednika, treba zajedno da kaže, da li prihvaća nasljedstvo bezuvjetno, ili pod priuzdržskom pravnoga dobročinstva od popisa.«

O-a pak kaže, da taj § ima ovako glasiti: »U ovom očitovanju ima nasljednik iskazati svoj naslov i kazati, da li cijelu ostavinu ili samo odnosni koji dio iste nastupljuje, pak da li prihvaća nasljedstvo bezuvjetno ili s dobročinstvom popisa. Kad ima više nasljednih očitovanja, koja se međusobno ne slažu, imaju oni očitovavši se nasljednici tužbama pobiti prava ostalih, kojih bi nasljedno pravo tek onda nastati imalo, kad nasljednoga prava prvanjih bilo ne bi.«

O-a dakle u svom § 800. spaja donekle stari § 799. i stari § 800.

No kad se u § 800. O-e veli: »: . . . ima nasljednik . . . kazati, da li cijelu ostavinu ili samo odnosni koji dio iste nastupljuje . . .«, čini se, da bi onaj, koji je pozvan na cijelo nasljedstvo li na određeni nasljedni dio, mogao ono, što mu je namijenjeno, samo djelomično prihvatiti, a djelomično odbiti, no to našem zakonu ne ide.⁹¹ Svakako — bar stilistički — stvar nije u O-i precizno izražena.

I 2. izreka ovoga § O-e ne zadovoljava. O-a naime veli, da tužiti ima onaj, čije nasljedno pravo bi tek nastati imalo, kada protivnikova nasljednoga prava ne bi bilo. No ako je na pr. istinitost testamenta dvojben, ulogu tužitelja dobiva onaj, koji tvrdi, da je testament valjan; a ipak se ne može u tom slučaju reći, da bi njegovo pravo nastalo bilo, da protivnikova prava ne bi bilo. Jedino bi se moglo kazati, da ova izreka O-e nema uopće u vidu dubiozna očitovanja posljednje volje kao ni ona, koja formalno

⁹¹ Unger, Erbr. § 37., str. 154., N. 4.

nisu ispravna. No svakako ona ne daje odgovor na sva pitanja, koja nastaju pri koliziji nasljednih očitovanja.

K § 813. O-e

Stari zakon veli: »Da bi nasljednik ili skrbnik postavljeni nad zaostavštinom mogao poznati stanje dugova, slobodno mu je iskati, da se izda izrok, kojim se svi vjerovnici imaju sazvati, da prijave i dokažu svoja iskanja u vrijeme primjereno okolnostima, a međutim dok ne prođe rečeni rok, da se zaustavi namirenje vjerovnika.« O-a je ovomu § o. g. z-a dodala na koncu: »kako izvan-sudbeno tako i sudbeno posvema«.

Prema tome je nasljedniku ili ostavinskom skrbniku slobodno tražiti (pod u tom § spomenutim pretpostavama), da se zaustavi izvansudbeno i sudbeno namirenje vjerovnika. Odvajkada bilo je sporno, da li se i ostavinskim vjerovnicima, koji kod suda poduzimaju korake za namirenje svojih tražbina, može suprotstaviti »convocatio creditorum«. Dok jedni uzimaju, da je pravo vjerovnikâ namiriti se zaustavljeno (»gehemmt«), te ovi ne mogu putem pravde siliti nasljednika na isplatu, a prema tome ni voditi ovrhu, uzimaju drugi,⁹² da vjerovnici nisu spriječeni, da se na ovaj način namire. Protiv ovrhe nasljednik nije imao sredstva. Potonje mišljenje došlo je do izražaja i u našem z-u o izvršenju,⁹³ prema kojem se odgoda ovrhe može na prijedlog izreći, ali za svaku ovrhu napose. Po tom novi zakon (o izvršenju) nije odobrio stanovište, koje su redaktori O-e od g. 1861. zauzeli u tom pitanju. Ali svakako se vidi, da su redaktori O-e vodili računa o sporovima glede pojedinih propisa u o. g. z-u.

K § 819. O-e

Stari § 819. o. g. z-a glasi: »Čime je sud nasljednika, po očitovanju učinjenom glede nasljedstva, pripoznao za pravoga nasljednika i čim je nasljednik ispunio svoje obveze, prisuđuje mu se nasljedstvo, i svršuje rasprava. Uostalom nasljednik, da bi izradio, da se vlasnost stvari nepokretnih prenese na nj, treba da se drži propisa § 436.«

O-a je u prvoj izreci § 819. o. g. z-a iza riječi: »... i čim je nasljednik ispunio« dodala: »... ili osigurao obveze ostavinske

⁹² *Krasnopolski*, Erbr., str. 298.; *Tilsch*, Einfluss, str. 188.; Jud. br. 20.

⁹³ § 41., t. 6.

prema osobama pravoslavnim i inim fizičnim, koje svojim imutkom raspolagati nisu vlasne, predaje mu se nasljedstvo posebnom ispravom.«

Redaktori O-e su ovdje htjeli približiti građanski z. propisima tadanjega izv. par. postupnika §§ 157. i sl. Ipak nije sastav te umetnute izreke u O-i potpuno dotjeran. Čini se prema O-i, da treba ispuniti ili osigurati ostavinske obveze samo prema jurističkim i nesamosvojnim osobama. Ispravno je reći, da urudžba ostavine ima uslijediti tek onda, kada nasljednik ne samo da je sudu iskazao (*»ausgewiesen«*) svoje nasljedno pravo, već je dokazao (*»dargetan«*) ispunjenje svih obveza, koje ima prema zakonu ili prema očitovanju posljednje volje pokojnika izvršiti, *u koliko* je to ispunjenje faktično i pravno *moгуće*.⁹⁴ Načelo, da se nasljedniku uručuje ostatak ostavine, samo nakon namirenja vjerovnikâ, nakon isplate pristojbâ, nužnoga dijela, i zapisâ — ne provodi se — istina — u svojoj prijašnjoj punoj strogosti (*»in seiner früheren Schärfe«*) — §§ 688., 811., 817. — ipak na njemu počiva niz pravnih propisa (§§ 812., 818., 819., 822. o. g. z-a i §§ vanpar. postupnika §§ 73., 74., 154., 156., 159. ... 163); svim ovima je temeljna misao, da ostavina odgovara u prvom redu ostavinskim vjerovnicima u širem smislu.⁹⁵

„O zajednici prava vlasnosti i inih pravih stvarnih“

K § 833. O-e

Dok o. g. z. u tom § kaže, da u zajedničkim poslovima, koji se tiču samo »urednoga« (*»ordentlichen«*) upravljanja i uživanja zajedničke glavnice (*»Hauptstamm«*), odlučuje *većina* glasova, koji se ne broje po osobama, nego po razmjerju dijelova dionikovih; veli O-a, da odlučuje *nadpolovična većina*.^{95a} Ne znam, da li se ta promjena preporučuje. Česi u svojim revizionim osnovama nisu u to dirali.

Pri urednom upravljanju zajedničke stvari mjerodavna je po o. g. z-u odluka onoga, koji ima veći dio stvari, te je vlasnik većega dijela stvari (koji ima više od polovine stvari) mjerodavan u poslovima, koji se tiču redovnoga upravljanja. Odlučni su, dakle, i prevlađuju oni, koji imaju veći dio stvari, a ne oni, kojih više ima.

⁹⁴ V. Rintelen, Grundriss des Verf. ausser Streitsachen, str. 81., § 39. V. i Unger, Erbr., § 39., str. 160.

⁹⁵ Unger, ibidem.

^{95a} Koja se također broji »po razmjerju dijelova dionikovih«.

Za to na pr. K r a i n z - P f a f f⁹⁶ vele, da »apsolutni majoritet«, proračunan po udjelima, zastupa ukupnost (»Gesammtheit«) dionika. Prema tome ne veli ni O-a u stvari drugo negoli o. g. z.

K §§ 834. do 836. O-e

Stari z. (§ 834.) veli, da nadglasana manjina — ako se predlože važne preinake, da se sačuva ili bolje uživa zajednička glavnica — može tražiti osiguranje za buduću štetu, ili — ako joj se uskrati osiguranje — istupanje iz zajednice.

U § 835. veli pak o. g. z.: ako manjina ne će izaći iz zajednice, ili ako izlazak biva u nevrijeme (»zur Unzeit«), tada odlučuje ždrijeb, odabranik i — ako se svi u tom ne bi mogli složiti — sudac, da li se preinaka ima dozvoliti bezuvjetno ili uz osiguranje.

O-a je § 835. o. g. z. brisala, a u § 834. veli, da nadglasana manjina može iskati ili osiguranje za eventualnu štetu ili istupanje iz zajednice, *ako i vrijeme još nije minulo*.

Prema vladajućem mišljenju znači »istup« (»Austritt«) iz zajednice, o kome govori § 834. o. g. z-a, ukinuće (»Aufhebung«) — diobu zajednice. Prema mišljenju nekih ima se manjini osigurati, da traži ukinuće zajednice i onda, ako su nadglasani obvezali se, da i nadalje ostanu u zajednici (§ 831.). To je sada u § 834. O-e (in f.) izrijekom rečeno. No što je onda, ako manjina traži istupanje iz zajednice u nevrijeme? Da li se to istupanje može tražiti i u nevrijeme ili se tu ima primijeniti propis § 830. o. g. z-a? Propis § 835. o. g. z-a nije se — mislim — smio naprosto izostaviti.

Promjene § 836. (*»nadpolovična većina — po dijelovih«*) je konzekvencija izmjena, o kojima smo već gore govorili.

K § 838. O-e

O. g. z. veli: »Ako je upravljanje ostavljeno nekolicini, tad i među njima odlučuje većina glasova.« O-a je ovomu § o. g. z-a na koncu dodala: »po glavah«.

Upravitelji, o kojima se ovdje govori, punomoćnici su. Ipak se § 838. o. g. z-a ne slaže sa § 1011. o. g. z-a, koji veli, da redovno mogu odlučivati svi.

Da po § 838. o. g. z-a nije mjerodavna većina po udjelima, već po »glavama«, slijedi već iz položaja takvih upravitelja, koji

⁹⁶ System², § 192., str. 495.

su punomoćnici. Računanje po udjelima bilo bi pače nemoguće kod upravitelja, koji nemaju udjela.⁹⁷

„O pogodbah u opće“

K § 884. O-e

1. izreka ovoga § glasi u starom zakonu: »Ako su stranke naročito ugovorile, da će učiniti pismenu pogodbu, pogodba se ne drži da je sklopljena, dok ju stranke ne potpišu.«

O-a je ovdje iza riječi: »pismenu pogodbu« umetnula: »i to ne samo radi dokaza«.

Isprava vrhu stanovite pogodbe može biti ili dispozitivna ili dokazna. U prvom slučaju bez isprave nema pogodbe; u potonjem slučaju je pogodba već sklopljena, a isprava je samo dokaz, da je već sklopljena. To su, dakako, znali i redaktori O-e ex 1861. Ipak nije to došlo u O-i do korektnoga izražaja. Iz teksta O-e: »Ako su stranke ugovorile, da će učiniti pismenu pogodbu, i to ne samo dokaza radi...« — proizlazi, da stranke mogu ugovoriti, da će učiniti pismenu pogodbu, i to samo radi dokaza. No isprava učinjena samo dokaza radi nije sama po sebi nikada pismena *pogodba*, već samo pismeni dokaz o već načinjenoj usmenoj pogodbi. Prema tome redaktori O-e nisu ono, što su dobro mislili, dobro rekli.

K § 919. O-e

Taj § glasi u o. g. z-u ovako: »Ako jedna strana ili sasvini ne ispuni pogodbu, ili je ne ispuni u svoje vrijeme, u mjestu nadležnom ili na ugovoreni način; druga strana, osim slučajeva u zakonu ustanovljenih ili kojega naročitoga priuzdržka, nema prava iskati, da se ukine pogodba, nego samo da se točno ispuni i da se dade naknada.«

Taj § je O-a promijenila tako, da je na koncu toga § o. g. z-a dodala: »ili da se samo dade naknada«.

Ali se nedvojbeno i po o. g. z-u može kontrahent odreći jednoga od tih ovlaštenja (§ 1444.)⁹⁸ te ne treba nipošto uvijek samo kumulativno (na ispunjenje i na naknadu) tužiti. Isto tako može se tražiti, naprosto odšteta radi neispunjenja, kada je činidba doduše moguća, ali zbog zakašnjenja ne može više prvotnu svoju svrhu

⁹⁷ *Stubenrauch*, K. I. izd., ad § 838.

⁹⁸ Tako *Stubenrauch*, K. II., str. 100.; *Pfaff*, *Gutachten*, str. 102.; *Krainz*, S. § 320., N. 4.

ispuniti. Dakako biva u praksi, da sudovi baš zbog § 919. često ne će ovakve tužbe shvatiti kao odštetne; ali tomu nije kriv zakon, već oni, koji se njime služe. To je bio valjda razlog, da su redaktori § 919. in f. promijenili.⁹⁹ Dakako, ispravak se staroga § 919. imao drukčije — temeljitije provesti.

K § 933. O-e

O. g. z. na tom mjestu veli: »Tko jemstvo hoće da ište, mora tražiti (proizvesti) svoje pravo u tri godine, ako se tiče stvari nepokretnih, a u šest mjeseci, ako su stvari pokretne; inače je pravo prestalo.«

Tomu je O-a dodala: »Ovaj rok teče u slučaju izbjeđe (evikcije) od onoga dana, kada je dotična osuda pravomoćnom postala, a u slučaju nedostataka od dana predaje.«

Danas se ta stvar shvaća ovako: ako se zahtjev (trećega ili protiv trećega) realizira u procesu, teče rok od pravomoćnosti osude u tom procesu; inače od dana, kada je stečnik dobio opravdanu vijest o nedostatku prava, koje mu je otuđeno, tako da može realizirati zahtjev iz jemstva.

Što se pak tiče nedostataka stvari, uzimamo, da rok počinje teći danom tjelesne predaje; samo ako je nemoguće već u to vrijeme otkriti nedostatak, počinje taj rok teći od momenta, kada je bilo moguće provesti dokaz o opstojnosti nedostatka, — ali tužitelj mora dokazati, da je prije nemoguće bilo poznati nedostatak.¹⁰⁰

„O pogodbi zajamskoj“

K §§ 994. i 995. O-e

Ovdje se radi o povišenju kamatne stope prema onoj, koja je ustanovljena u starom o. g. z-u. To povišenje valjda je udešeno prema ondašnjim prilikama i vremenu.

K § 998. O-e

U starom § 998. se veli: »Zabranjeno je uzimati kamate od kamata, ali ostaci kamata od dvije ili više godina mogu se po pogodbi obratiti u novu glavicu.«

Mjesto toga veli O-e u drugoj izreci: »ali kamate, koje su zaostale prije dvije ili više godina natrag računajuć...«.

⁹⁹ V. moje predavanje u »Mjesečniku« ex 1906., str. 183.

¹⁰⁰ V. moj »Načrt predavanja« III/1., § 29., str. 52. i § 28., str. 51.

Glede staroga § 998. se prepiralo, da li se pod dvogodišnjim kamatama, koji se prema tome § mogu pretvoriti u novu glavnicu, imadu razumijevati već dospjeli, ali još nenamireni, kamati od dvije godine, ili se traži, da su nakon dospjeka kamata protekle još dvije godine.¹⁰¹ S tim sporom u vezi učinjena je spomenuta izmjena u § 998. o. g. z-a.

K § 1000. O-e

O. g. z. veli: »Kako se postupa sa lihvom, koja je učinjena glede glavnice ili glede dopuštene mjere kamata, ustanovljuju osobiti opstojeći zakoni lihveni.«

O-a je ovaj »Verweisungsparagraph« brisala.

„O punovlaštenju i inih vrstih posloводства“

K § 1044. O-e

O. g. z. kaže: »Podjelenje ratnih šteta određuju vlasti političke polag osobitih propisa.«

I ovaj »Verweisungsparagraph« je u O-i brisan.

„O kupovnoj pogodbi“

O. g. z. veli: »Ako je prodavalac predao kupcu stvar, a nije primio kupovne cijene, stvar je prodana na vjeru i vlasnost njezina prelazi odmah na kupca.«

O-a kaže: »Ako je prodavalac predao kupcu stvar s tom namjerom, da ju daje na vjeru; stvar je prodana na vjeru i vlasnost njezina prelazi odmah na kupca.«

Pragraf 1063. o. g. z-a bez sumnje nije uspio. Izreka o. g. z-a: »Ako je prodavalac predao stvar, a nije primio kupovne cijene, stvar je prodana na vjeru...« uistinu je neispravna. Ostaje naime otvoreno pitanje, što je onda, ako je prodavalac predao stvar (u vlasnost), ali ipak nije prodao na vjeru.¹⁰² O-a je, dakle, § 1063. o. g. z-a s pravom promijenila. Ipak ne bih rekao, da njezin sastav zadovoljava. Po mojem mišljenju treba pitanje stečenja vlasnosti kupljene stvari i pitanje kupnje na vjeru odijeljeno tretirati: tradicijom se stječe vlasnost stvari i bez kreditiranja (bez ugovora o

¹⁰¹ Rješidba u Gerichts-Zeitung ex 1869. br. 103. (Krainz, S.2 § 298., N. 22); Peitler, Sammlung v. Entscheidungen, br. 821.; i Stubenrauch, K., I. izd., ad § 998., str. 203. i rješ. u GZ. ex 1854., br. 185.

¹⁰² Exner, Tradition, str. 80., N. 108.

kreditu); a kreditni ugovor (kupnja na vjeru) biva na osnovu posebnoga uglavka, izrečnoga ili mučke sklopljenoga (»stillschweiger Kreditvertrag«), i ako stvar nije predana.^{102a} Povrh toga sama »namjera« prodavaoca (tradenta) »dati stvar na vjeru«, kako to kaže O-a, nije dovoljna za kupnju na vjeru — treba još za to posebni, izrečni ili mučki, uglavak kontrahenata.

K § 1101. O-e

Stari o. g. z. veli: »Da se osigura najamnina ili zakupnina, ima onaj, koji daje u najam stan, pravo zalogu na uneseno pokućstvo i na pokretne stvari, koje su vlasnost najmitelja ili podnajmitelja, ili koje im je treći tko povjerio (§ 367.), i koje se još nalaze u stanu, kad je učinjena tužba. Podnajamnik odgovara polag najmnine, koju plaća; ali ne može se braniti time, da je glavnom najmitelju naprijed platio svoju najamninu. Onaj pak, koji daje zemljište pod zakup, ima pravo zalogu na živinu nalazeću se na zakupštini i na oruđa gospodarstvena i na plodove, koji se još nalaze na njoj.«

O-a je promijenila 2. izreku toga § i kaže: »Podnajmitelj jamči pak samo natoliko, koliko iznosi njegov dug prema podnajmodavcu iz podnajma nastavši.« Time je, ispravno, jasnije rečeno, što znači u starom zakonu rečenica: »Podnajmitelj odgovara polag najamnine, koju plaća.«

Slijedeći pasus u istoj izreci staroga z-a: »ali ne može se tim braniti, da je glavnomu najmitelju naprijed platio svoju najamninu«, redaktori O-e su ispustili. No ako se uopće hoće založno pravo prvoga najmodavca protegnuti i na »illata« podnajmoprimca, takvo proširenje ima za prvoga najmodavca samo onda neku vrijednost, ako sadržava ovu u § 1101. o. g. z-a navedenu klauzulu, prema kojoj stvari podnajmoprimca jamče i onda, ako je ovaj svoju najamninu »naprijed platio« (»vorausbezahlt hat«). Ako su dakle redaktori O-e ostavili založno pravo i na »illata« podnajmoprimca, trebalo je ostaviti i pomenutu klauzulu.¹⁰³

K § 1116. O-e

Ovaj paragraf govori o otkaznim rokovima pri uporabnoj pogodbi. Otkazni rok glede najma nepokretnine izmijenila je odn.

^{102a} *Krasnopolski*, OblR., str. 380. i sl.

¹⁰³ »Bericht«, str. 195.

produžila O-a. No ne može se reći, kako to O-a čini: »Najam na godinu ili dulje sklopljeni...«, kada se radi o uporabnim pogodbama, pri kojima vrijeme trajanja nije ustanovljeno.

K §§ 1122. do 1150. O-e¹⁰⁴

Govori se tu o »zakupu nasljednom«, o »pogodbi nasljedno-dačnoj« i o »podnini«. Ovo je kao opsoletno brisano.

„O pogodbah vrhu usluga za plaću“

K § 1151. O-e

Taj paragraf glasi u O-i: »Ako se tko obveže, da će drugomu na njegovu narudžbu što napraviti za plaću, nastaje pogodba o plati.«

Stari o. g. z. kaže: »Ako se tko obvezuje, da će činiti kakovu uslugu, ili da će što napraviti za određenu plaću u novcu, nastaje pogodba radnje za plaću.«

Ne bih rekao, da su redaktori O-e uspjeli ovom promjenom. Dok stari z. luči obvezu učiniti »uslugu« (službu, »Dienstleistung«) od obveze »učiniti što« (koje djelo, »ein Werk«) — »locatio conductio operarum« od »loc. con. operis« (»Dienstvertrag« od »Werkvertrag«), O-a veli, da se ta pogodba sastoji u tom, da se tko obveže, da će drugomu »na njegovu narudžbu što napraviti«. Time je — bar na tom mjestu — eliminirana razlika između »l. c. operarum« i »l. c. operis«, premda O-a tu razliku kasnije (odmah u § 1152.) podržava. Nadalje se u o. g. z-u (§ 1151.) radi o »plaći u novcu« (»Lohn im Gelde«).¹⁰⁵ Ne znam, da li u O-i riječ »plaća« znači: plaća u novcu. Ako jest, onda O-a nije smjela izostaviti § 1173. o. g. z-a.¹⁰⁶ Napokon nije dobro rečeno: »nastaje pogodba o plati«, t. j. da je »Lohnvertrag« pogodba »o plati«; ne radi se tu samo o plaći, nego i o protučinidbi, za koju neko plaća.

K § 1169. O-e

Dok u tom paragrafu o. g. z. veli, da prava autora »glede pretiskanja ili izdanja« ne prelaze na njegove nasljednike, veli O-a, da pravo autora na novo izdanje prelaze na njegove nasljednike.

¹⁰⁴ U tekstu (str. 19.) »je mjesto 1150, rečeno 1151.«

¹⁰⁵ Glede noveliranoga teksta § 1151., koji sada vrijedi kod nas u Dalmaciji, vidi na pr. *Ehrenzweig*, § 373., str. 324/2.

¹⁰⁶ Vidi »Bericht«, str. 210.

Ta promjena učinjena je u smislu z-a od g. 1846. »za zaštitu književnoga i umjetničkoga vlasništva proti nepovlađenomu izdavanju, patisku ili spotvaranju«. ¹⁰⁷ Po tom zakonu smatra se autorsko pravo imovinskim pravom, koje može prijeći i na druge osobe. ¹⁰⁸

„O ugovorih ženidbenih“

K § 1237. O-e

O. g. z. veli u tom paragrafu: »Ako muž ili žena ne budu ništa osobita ugovorili među sobom, kako imadu upotrebljavati svoju imovinu, tad svaki ostaje pri svoje prijašnjem pravu vlasnosti i nema nikakova prava na ono, što druga strana steče za ženidbe, ili dobije na kojigod drugi način. Kada je dvojba, uzima se, da stečevina dolazi od muža.«

O-a pak mijenja taj § ovako: »Glede imovine prije ženidbe stečene ostaju prava muža i žene po sklopljenoj ženidbi nepromijenjena, van ako je ino što ugovoreno.«

»Glede imovine pokretne ili nepokretne po supruzih nerastavljenih za ženidbe stečene, uzima se pako, da je tečenje zajedničko: zato pripada svakomu suprugu pravo o jednoj polovini stečene imovine za slučaj smrti po volji raspolagati. No dok traje zajednica, muž je gospodar i upravitelj sustečene imovine, i vlastan je ovim imetkom po volji razređivati, izim ako je pravo supruge uknjiženo.« (§ 1236.)

»Ova ustanova valja glede sustečene nepokretnine i onda, ako je samo jedan od suprugah zajednički živućih u javnu knjigu kao vlasnik upisan; ali na pravo trećih osoba, na ovakove nepokretnine uknjižbom stečeno, nema ova ustanova upliva nikakova.«

To nas podsjeća donekle na starije hrv.-ugar. pravo (Trip. I. 48, 102 i kralj. rezolucija dato 29. Juli 1796.). Da tekstiranje i ovoga paragrafa nije baš uzorno, jasno je na prvi pogled. Pri tom je veoma dvojbeno, da li se § 1237. O-e može smatrati opravdanim »de lege ferenda«.

Dakako ustanovama je, koje uređuju imovinske odnošaje ženidbenih drugova, moći »de lege ferenda« prigovarati. (Razni sistemi ženidb. imov. prava.) Ali svakako treba istaći, da je predmnjeva sadržana u § 1237. o. g. z-a in f. (praesumptio Muciana) u

¹⁰⁷ Kod nas dodatak br. 72. o. g. z-u.

¹⁰⁸ Tako *Stubenrauch*, K. I. izd., 3. svez., str. 359.; V. i *Krainz*, S. 2 § 350., N. 1.

skladu s paragrafima 91. i 92. našega zakona. Ti paragrafi naime nalažu mužu upravljati kućanstvom i davati ženi pristojno uzdržavanje; ženi pak, da po mogućnosti pomaže muža u kućnim poslovima i u tečenju. Redaktori O-e su te paragrafe s nekim promjenama pridržali, postavili protivnu presumpciju zajedničkoga stjecanja, ali ipak muža ostavili, da sustečenom imovinom »durante matrimonio« po volji razređivati može (osim ako je pravo supruge uknjiženo).¹⁹⁰

Mimo to mogao bih primijetiti još i ovo:

1. O-a veli, da se uzima, da je imovina, stečena tečajem braka, zajednički stečena i da *zato* može svaki ženidbeni drug raspolagati polovinom te imovine »mortis causa«. No odatle, da je imovina zajednički stečena, logično bi slijedilo, da svaki ženidbeni drug može raspolagati tom imovinom u polovini i pravnim poslovima »inter vivos«. Ipak je prema O-i muž, dok traje zajednica, ne samo upravitelj, već i gospodar te imovine i može njom po volji »razređivati«.

2. O-a veli, da muž nema to pravo jedino onda, ako je pravo žene uknjiženo, i poziva se pri tom na § 1236. o. g. z-a. No taj nesretno stilizirani paragraf pravi pri dogmatskoj izradbi najveće teškoće, te je pozivanje na nj veoma nezgodno. Pored toga § 1236. o. g. z-a ima u vidu zajednicu dobara, ugovorenu za slučaj smrti; dok O-a § 1237. nema pred očima zajednicu na temelju ugovora sklopljenoga između ženidbenih drugova, već zajednicu nastalu zajedničkim stečenjem.

3. Napokon veli O-a (koliko ja razumijem zadnju alineju toga § O-e), da njen propis (presumpcija zajedničkoga stečenja, pravo raspolaganja svakoga supruga polovinom, tečajem braka stečene, imovine »mortis causa«, pravo muža upravljati sustečenom imovinom i njom po volji raspolagati) vrijedi i onda, ako je i samo jedan od supruga zajednički živućih, upisan u gruntovnici kao vlasnik nekretnine; dakle da muž može slobodno raspolagati takvom nekretninom, i ako on ne aparira iz gruntovnice kao njen vlasnik: samo trećemu, koji je na takvoj nekretnini stekao pravo, ovakova inkongruencija knjižnoga i izvanknjižnoga stanja ne može škoditi.

Sve u svem: cijela norma sadržana u § 1237. O-e nije »reformatio in melius« prema prijašnjem § 1237. o. g. z-a. Ona je u najboljem slučaju »eratički kamen«, koji je zalutao iz drugoga svijeta,

¹⁹⁰ V. Moje predavanje u Hrv. prav. društvu (»Mjesečnik« ex 1906., str. 183.).

propis, koji se ne da dovesti u sklad ni s našim imovinskim ženidbenim pravom ni s osnovnim propisima o. g. z-a uopće.

K § 1259. O-e

Ovaj paragraf o. g. z-a veli, da izjednačenje djece, t. j. pogodba, kojom se djeci iz različitih ženitaba daju jednaka prava u nasljedovanju, nema nikakve pravne snage. Taj ostatak nazora o »unio prolium« je brisan.

„O pravu naknađivanja štete i zadovoljštine“

K § 1314. O-e

Gr. z. veli u § 1314. — pod marginalom rubrikom »Iznimke« — ovo: »Ako tko uzme kakvo službeno čeljade bez svjedočanstva, ili znajući drži u službi osobu, koja je pogibeljna radi kakove kakvoće tijela ili pameti; ili prima očitoga zločinca; taj odgovara gospodaru kuće ili ukućanima za naknadu štete, koja je po pogibeljnoj kakvoći tih osoba prouzročena.«

O-a je taj paragraf naprosto brisala. Istina je, da § 1314. o. g. z-a nije zapravo iznimka od principa »culpae«. ¹¹⁰ Ipak se i moderne osnove (II. i III. češka) nisu mogle odlučiti, da taj paragraf naprosto brišu. ¹¹¹

K § 1319. O-e

Taj paragraf o. g. z-a glasi: »Premda bi pogibao bila vjerojatna, da kakov cimer (znak), sud ili ma koja stvar, obješena ili namještena nad mjestom, kud drugi prolaze, može pasti i mimo-hodeće oštetiti, ne može se za to još nitko potužiti pred sudom; ali svatko ima pravo radi općene sigurnosti javiti pogibao oblasti političkoj.«

I taj paragraf je O-a brisala. Mislim, s pravom, jer on u svom obliku ima samo historijsko znamenovanje.

K § 1339., 1340. i 1341. o. g. z-a

O. g. z. na tim mjesitma veli: »Povrede tjelesne, nepravedna nasrtanja na slobodu i uvrede u poštenju, imaju se istraživati i kazniti polag okolnosti ili kao zločinstva po sudu zločinstvenom,

¹¹⁰ V. moju raspravu »O principu kulpe i kauze...«, str. 49. i sl.

¹¹¹ V. II. češ. osnovu, § 1131. i motive, str. 307., pa češ. RV., § 1142.

ili kao teški redarski prestupci, a ako ne spadaju ni na jednu od tih vrsta, kao pomanjkanja po oblasti političkoj.« (§ 1339.)

»Ako se naknada može odmah ustanoviti, pomenuta oblast valja onaj čas da izreče svoj sud po propisima sadržanim u ovom poglavlju. Ako li se naknada ne može odmah ustanoviti, valja u presudi uopće izreći, da oštećeniku ostaje priuzdržano pravo naknade štete po pravnom putu. Ovaj pravni put je priuzdržan oštećeniku i u slučajevima zločinstvenim, a u inim slučajevima objema stranama onda, ako ne bi htjele pristati na naknadu, koju je odredila oblast kaznena.« (§ 1340.)

»Protiv krivine sučeve prosto je tužiti se starijoj oblasti. Oblast ta valja da službeno istraži stvar i izreče sud o tom.« (§ 1341.)

I ove paragrafe je O-a brisala.

Paragrafi 1339. i 1340. svakako ne spadaju u o. g. z.

Car. naredba od 12. III. 1859. propisala je, da »urednici sudbeni« imadu jamčiti za svoje krivnje, zatim kako valja postupati sa žalbama na suce (Sindikatsna tužba).«

K § 1328. O-e

Stari z. veli: »Tko žensku glavu prevari i s njom rodi dijete, valja da plati troškove porođaja i babinja, i da ispuni ostale dužnosti očeve, ustanovljene u trećem poglavlju prvoga dijela. Zakoni kazneni određuju, kad se zamama ima kazniti zajedno kao zločinstvo ili kao teški redarski prekršaj.«

Redaktori O-e ispustili su — s pravom — drugu izreku ovoga paragrafa o. g. z-a, koja ima karakter »einer Verweisungsvorschrift«.

„O utvrđenju pravâ i obvezâ“

K § 1354. O-e

Taj § u o. g. z-u glasi: »Poruk se ne može služiti prigovorom, po kojem je dužnik po propisu zakona vlastan iskati, da može zadržati dio svoje imovine na svoje vlastito uzdržanje.«

O-a je taj paragraf brisala. Prirodno je, da poruk nema prigovora, koji isključuju ili ograničuju samo odgovornost (»die Haftung«) glavnoga dužnika.

K § 1355. O-e

Isti paragraf o. g. z-a glasi: »Redovito poruk može stoprv tada biti pozvan na sud da plati, kada glavni dužnik, pošto ga je opomenuo vjerovnik po sudu ili van suda, nije ispunio svoje obveze.«

O-a pak kaže: »Redovito može poruk stoprv tada biti pozvan na sud da plati, kada je vjerovnik istužio glavnoga dužnika, t. j. bezuspješno pokušao naplatiti se iz imovine njegove.«

Prema tome je O-a (za razliku od o. g. z-a) priznala poruku »beneficium excussionis.«

Za protivno stanovište (t. j. ono o. g. z-a) govori: Poruk s poručan. obećanjem bez sumnje očituje, da preuzima odgovornost tek iza glavnoga dužnika. Drugo je pitanje, da li on time i očituje volju da hoće odgovarati samo za slučaj, ako je pravna pomoć protiv glavnoga dužnika pokušana bez uspjeha. O tom posljednjem možemo posumnjati iz više razloga. Ponajprije je prigovor prethodne tužbe uveden u rimskom pravu tek od Justinijana (Nov. 4., c. l.). Mimo to je u modernom pravnom prometu određenje od prigovora prethodne tužbe veoma često. Nadalje je od osobite važnosti shvaćanje, koje je došlo do izražaja u trgovačkom pravu (§ 270. al. 3.),¹¹² jer bi inače trpjela pravna sigurnost uslijed različenosti stajališta (u tom pitanju) trgovačkoga i drugoga građanskoga prava. Napokon se otklon beneficija prethodne tužbe može preporučiti kao sredstvo za sprečavanje lakoumnih poručanstva, dok se u drugu ruku možemo pouzdati u to, da će pravni progon (»Rechtsverfolgung«) insolventnoga dužnika ipak ostati pravilo.¹¹³ Ako si poruk uvjetuje »beneficimu excussionis«, onda — po našem zakonu — takvo poručanstvo nije više obično poručanstvo, već poručanstvo za naknađenje štete.¹¹⁴

K § 1356. O-e

Taj paragraf o. g. z-a glasi: »Poruk može biti prvi pozvan na sud, makar se izrijeком poručio na taj slučaj, da glavni dužnik ne bude u stanju platiti, ako se otvori stečaj nad imovinom glav-

¹¹² Po tom propisu se sa porukom (ako je poručanstvo preuzeto za obvezu, proistječući iz posla trgovačkoga, ili ako se poručanstvo samo ima smatrati poslom trgovačkim) jednako postupa kao sa solidarnim dužnikom.

¹¹³ Iz Motiva I. osnove njemač. građ. zakonika, sv. II., str. 668.

¹¹⁴ V. Motive I. češke osnove, str. 749.

noga dužnika, ili ako se u vrijeme, kad se imalo platiti, ne zna, gdje boravi, a ne može se okriviti vjerovnik radi nemarnosti.«

O-a je brisala u tom paragrafu pasus: »makar se izrijeckom poručio na taj slučaj, da glavni dužnik ne bude u stanju platiti«. To je u vezi s promjenom predašnjega paragrafa (§ 1355.).

K § 1374. O-e

U tom § propisano pokrće zovemo zakonsko, a s obzirom na to, da § 230. propisuje istu visinu pokrća za ulaganje imetka pupila — pupilarno sigurno ulaganje (»pupillsichere Anlage«).

O-a je ovdje u tekstu mjesto: »i u pokrajini« rekla: »i u trojednoj kraljevini«, što bi imalo odgovarati novim, iza austr. apsolutizma promijenjenim, prilikama u Hrvatskoj.

„O preinaci pravâ i obvezâ“

K § 1396. O-e

U starom zakonu je ovaj paragraf glasio: »Ali čim je dužniku doglašen ustupovnik, ne može on platiti prvomu vjerovniku niti se š njim pogoditi; nego ostaje mu pravo da izvede svoje prigovore protiv iskanja. Ako je dužnik priznao prema poštenomu ustupovniku, da je iskanje istinito, tad valja da ga namiri kao svoga vjerovnika.«

O-a dodaje, da dužnik mora namiriti kao svoga vjerovnika i onoga, »tko je poštenim načinom preuzeo tražbinu hipotekom osiguranu premda namirenu«.

Hoće se tim umetkom, mislim, reći ovo: ako je hipotekom osigurana tražbina komu cedirana, onda cesus mora namiriti poštenoga cesionara kao svoga vjerovnika i u slučaju, ako je dug već plaćen. Cesus se ovdje ne može ispričavati, da za tu cesiju nije znao (da o njoj nije bio obaviješten), te je svoj dug platio cedentu¹⁴⁵: publicitet javnih knjiga nadomješćuje denuncijaciju, a nepoznavanje grunтовnoga stanja ne ispričava. Paragraf 1395. u tom slučaju ne vrijedi, a i »ratio« njegova, t. j. uzimanje u obzir nesakrivljenoga neznanja, ovdje otpada, jer cesus može iz javnih knjiga saznati, tko je njegov vjerovnik.

Tim umetkom O-e je, mislim, bar implicita riješen važan (teoretski i praktički) spor, da li je za prijenos hipotekom osiguranih tražbina dovoljan neformalni ugovor (»formloser Übertragungsver-

trag«) ili je potreban upis u gruntovnicu. Ovim umetkom u O-u riješen je taj spor u posljednjem smislu. Samo je to trebalo reći jasno i stilistički besprijekorno. Pored toga, ako je za prijenos hipotekom osiguranih tražbina potreban upis u javne knjige, jer ove upisom uopće dobivaju stvarnopravni karakter (»Verdinglichung«), te za njih dolaze do primjene pravila o stvarnim pravima, onda za rješenje gornjega spora u rečenom pravcu § 1396., rekao bih, nije pravo mjesto.

Poslije toga dodala je O-a kao drugu alineju § 1396. ovo: »Dužnik obvezan ispravom glasećom na donosnika ne može držaocu njezinom, koji se vazda za vlasnika smatra, ono prigovoriti, što bi mogao prigovoriti prednikom njegovim. No vlastan je služiti se sa prigovorima, koji se odnose na odnošaj njegov prema držaocu isprave.«

Po uzoru starijih komentatora spominju redaktori naše O-e kod § 1396. papire na donosnika. Svakako ovo, što se ovdje veli, nije potpuno. Trebalo bi reći, da su dopušteni prigovori, koji proizlaze iz pravne naravi papira na donosnika, i prigovori, koji pripadaju izdavaču neposredno protiv svakoga tužioca. U pojednostima odlučuje potreba prometa i pravičnost.¹¹⁵

„O ukinuću pravâ i obvezâ“

K § 1440. O-e

Druga izreka ovoga paragrafa o. g. z-a glasi: »Ni stvari samovlasno prisvojene ili posuđene, ili dane na ostavu, ne mogu se uopće prebiti.«

O-a je ovu izreku brisala. Učinjeno je to valjda u vezi sa brisanjem § 471. o. g. z-a. U oba slučaja nije to sigurno opravdano.¹¹⁷

K § 1442. O-e

O. g. z. (a i sve češke osnove) određuje: bude li tražbina redom prenošena na više osoba, dužnik može svoju tražbinu, koju je imao u vrijeme cesije protiv prvoga držaoca, kao što i svoju traž-

¹¹⁵ V. *Krainz*², § 332., str. 104., u N. 11. i 11 a i kod nje; *Wellspacher*. Die Zession v. Hypothekarforderungen (Zeitschrift f. Notariat ex 1910., br. 13.). Drukčije *Exner*, Hypothekenrecht.

¹¹⁶ *Ehrenzweig*⁷, § 326., str. 243.

¹¹⁷ V. »Bericht«, str. 78.—81., napose str. 79., zadnja alineja.

binu protiv zadnjega držaoca kompenzirati; ali ne može kompenzirati svoju tražbinu, koju je imao protiv jednoga od međudržalaca. O-a veli, da cesus može suprotstaviti svoju tražbinu samo protiv posljednjega držaoca, ali ne može prebiti svoj dug »sa iskanjem, koje mu pripada prema prednikom njegovim«.

Pravilo je, da dužnik može staviti protiv daljnjih cesionara sve prigovore, koje je imao protiv predašnjih cedenata. Od toga pravila postavlja o. g. z. u § 1442. gornju iznimku u pogledu prigovora kompenzacije. Svrha mu je olakšati cesiju tražbinâ. O-a je u tom još dalje išla: dužnik ne može s tražbinom zadnjega cesionara prebiti ni svoju tražbinu, koju je u vrijeme cesije imao protiv prvoga vjerovnika. Svakako ta promjena ne odgovara tendenciji modernoga civilnoga prava (njemač. i švic. zakonika). Spomenutim zakonicima je iznimka austr. građ. z-a nepoznata, a i ne odgovara današnjim potrebama. Danas se postizava svrha mobiliziranja tražbinâ na drugi način.¹¹⁸

K § 1450. O-e

O. g. z. veli ovo: »Zakoni građanski, polag kojih se, ako ne smeta zastara, može neposredno ustati proti djelanjima i poslovima protuzakonitim, ne dopuštaju nikakovu povratu u prijašnje stanje. Slučajevi povrate u prijašnje stanje, spadajući na postupak sudni, ustanovljeni su u postupniku.« Taj paragraf su redaktori O-e kao suvišan s pravom brisali.

„O zastari i dosjelosti zaposjednuća“

K § 1455. O-e

Stari z. veli: »Sve, što se može steći, može se i dosjesti. Ali stvari, koje se ne mogu posjedovati radi njihove sućanstvene vlastitosti, ili polag zakona; također stvari i prava, koja se nikako ne mogu otuditi, ne mogu se ni dosjesti.«

Taj paragraf glasi u O-i: »Sve, što se može posjedovati, može se i zaposjesti.«

Može se reći, da je ovaj u O-i izrečeni princip istini bliži negoli onaj u § 1455. o. g. z-a postavljeni.¹¹⁹

¹¹⁸ O svemu tome vidi Zeiller, K. ad § 1442.; Hasenöhr, Das öst. OblR (2. izd.) II., str. 210. Ebrenzweig, S.², § 331., str. 267.; Klang, K. k § 1442.

¹¹⁹ Stubenrauch, K. VII. izd., sv. II., str. 841.

K § 1456. O-e

O-a je izostavila § 1456. o. g. z-a, koji glasi: »Radi toga se ne mogu dosjelošću steći prava pripadajuća vladavcu kao najvišemu državnomu poglavaru, kao na pr. pravo nametati carine, kovati novce, raspisivati danke i ina kraljevska prava, niti mogu zastarjeti dužnosti, koje se odnose na ova prava.«

To je O-a s pravom brisala. Zastara i dosjelo su privatno-pravni instituti; zato u državno pravo spadajuća neotuđiva vrhovnička prava države (»Die Hoheitsrechte«) ne dolaze pod udar tih instituta.¹²⁰

K § 1457. O-e

Paragraf 1456. o. g. z-a govori o »regalia maiora«, a paragraf 1457. o »regalia minora«, točnije o tom, da li se ta prava mogu dosjesti. Kako je O-a § 1456. uopće izostavila, trebalo je — dakako — u § 1457., koji nadovezuje na prijašnji (1456.) §, izostaviti početnu riječ: »ina«.

K §§ 1458. i 1459. O-e

O. g. z. u § 1458. veli, da obiteljska prava nisu predmet dosjelošći, a u § 1459. govori z. o zastari odnosno dosjelošći, kad se radi o t. zv. »res merae facultatis«. O-a je oba paragrafa brisala. Mislim s pravom, jer su suvišni odn. nepraktični.^{120a}

K § 1461. O-e

O. g. z., kad ovdje govori o zakonitosti uzukapijonoga posjeda, veli, da se takvim ima smatrati svaki posjed utemeljen na naslovu, koji bi bio dovoljan, da se zadobije vlasnost, da je ova pristojala predavaocu.

O-a veli: »... svaki posjed utemeljen na naslovu, koji bi bio dovoljan, da se zadobije ono pravo, koje tko želi steći, da je isto pripadalo predavaocu.«

Istina je svakako, da predmet dosjelošći mogu biti i druga prava, a ne samo pravo vlasnosti. No način izražavanja O-e: »... ono pravo, koje tko želi steći...« možda nije najprikladniji.^{120b}

¹²⁰ Krainz², § 141., str. 358.

^{120a} V. motive češke RV., str. 413.

^{120b} V. na pr. Klang, K. ad § 1461., str. 599. i sl.

K § 1462. O-e

Stari z. veli: »Vjerovnici, posudovnici, čuvari ili uživaoci ne mogu s nedostatka zakonitoga naslova nigda dosjesti stvari založene, posuđene, dane na ostavu ili na uživanje...« O-a pak kaže: »Posjednici, koji su samovlasno držanje stvari u posjed pretvorili, ne mogu iste nikada zaposjesti.«

Ako je riječ: »samovlasno« upotrebljena ovdje kao adjektiv, onda je ova izmjena neuspjela. Ne samo držalac, koji samovlasno drži stvar, ne može »zaposjesti«, t. j. dosjesti stvar, već ni onaj, koji je ne drži samovlasno (posudovnik, čuvar, založni vjerovnik). Drugačije je, dakako, ako je riječ: »samovlasno« ovdje adverb. No u tom slučaju ina biti ovaj poredaj riječi: »Posjednici, koji su držanje stvari samovlasno u posjed pretvorili...« Ali ovdje treba imati na umu, da svaki držalac može stvoriti odluku (»die Absicht fassen«), da stvar pridrži kao svoju, no ta odluka je pravno irelevantna onda, ako je držanje preuzeto ugovorno u tuđe ime (§ 319. o. g. z-a).^{120c}

K § 1471. O-e

O. g. z. veli: »Glede onih prava, koja se rijetko mogu izvršivati, kao pravo dati prebendu, ili nagnati koga, da priloži za opravljavanje mosta, mora onaj, koji tvrdi, da ih je dobio kroz dosjelost, osim navršenih trideset godina, također dokazati, da se kroz to vrijeme slučaj izvršivanja pomenutog prava bar tri put dogodio, i da je on svaki put izvršivao pravo to.«

O-a je odmah u 1. izreci umetnula poslije uvodnih riječi: »Glede onih prava,...« pasus: », koja se na tuđem zemljištu«. Odgovara to tadašnjoj literaturi, te na pr. *Stubenrauch*¹²¹ kaže, da se taj paragraf odnosi samo na ona prava, koja se izvršuju na tuđem zemljištu ili s obzirom na nj. To je shvaćanje postalo i kasnije dominantno, te i u *Klangov* u komentaru¹²² čitamo, da se § 1471. o. g. z-a odnosi samo na stvarno pravo na tuđem zemljištu, te se iz njega ne može ništa izvoditi za mogućnost dosjedanja (»Ersitzbarkeit«) tražbine.¹²³ Ali interesantno je, da ni

^{120c} V. *Pfersche*, Grundriss des Sachenrechts, II. izd., str. 49.

¹²¹ Komentar I. izd., ad § 1471., str. 717.

¹²² Ad § 1471., str. 609.

¹²³ Drukčije *Burchkeard*, S. III., § 158. Ovaj veli, da se § 1471. odnosi samo na dosjelost tražbinâ.

najnoviji novelisti austr. gr. z-a ovakav ili slični dodatak *nisu* usvojili.¹²⁴

Napose još ističem, da se je glede patronata austr. vrhov. sudište (GIUNF. br. 4767.) postavilo na stanovište, da t. zv. pravo prezentacije nije identično s privatnim pravom, koje spominje § 1471., sa pravom: »dati prebendu«; na pravu prezentacije nije moguć privatnopravni posjed, a prema tome nema tu ni mogućnosti privatnopravnoga dosjedanja.

K § 1474. O-e

O. g. z. veli: »Vlastitost porodične povjerbe, nasljednoga zakupa i nasljedne daćevine gubi se samo slobodnim vlasničkim posjedom od četrdeset godina.«

O-a je taj paragraf o. g. z-a izbrisala. To bi imalo biti u skladu s prijašnjim promjenama.

K § 1475. O-e

Z. veli: »Ako vlasnik ne boravi u pokrajini, u kojoj se nalazi stvar, nepritomnost njegova smeta utoliko rednoj dosjelosti i zastari, što se vrijeme nepritomnosti, zavisće od njegove volje i kojoj nije kriv, broji samo za polovinu, dakle jedna godina za šest mjeseci. Ali se nema nimalo gledati na kraće nepritomnosti, koje nisu punu godinu neprekidno trajale; i uopće se pomenuto vrijeme, uzeto skupa, ne može raspružiti nigda dulje nego na trideset godina. Nepritimnost, proishodeća od vlastite krivine, ne oslobađa nigda od rednoga vremena zastare.«

O-a je u drugoj izreci rekla mjesto: »i uopće se pomenuto vrijeme, uzeto skupa, ne može raspružiti nigda dulje nego na trideset godina« — »i uopće ne ima se uzeti u obzir nepritimnost, koja je trideset običnih godina trajala«.

Riječi o. g. z-a: »... i uopće se spomenuto vrijeme, uzeto skupa, ne može raspružiti nigda dulje nego na trideset godina« — bile su povod mnogim sumnjama.¹²⁵ Međutim se iz historije redakcije o. g. z-a vidi jasno,¹²⁶ da je bila nakana isključiti uzimanje u obzir odsutnosti kod dosjelosti, koja traje 30 godina. Preko toga (t. j. preko vremena od 30 godina) ne može se produljiti trajanje

¹²⁴ V. češ. RV. § 1329.

¹²⁵ V. *Stubenrauch*, K. I. izd., ad § 1475., str. 725. i sl.

¹²⁶ *Klang*, K. ad § 1475., str. 616.

dosjlosti zbog odsutnosti (»durch Bedachtnahme auf die Abwesenheit«).¹²⁷

O-a veli: »I uopće nema se uzeti u obzir nepritimnost, koja je trideset običnih godina trajala.« Prema tome 30-godišnja nepritimnost vlasnika uopće ne dolazi u obzir pri proračunavanju vremena potrebnoga za dosjlost (zapravo za produženje toga vremena). To je istina, no uistinu se ne radi o tom, kako dugo mora trajati nepritimnost vlasnika, da ona postane irelevantna za trajanje roka dosjlosti, već o tom, koji rokovi dosjlosti se nepritimnošću vlasnika stvari produžavaju. Kad se traži za dosjlost 30-godišnji rok, taj se nepritimnošću vlasnika uopće ne produžuje.¹²⁸

K § 1477. O-e

Z. veli: »Tko dosjlost svojeg posjeda osniva na vrijeme od trideset ili četrdeset godina, taj nije dužan pokazati zakonitoga naslova stečenja svojeg. Ali ako bi suprot tomu dokazano bilo nepoštenje posjeda, tad ne biva dosjlost ni istečenjem pomenutog duljeg vremena.«

Mjesto: »taj nije dužan pokazati zakonitoga naslova stečenja svojeg« veli O-a: »taj ga može i bez zakonskog naslova steći«.

Kad O-a veli: »taj ga« (t. j. posjed, koji dovodi do dosjlosti) »može i bez zakonskog naslova steći« — onda izgleda kao da je uopće za stečenje posjeda potrebna zakonitost, što dakako ne stoji. Ne radi se o tom, kako se stječe posjed, već o tom, da za dosjlost, o kojoj govori § 1477., nije potrebna ni zakonitost ni (po pretežnom shvaćanju) istinitost posjeda. Zapravo nezgodan prijevod originala (»dosjlost posjeda) dovodi do toga, da se izmjena (»taj ga može i bez zakonskoga naslova steći«) ne bi mogla — mislim bar -- prihvatiti.

K § 1480. O-e

Zakon ovdje veli: »Iskanja glede zaostavših godišnjih danaka, daća, prihoda ili posluga, prestaju u tri godine; a pravo dotično zastaruje, ako se ne izvršiva kroz trideset godina.«

Redaktori O-e su ovaj paragraf o. g. z-a izostavili. Nije dokučivo, zašto je to učinjeno. Zeiller u svom komentaru¹²⁹ veli, da je »ratio« § 1480. o. g. z-a spasiti lakoumnoga dužnika od

¹²⁷ Klang, ibidem.

¹²⁸ V. i II. češ. osnovu, § 1285.

¹²⁹ IV. sv., str. 237.

potpune propasti. I njem. građ. zakonik određuje, da pravilno povraćajuće se činidbe zastaraju za kraće vrijeme, te ih uglavnom specificira prilično jednako kao i naš zakon. Ali najljepše je, da i redaktori O-e na koncu među naredbama«, koje su proglašene po uvođenju građ. zakonika »u ovih zemljah« i imadu i nadalje u kreposti ostati,¹³⁰ navodi pod toč. 8. i naredbu »k §-u 1480.«, koja, među ostalim, kaže: »... nego, ako u osudi bude dosuđeno, da se plate ne samo daće, kamati ili službe godišnje, koje su jurve dospjele, nego i one, koje će dospjeti stopram u buduće, tad daće ovovrsne, koje dopijaju iza kako je osuda zadobila pravnu moć, potvrđene su na novo trogodišnjoj zagodi, ustanovljenoj u §-u 1480. građanskoga zakonika.« (Minist. naredba od 21. VII. 1858.)¹³¹

K § 1481. O-e

O. g. z. veli u tom paragrafu: »Ne mogu zastarjeti obveze, koje su utemeljene na pravu porodice i uopće na pravu osoba, na pr. obveza, da se nabavi djeci neophodno uzdržavanje, također i one obveze, koje se slažu sa pravom gore pomenutim (§ 1459.), t. j. glede slobodnoga razređivanja svojom imovinom, kao na pr. obveza, da se podijeli kakova zajednička stvar ili da se ustanove granice.«

Ni ovaj paragraf nije se smio *naprosto* izostaviti.¹³²

K § 1487. O-e

§ 1487. o. g. z-a (slučajevi kraće zastare) promijenila je O-a utoliko, da je trogodišnji zastarni rok izmijenila odn. produžila na šest godina.

Zapadnogalički zakonik (III., § 624.) imao je petgodišnji rok. Redaktori o. g. z-a su taj rok skratili na tri godine.¹³³ U tom kraćem vremenu su se složili, pošto su na dotičnoj komisijskoj sjednici (25. X. 1806.) došla do izražaja različita mišljenja. Redaktori O-e iz godine 1861. povećali su svojim prijedlogom razrožnost mišljenja u tom pogledu.

K § 1488. O-e

Z. građanski veli: »Pravo služnosti zastaruje po neizvršivanju, ako strana, obvezana trpjeti služnost, protivi se izvršivanju, a

¹³⁰ Spisi sab. 1861., sv. IV., str. 24.

¹³¹ V. moje predavanje u »Mjesečniku« ex 1906., str. 184.

¹³² V. na pr. II. češ. osnova §§ 1290. i 1291. i češ. RV. (1339. i 1340.).

¹³³ *Ofner*, Protokolle, II., str. 278., § 624.

strana imajuća pravo služnosti, nije izvršivala prava toga u tri godine neprekidno slijedeće.«

I ovdje je O-a povisila rok od tri godine na šest godina. Rekao bih, da je i ova promjena suvišna.

K § 1849. O-e

Dok građ. z. veli, da svaka tužba na naknadu štete prestaje poslije tri godina, od vremena, kada je oštećeni saznao za štetu redaktori O-e vele: »Svaka tužba o naknadi štete, *krivnjom* drugoga prouzročene, prestaje za šest godina računajući od vremena, kada je oštećenik doznao za štetu.«

Istina je, da se uvijek prigovaralo ovoj kratkotrajnoj zastari, te se je naročito tvrdilo, da za nju nema praktičke potrebe, ali se je ipak ona pokazala — bar u Austriji¹³⁴ — veoma shodnom.

U O-i se veli: »Svaka tužba o naknadi štete *krivnjom* drugoga prouzročene, prestaje poslije šest godina računajući od vremena, kada je oštećenik doznao za štetu.« Prema tome nisu redaktori O-e dirnuli u jednu veoma važnu kontroverzu,¹³⁵ — a to bi bilo potrebno. Prepire se naime, da li se § 1489. proteže na svaku odštetnu tužbu (bez obzira, da li se tuži ex delicto ili zbog povrede postojeće obligacije) ili samo na one ex delicto i srodne odštetne zahtjeve ex lege.¹³⁶

Sa redakcijom umetkom, da šteta mora biti *krivnjom* drugoga prouzročena, ne bih se sporazumio. Zbog toga je nedvojbeno, da zastari u smislu § 1489. O-e nema mjesta kod onih odštetnih tužba, kod kojih treba u smislu zakona odsuditi tuženika, ako je šteta prouzročena i bez njegove krivnje. To su naročito slučajevi nekulpozno prouzročene štete. Istina je, da se tvrdi, da se kulpozna odštetna dužnost to teže osjeća, što kasnije joj se mora zadovoljiti, pa je zato opravdano, da se ovdje zastara tužbe vremenski restrin-gira. Nasuprot se — vele isti — ne može isto reći za t. zv. kauzalnu odgovornost, jer tu ne može biti govora ni o odmazdi, ni o kakvom subjektivnom mjerilu.¹³⁷ Ipak to dovodi praktično do veoma nepovoljnih rezultata. Mi se naime nikako ne možemo zadovoljiti konzekvencijom, koja odatle (§ 1489. O-e) nužno izlazi, da protiv

¹³⁴ Unger, Handeln auf eigene Gefahr, str. 148., N. 14. (3. izd.).

¹³⁵ V. sada III. djelom. austr. novelu § 196.

¹³⁶ Schey, Zur Verjährung der Entschädigungsklagen nach § 1489., ABGB., str. 4.

¹³⁷ Schey, Zur Verjährung, str. 26.

onoga, koji prouzroči štetu kulpožno, odštetna tužba zastaruje za šest godina, a protiv onoga, koji odgovara bez obzira na kulpu, tek za 30 godina, kao što, dakako, ni s tim, da na taj način dužnik, koji kulpožno osujeti ispunjenje obveze svoje, može svoju 30-godišnju odgovornost iz ugovora zamijeniti naprosto 6-godišnjom.^{138 139}

K § 1494. O-e

Stari z. glasi: »Suprot takvim osobama, koje radi slabe pameti ne mogu da same brane svoja prava, kao što su sirote, luđi i slaboumnii, vrijeme dosjlosti ili zastare ne može započeti, ako tim osobama nije postavljen zakonski zastupnik. Vrijeme dosjlosti ili zastare, jednom započeto, slijedi istina dalje, ali ne može prije dokončati, negoli u dvije godine, pošto je dignuta zapreka.«

O-a je zadnju izreku promijenila ovako: »Vrijeme dosjlosti ili zastare, jednom započeto, teče istina, ali ne može prije dospjeti, negoli za jednu godinu, iza kako takove osobe nastupe upravu svoje imovine.«

Glede zadnje izreke o. g. z-a postoji naime spor, jer se pita, da li se pod »dignućem zapreka« ima razumijevati i postavljanje zakonskoga zastupnika dosad nezastupanomu. Tako se pretežno uzima u teoriji i praksi. Protivno shvaćanje (da postavljanje zakonskoga zastupnika za dosad nezastupanoga pupila dovršenje zastare i dosjlosti ne omogućuje) dovodi do nezgodnih rezultata. U slučaju duševne bolesti dovodilo bi ono u praksi do nezastarivosti. Svaki maloljetnik postaje, ako poživi, jedanput, punoljetan, ali ne postaje svaki luđak jedanput pametan.¹⁴⁰ I prema tekstu O-e ne bi zastara nikada nastupila, ako *duševno bolesna* osoba ne ozdravi.

Poslije ovoga detaljnoga kritičnoga prikaza same O-e osvrnut ću se sada nekolikim pripomenama na t. zv. »Uvod« O-e, koji bi imao biti neki uvodni zakon u sâm tekst gore prikazanoga zakonodavnoga elaborata.

Taj »Uvod« sastoji od 8 članaka, koji su dakako od osnovne važnosti.

¹³⁸ *Schey*, Zur Verjährung, str. 27.

¹³⁹ V. gore cit. »Mjesečnik« 1906., str. 185.

¹⁴⁰ *Klang*, K. ad § 1494., str. 662.

Čl. I.

Taj član glasi: »Počamši od prvoga siječnja 1862. zadobiva u kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji *moć ustavna zakona* opći građanski zakonik, što ga je Njeg. velič. patentom od 29. studenoga 1852. s prvim svibnjem 1853. u kraljevinah Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, u Vojvodini srpskoj i tamiškom Banatu uvesti blagoizvolilo; ukoliko nije sa nižeslijedećim ustanovama promijenjen; po čem se u isto doba ukidaju i postavljaju izvan kreposti svikolici u spomenutih kraljevinah dosele postojavši zakoni, naredbe, statuti i običaji, koji se odnose na predmete ovoga građanskoga prava.«

Dakle o. g. z. od godine 1852. zadobiva »moć ustavna zakona«, ukoliko ne bude promijenjen ovim zakonom, koji O-a ima u vidu.

Da li bi uvodni patent od 1852. imao vrijediti supsidijarno pored ovoga novoga budućega uvodnoga zakona? Iz čl. VIII. in pr. (»U članku XII. spomenutoga u čl. I. uvodbenoga patenta o. g. z-a ima se dodati: ...«) potonjega zakona bi to izlazilo, dok čitav sastav toga projektovanoga uvodnoga zakona govori protiv toga.

Čl. II.

Drugo poglavlje prvoga dijela o. g. z-a, ukoliko se tiče valjanosti braka, rastave i raspusta, vrijedi *samo za židove*, a »za vjeroispovjednike kršćanske« povraćaju se »opet u život u obziru prije pomenutih točaka, tičućih se veza ženidbenoga oni zakoni i zakonski propisi, koji su po različitosti njihova vjeroispovjedanja za njih do 1. svibnja 1853. postojali«.

Napadno je, da se mimoilazi car. patent od 8. X. 1856. (ženidbeni zakon za katolike).

Čl. III.

Taj članak govori o sklapanju kod nas važnih i čestih t. zv. mješovitih ženidba, i ističe naročito u slobodarskom duhu, da se kod mješovitih brakova privola na ženidbu može dati i pred »redovnitim duhovnim pastirom stranke nekatoličke«.

S tim u vezi brisan je i § 77. o. g. z-a. Ali time ne bi O-a bila uvela u tom pitanju nikakvu novotu. (V. čl. IV., al. 2. uvod. patenta od 1852.). Mimo to ne može se govoriti o ženidbama mješovitim između osoba katoličkih.

Čl. V.

Ovdje se određuje, da intestatno nasljedno pravo o. g. z-a ima vrijediti i glede seljačkih dobara, ukoliko posebnim zakonom ne bude drukčije određeno. — Ali pri diobi tih dobara, i nekretnina uopće, treba se držati zak. stegâ takvih dioba.

Time je propis čl. VII. uvod. patenta od g. 1852. u cijelosti preuzet.

Č. VI. i VII.

Ti članci govore opširno o nasljedovanju oporučnom i zakonskom iza prelata i ostaloga svećenstva katoličkoga i pravoslavnoga po starijem pravu. (Kolonićeva konvencija, Declaratorium illyricum i drugi stariji propisi.)

Čl. VIII.

Taj bi imao nadopuniti čl. XII. uvodnoga patenta od 1852. Pogrešno shvaćanje¹⁴¹ uvod. patenta od 1852. (XII. toč. 6.), da se već po starom z-u započeta zastara i dosjelost ima prosuđivati po starom z-u, nije ni u O-i ispravljeno.

Druga alineja ovoga članka sadržava, mislim, jednu napadnu, ali valjda pisarsku pogrešku.

Time sam svršio kritiku O-e, kojom je pravosudni odbor hrv. sabora iz 1861. htio revidirati o. g. z.

Kako se vidi iz neke vrsti predgovora.¹⁴² k osnovama pravosudnih ustanova, koje je imao konačno prihvatiti hrv. sabor iz godine 1861., htjelo se je »sve do g. 1850. postojeće zakone, ukoliko odgovaraju zahtjevima pravne znanosti i tadanjim potrebama prometa, opet uspostaviti u prijašnju prošlih 12 godina obustavljenu krepost, uvedene pak za toga vremena neustavnim putem zakone, jer većim dijelom niti pravnim nadzorom našega naroda niti ustavnim institucijama, dapače pretežnom stranom niti zahtjevima pravne znanosti, a niti političkoj zrelosti našega naroda ne odgovaraju, odstraniti i jedino od njih ono pridržati, što pridržati svjetuje politička nužda i djelovita (parcialna) vrsnoća njihova.«

¹⁴¹ V. *Krainz*², § 20., str. 29.

¹⁴² »Spisi saborski« od g. 1861., sv. IV., str. I.

»Zato je« — veli se na koncu toga predgovora — hrv. sabor »donle, dok budući sabori hrvatski, imajući se ex professo baviti kodifikacijom valjanih sustavnih zakonika svake ruke, inako ne odrede,^{142a} privoljenjem Nj. Veličanstva nasljednoga kralja dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoga Franje Josipa I., zaključio što slijedi...«¹⁴³

Ipak je pravosudni odbor specijalno s o. g. z-om od godine 1852. bio naročito oprezan. Ako uočimo promjene, koje su redaktori O-e učinili na tekstu o. g. z-a od 1852., čini se, da je gore spomenuta »politička nužda« i »parcijalna vrsnoća« njegova »svjetovala«, da tih promjena bude što manje, i da se o. g. z. iz g. 1852. uglavnom (»im Grossen und Ganzen«) pridrži.

Promjene načinjene na o. g. z-u mogli bismo razvrstati u tri grupe.

U prvoj su one, koje vode računa o novom ustavnom stanju. Tako O-a govori o »trojedinj kraljevini«, o »municipalnim oblastima« i t. d. No promjene takove vrste nisu niti izdaleka provedene. Ukoliko se radi o §§ o. g. z-a, u koje O-a nije dirala, same takve diskrepance nisu bile razlog, da se dotični paragraf o. g. z-a dira. Dakako da to nije korektno.

U drugu grupu idu neka ne baš malobrojna brisanja pojedinih paragrafa staroga o. g. z-a. To su t. zv. »Verweisungsparagraphen«, kojima je O-a još manje sklona nego stari o. g. z.; nadalje propisi, koji po shvaćanju redaktora O-e ne pripadaju u građanski zakonik; nadalje propisi, koji su po shvaćanju istih redaktora postali opsoletni već g. 1861. (a to ne samo iz razloga državnoga preuređenja); napokon mnogobrojna brisanja u 2. poglavlju I. dijela o. g. z-a, uzrokovana time, da je ženidbeno pravo o. g. z-a u mnogim važnim područjima ograničeno samo na židove.

U treću grupu, napokon, idu promjene čisto jurističke, i to privatnopravne dogmatske naravi. To su ona (nipošto ne sva) sporna mjesta, koja su već onda različito tumačena u teoriji ili praksi.

Za čudo gotovo nema izmjena, koje bi bile osnovane na tom, što ne odgovaraju »pravnim nazorom našega naroda«, premda O-a u svom gore spomenutom predgovoru na tu okolnost osobito upućuje.

^{142a} V. gore I. N. 42.

¹⁴³ I sada dolaze tekstovi zakonskih projekata raznih struka, a na prvom mjestu teksta osnove građ. prava.

Možda su redaktori mislili, da će te — bar djelomično — u život privesti na osnovu § 11. O-e; no taj nije, kao ni čitava O-a, realizovan.

Ocjenjujući generalno cjelokupni rad redaktora O-e građanskoga zakonika, mogu na temelju gornje detaljne kritike reći ono, što sam već prije (pod I.) općenito za sve pravosudne osnove sabora od god. 1861. rekao, da naime nije baš šteta, da O-a nije postala zakon. Odlična kasnija austr. teorija i praksa svakako je temeljitije rasvijetlila one čisto jurističke sporove u o. g. z-u negoli solucije naših redaktora, koje su ne rijetko dubiozne vrijednosti. To dakako ne ide na račun redaktora O-e, koji su se mogli služiti samo onom teoretskom i praktičnom literaturom, koja im je pred 80 godina stajala na raspolaganju.

No svakako je hrv. sabor od 1861. g. povjerio reviziju o. g. z-a ljudima, koji su svojim radom pokazali, da su stručno verzirani, jer vazda, kad se zaustave na kojem mjestu, čine to uistinu ondje, gdje je pri prosuđivanju dotičnoga paragrafa bilo sumnje u teoriji ili u praksi. Uostalom su redaktori imali svladati golem posao, i to po mogućnosti brzo. Ta brzina u njihovu radu ostavlja, na žalost, na premnogim mjestima svoje jasno vidljive tragove; a ipak, baš u zakonodavnom radu, vrijedi ona stara: »festina lente«.

Svaki zakonodavni posao podvrgnut je svestranoj kritici, koja ga promatra i ocjenjuje s raznih gledišta. Redaktor nekoga zakonskoga elaborata treba da eventualne prigovore predvidi i po mogućnosti im izbjegne. Samo da su redaktori naše O-e tako radili — a to, mislim, nisu — mogli bismo njima u prilog reći: *Ἐγγμασιν ἐν μεγάλῳις πᾶσιν ἄδειν χαλεπόν*. (U velikim stvarima teško je sve zadovoljiti.)¹⁴⁴

Ipak nema sumnje, da i ovaj rad sabora od godine 1861., zapravo njegova pravosudnoga odbora, pokazuje one lijepe i simpatične osobine, kojima se odlikuje cijelo djelovanje toga glasovitoga sabora: rodoljublje, inteligenciju i umjerenost, ali ne bez natruhe duha slobodarskoga — dakle odlike, koje su uopće svojstvene hrvatskomu narodu.

¹⁴⁴ Tim riječima tješio se je navodno *Solon*, kad su počeli kritizirati njegove zakone. V. *Ehrenzweig*, *Die Zivilrechtreform*, str. 1.

